

*En toch
leefden wij*

Ellen Schwarzschild

En toch leefden wij

*Een reconstructie 1943 – 1945
aan de hand van originele brieven,
dagboeken en herinneringen*

*Met warme dank aan de jeugd
die mijn leven zo heeft verzoet.*

Introductie

Ellen Schwarzschild, geboren in Keulen in 1927, kwam in 1937 met haar familie naar Nederland. Zij dook onder in mei 1943 en werd in april 1945 in Drenthe bevrijd. Van 1965-1990 woonde zij in Israël. Tot haar terugkeer naar Nederland doceerde zij vanaf 1971 klassieke talen aan de Universiteit van Haifa. Zij overleed in 2008.

In 1999 gaf Ellen Schwarzschild haar herinneringen aan de jaren 1933-1943, van haar eerste schooldag tot haar eerste onderduikervaring, in eigen beheer uit onder de titel ‘Tagebuch. Niet lesen Als ‘t U blijft. Nicht lesen Bitte’. De tekst van dit boek is ook in de Joodse Bibliotheek van Crescas te lezen.

Enige tijd later besloot zij aan de hand van de talloze originele stukken die nog in haar bezit waren, haar ervaringen van twee jaar onderduiken vast te leggen in een vervolg op haar ‘Tagebuch’. Dit onder de titel ‘En toch leefden wij. Een reconstructie 1943-1945 aan de hand van originele brieven, dagboeken en herinneringen’. Helaas heeft zij dit boek door haar plotselinge overlijden niet volledig kunnen afronden. Zij had nog slechts enkele bladzijden te gaan, waarin zij had willen laten weten hoe er na de bevrijding, die zij nog wel heeft kunnen beschrijven, een eind kwam aan haar onderduikperiode.

Wij hebben gemeend als een eerbetoon aan Ellen haar zo secuur samengestelde ervaringen toch bekend te mogen maken. Wij zijn alle vier op enigerlei wijze betrokken geweest bij de totstandkoming van haar werk en zijn er zeker van dat wij handelen in haar geest.

Wij zijn Crescas veel dank verschuldigd voor opname van dit boek in de digitale Joodse Bibliotheek.

Heide Warncke, Frits Hoogewoud,
Mary Rijkeboer en Jetje Manheim
Juni 2015

Leeswijzer

Dit document bevat brieven, dagboek aantekeningen en reflecties daarop van Ellen Schwarzschild uit haar onderduikperiode tussen mei 1943 en mei 1945.

In de tekst staan nummers voorafgegaan door een *. Deze verwijzen naar de appendix met aanvullingen die Ellen wel wilde opnemen maar die zij te wijdlopig vond voor de kern van haar bedoeling met dit boek, nl. het schetsen van het dagelijks leven tijdens de onderduik.

De tekst van de appendix die achterin is opgenomen, draagt bij aan het tijdsbeeld maar kan door de lezer desgewenst ongelezen gelaten worden.

Inleiding

Eigenlijk zijn de hier opgetekende reminiscenties, brieven en dagboek aantekeningen een vervolg op mijn 'Onuitwisbare herinneringen 1933-1943'.¹

Om de lezer niet te veel te laten puzzelen zal ik proberen in vogelvlucht een paar daardoor misschien ontbrekende feiten uit die jaren aan te vullen.

1933

Geboren ben ik op 10 juni 1927 in Keulen (Duitsland). Mijn eerste schooldag op de Joodse Lagere School aldaar – de maandag volgend op zaterdag 1 april, de dag van de eerste door de overheid georganiseerde boycot tegen de Joden na de machtsovername van Hitler (30 januari 1933) – werd ook de eerste tot mijn bewustzijn doordringende confrontatie met de gevolgen van Jood te zijn. Mijn moeder namelijk en alle andere begeleidende moeders – vaders waren niet aanwezig – bleken zo vervuld van het gruwelijk gebeuren van afgelopen zaterdag dat ze oog noch oor 'over' hadden voor ons kinderen en onze eerste schooldag. Zonder enig teken vooraf werd ik zo naar het tweede plan verschoven.

Nog geen maand na mijn zesde verjaardag, begin juli 1933, volgde de abrupte, raadselachtige dood van mijn lievelingsoom, de oudste broer van mijn vader, gerenommeerd huisarts in Keulen, en drie dagen later die van zijn echtgenote, tandarts van o.a. ons kinderen. (De jongste broer van mijn vader hield het gebit van mijn ouders bij).

1935

Acht en een half jaar was ik toen het door een onachtzaamheid van mijn lievelingstante, enige zuster van mijn moeder, met een diepe schok tot mij doordrong dat Onkel Adolf – haar kort geleden op zijn fabriek plotseling overleden echtgenoot – niet van

¹ Tagebuch – Niet lezen Als 't U blijft – Nicht lesen Bitte, Amstelveen 1999

het leven was beroofd door een hartaanval, zoals ons kinderen was gezegd, maar door eigen hand.

1937

Op woensdag 13 oktober 1937 verlieten wij, mijn moeder en wij drie zussen (geboren in 1921, 1923, 1927) onder begeleiding van moeders zuster, tante Else, halsoverkop Keulen om ons bij mijn nietsvermoedende vader in Amsterdam te voegen. Vader verbleef daar al sinds begin september om onze immigratie naar Nederland voor te bereiden. Hij was sinds jaren commercieel medewerker bij Lissauer & Co, maatschappij voor erts en metalen, in Keulen. De firma had sinds 1923 een filiaal in Amsterdam, door mijn vader zelf opgericht (mijn middelste zuster Ruth is dan ook in Amsterdam geboren), zodat wij de mogelijkheid hadden Hitler-Duitsland nog op tijd te ontvluchten met behoud van ons levensonderhoud. Nu had moeder 'out of the blue' een oproep gekregen om haar paspoort binnen een week bij de politie in te leveren (waarvan de gevolgen niet te overzien waren). Na uitputtend beraad van haar met onze advocaat nog diezelfde dag vertrokken wij binnen 36 uur naar Nederland.

1940

Volgend op de inval van de Duitsers in Nederland op 10 mei 1940 en de capitulatie van Nederland op 14 mei overwogen mijn ouders zoals zovelen, vooral Joden, Nederland te ontvluchten. Ons gezin, bestaande uit mijn beide grootmoeders – na de Kristallnacht (9 november 1938) in Duitsland door mijn ouders zo snel mogelijk naar Nederland gehaald – mijn ouders en ons drieën, zou samen met een toen nog ongetrouwde vriend/collega van mijn vader met een taxi trachten IJmuiden te bereiken om vandaar naar Engeland over te steken. Uit angst voor de gevaren van de vluchtroute – i.e. beschietingen van de kustwaarts vluchtenden door de Duitsers, waarvan de geruchten niet van de lucht waren – besloten wij te blijven.

1943

In de nacht van 30 op 31 maart 1943 werden wij allen, inclusief vaders moeder, 87 jaar oud, en moeders moeder, 77 jaar oud, afgevoerd naar de Hollandsche Schouwburg op de Plantage Middenlaan, verzamelaarsplaats van voor de vernietigingskampen

bestemde Joden. Mijn zus Ruth en ik konden tegen de ochtend dankzij ons uniform van de crèche de Schouwburg ontvluchten naar de overkant, de Joodse crèche waar wij beiden toen werkten. Ruth kwam later die ochtend officieel vrij op haar crèchestempel (tijdelijke waarborg voor immuniteit van transport naar een kamp), mijn persoonsbewijs werd met gevaar voor eigen leven door Walter Süskind 's avonds uit de kaartenbak in de Schouwburg gelicht. Omdat ik nog geen 16 jaar was, viel ik automatisch onder vaders stempel van de N.V. Oxyde, dat voor mijn vader en zijn gezin de vorige nacht ongeldig was geworden.

Mijn beide grootmoeders werden die woensdagavond nog naar het *Durchgangslager* Westerbork getransporteerd, mijn ouders als 'gunst' van de Duitse beheerder van de N.V. Oxyde de volgende avond naar het zg. werkkamp Vught. De 'gunst' bestond eruit dat mijn ouders boven de leeftijd voor het zg. werkkamp waren en dus ook voor het *Durchgangslager* Westerbork bestemd waren.

Eva, mijn oudste zuster, kwam pas vrijdag vrij op het stempel van haar echtgenoot, die als stoker in de Joodse Invalide werkte.

Door mijn vriendschap met Hertha Wohlfarth – zij en haar man waren eigenlijk vrienden van mijn ouders ofschoon een stuk jonger dan deze – had ik in het najaar van 1942 Jo Vis leren kennen. Hertha en Siegfried Wohlfarth waren door zijn bemiddeling als Len en Sim al in september 1942 ondergedoken op een kamer in Haarlem. Doris, hun dochtertje van bijna vijf jaar, bij een kinderloze zuster en zwager van Jo in de Zaanstreek. Om de eentonigheid van het 24 uur in een kamer 'opgesloten' zitten wat te doorbreken had Len aan Jo gevraagd of ze tenminste mij – wij waren in de zomer van 1942 hecht bevriend geraakt – kon schrijven. Hij stemde toe mits hij als brievenbezorger mocht fungeren om het risico van de postcensuur te omzeilen. En zo verscheen hij op een ochtend in oktober 1942 als totaal onbekende bij ons thuis. Moeder en ik waren alleen en al na het eerste kopje echte koffie, voor de eregast gezet, was het ijs gebroken. Voortaan kwam Jo, die in Amstelveen woonde en in Amsterdam werkte, zo eens per maand op de fiets bij ons thuis voor de uitwisseling van onze wederzijdse brieven. Al gauw begon hij mijn moeder te polsen of wij, i.e. ons hele gezin, niet

ook met zijn hulp zouden willen onderduiken. Mijn moeder legde hem uit waarom het voor mijn vader onmogelijk was zo'n besluit te nemen. Weken later, moeder was in de keuken om de koffie speciaal voor hem te zetten, zei Jo tegen mij: "Als je mij ooit nodig hebt, bel dan de bouwmaatschappij Rochdale waar ik werk en vraag naar Jo. Dan kom ik zodra ik kan."

Na enkele weken met Ruth alleen in ons benedenhuis in de Hacquartstraat, waar om de paar avonden het overgaan van de deurbel na achten ons steeds opnieuw de adem in deed houden – de politie bleek dan weer een andere opdracht te hebben om iemand uit ons niet meer bestaand gezin op te halen – weigerden mijn zenuwen zo door te gaan. Ik bezwoer mijn zus nú – zolang het nog kon! – met mij onder te duiken. Daarop belde ik Rochdale op en vroeg naar Jo, die niet aanwezig was. Zoals afgesproken liet ik een boodschap voor hem achter. Twee dagen later stond hij dan ook 'als geroepen' bij ons voor de deur. Omdat wij geen geld hadden om het onderduiken te financieren stelde Jo voor twee 'dienstjes' als hulp in de huishouding voor ons te zoeken, bij voorkeur in dezelfde plaats. Het werd Den Haag. Op zondagochtend 16 mei vertrokken Ruth en ik – voor het eerst weer sterloos² – naar het Centraal Station, het onbekende tegemoet.

Oemchen Schwarzschild, vaders moeder, weigerde elk voedsel nadat ze in Westerbork in de ziekenbarak was opgenomen en overleed op 23 april 1943 (geboren 14 maart 1856) nog ter plaatse.

² Beschikkingen van de Commissaris-Generaal voor de Openbare Veiligheid en Hogere SS en Politieleider verschenen 9 mei 1942, bekendmaking nr 13 over de kentekening van de Joden in Nederland, gedateerd 27 april, gepubliceerd 29 april en door Rauter ondertekend:

Art. I (1) Een Jood, die zich in het openbaar vertoont moet een Jodenster dragen.

Art I (3) De Jodenster bestaat uit een zwart getekende zespuntige ster uit gele stof ter grootte van een handpalm met het zwarte opschrift 'Jood'. Deze moet zichtbaar en vast opgenaaid op de linkerkant ter borsthoogte van het kledingstuk gedragen worden.

Dr. J. Presser, *Ondergang – de vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940 – 1945*, deel 1, p. 220, Staatsuitgeverij 1965.

Oma Ehrmann, moeders moeder, is vanuit Westerbork op 20 juli 1943 op transport gesteld naar Sobibor en op 23 juli 1943 in Sobibor om het leven gebracht (geboren 26 november 1865).

Ten slotte nog een technische aanwijzing. Een aantal documenten, brieven en dagboek aantekeningen, die ik enerzijds wel wilde opnemen omdat ze een tijdsbeeld geven, maar die anderzijds wel wat wijdlopig zijn, heb ik naar de appendix verbannen. De lezer kan ze ‘ongelezen’ laten zonder de draad van het verhaal kwijt te raken. De cijfers aan het eind van een zin verwijzen naar het nummer waaronder de tekst in de appendix wordt vervolgd.

Na mijn vlucht uit Pits huis in de Anna Paulownastraat op vrijdag 21 mei 1943 – mijn bijna vier jaar oudere zus Ruth en ik waren op zondag 16 mei in Den Haag ondergedoken, Ruth als Roberta bij ‘Jenny’, ik als Els bij ‘Pit’ – mocht ik in afwachting van een ander ‘veilig’ verblijf bij Jenny op de bank in de huiskamer bivakkeren. Overdag hielp ik mijn zus met het ‘witwassen’ van het rijkelijk aanwezige, jarenlang verwaarloosde houtwerk in de kamer van de jongens (de en suite van de huiskamer) en andere huishoudelijke klussen. ’s Avonds verslond ik de inhoud van Jenny’s gevarieerde boekenkast.

Als Jenny thuisbleef, de jongens naar bed waren en wij met zijn drieën in de huiskamer zaten te lezen, lokte een losse opmerking van haar nogal eens een boeiend gesprek uit. Haar negatieve kijk op het leven en de mensen verbijsterde ons. Ze bleek een vat vol tegenstrijdigheden. Van huis uit katholiek, ze kwam uit Brabant, haatte zij alles wat naar geloof reikte. Plichtmatig zocht zij nu en dan haar oude moeder in de Fahrenheitstraat op. Ontstemd en opstandig kwam zij dan thuis, blij bij ons haar hart te kunnen luchten over het onbegrip en het vooroordeel van de oude dame. Hechte familiebanden waren haar vreemd. Maar ze luisterde geboeid – aanvankelijk met een soort ongeloof – naar de verhalen over ons ouderlijk huis, die wij maar al te gretig aan de vergetelheid ontrukten.

Haar politieke sympathieën gingen vrij uit naar de NSB (Nationaal-socialistische Beweging). Maar toen een buurjongetje – het zesjarige zoontje van het plaatselijke kringhoofd van de NSB – een keer vol trots in zijn nieuwe uniform met pet en sabel voor ons in de huiskamer paradeerde, lachte zij hem zo meedogenloos uit, dat wij hem te hulp moesten komen.

Antisemitisme beschouwde zij als een afwijking waarvan ze zich enigszins hoogmoedig distantieerde. Ruth en ik bedachten zelfs dat Maarten, de jongste spruit, die met zijn vier jaar amper praatte en door haar voelbaar werd voorgetrokken, een Joodse vader had en wel de broer van ‘juffrouw’ Meijer. Niet omdat hij in onze ogen Joodse kenmerken vertoonde – hij was nota bene

de enig écht blonde en blauwogige van de drie broers – maar omdat hij haar achternaam droeg en Jan (11 jaar) en Henk (8 jaar) die van haar gescheiden echtgenoot. Bovendien zinspeelde zij nu en dan met voor haar ongewone warmte op ‘een’ relatie in het verleden met de broer van de Joodse juffrouw Meijer. ‘Juffrouw’ Meijer leefde ondergedoken bij Pit, mijn eerste onderduikadres. Door haar toedoen waren Pit en Jenny, die zij via haar broer kende, gezamenlijk op de ‘arbeidsmarkt voor Joodse onderduikers’ verschenen. Achteraf gezien wilde Jenny ons misschien door middel van deze relatie van haar pro-semitisme overtuigen.

Wij hadden gelegenheid te over om Jenny’s zwakheden te analyseren. Ongeveer 1.70 meter lang, knokig, ook in haar langwerpige gezicht met de zware oogleden, bewoog zij zich kaarsrecht en onhoorbaar, zoals het een goede gymlerares betaamt. Niets in haar uiterlijk wees op haar passie: eten.

Zodra Ruth het door haar met veel zorg toebereide maal op tafel had gezet, vielen al haar remmen weg. Uit de dampende schotel(s) schepte zij, op de lepel gevolgd door drie paar begerige jongensogen, haar bord boordevol en bedeelde dan de jongens naar leeftijd. Als hekkensluiters kregen wij, Ro en Els, de gelegenheid onszelf te bedienen op voorwaarde dat wij ons aan de spelregels hielden: een hap-hapje overlaten voor mammië. Zelfs de hartenkreet van haar oudste: “Mam, mam toch, ik heb nog honger!” kon haar niet van dit privilege doen afzien.

Alle ingrediënten waren in die tijd (zomer 1943) op de bon of werden door de betreffende leveranciers zelf onder hun vaste klanten ‘verdeeld’ (bijvoorbeeld groente en fruit). Jenny streefde ernaar om van de toen al sobere boter- en suikerdistributie een voorraad aan te leggen. Het leeuwendeel van de suiker verdween in het door haar beheerde deel van het dressoir. De boter werd na aftrek van een bescheiden, voor bij het brood bestemde portie, met zout opgepot in een Keulse pot, waarvan zij het peil met argusogen bijhield. Desondanks wist Ruth nu en dan het wakend oog te bedotten en een klodder boter aan de stampot van rauwe andijvie, Jenny’s lijfgerecht, zo voordelig, toe te voegen. Dan prees zij wel boven haar tot de laatste spetter schoongegeten bord Ro’s kookkunst de hemel in, maar bespeurde allerminst het verboden additief.

Zo beheerde zij ook de schaarse snoepbonnen van haarzelf en de kinderen (kinderen kregen meer snoep toegewezen dan volwassenen). In haar eentje kocht zij de zoetigheid in en borg die thuisgekomen achter slot en grendel in haar privédomein. Te harer tijd en mondjesmaat onthaalde zij dan de jongens erop. Wij verdachten haar er zelfs van dat zij het merendeel van het lekkers in reclusie verorberde.

In die beginperiode van ons onderduiken wachtten wij vol ongeduld op Jo's komst. Hij bracht ons bonkaarten (die wij op onze gefingeerde persoonsbewijzen niet konden krijgen. De bonkaarten voor het onderduikcircuit werden 'achterover-gedrukt'). Hij bracht ons nieuws. Hij bracht ons hoop.

Hoe prettig het ook was samen te zijn met mijn zus, ik verlangde naar een 'eigen' plek (anders dan de te smalle, te korte zitbank in Jenny's huiskamer), een eigen hoek, maar vooral naar een blijvende stee.

Tot Jo op een dag met een verrassing kwam.

Kort nadat Ruth en ik door Jo's bemiddeling op 16 mei 1943 in Den Haag waren ondergedoken, hadden hij en zijn vrouw Agaath mijn oudste, getrouwde zuster Eva tijdelijk als Marijke in huis genomen, omdat het voor Joden steeds hachelijker werd om 'bovengronds' te blijven.

*1

Hij was erin geslaagd Marijke bij Jan en Greet, vrienden van hen uit de AJC (Arbeiders Jeugd Centrale, jeugdorganisatie van de SDAP: Sociaal-democratische Arbeiderspartij 1894-1946, opgegaan in de PvdA), onder te brengen. Daarom kon ik nu in Marijke's plaats tijdelijk bij hen in Amstelveen komen. Dat zou Jenny na de afgelopen twee maanden ontlasten en het voor hem wat eenvoudiger maken om een voor mij geschikt verblijf te vinden. Het leek mij geweldig. Zij waren geen vreemden meer voor mij. Voor Jo had ik thuis al sympathie opgevat.

Vanaf oktober 1942 tot maart 1943 had Jo Vis ons bijna maandelijks in de Hacquartstraat in Amsterdam-Zuid opgezocht om de correspondentie tussen mijn vriendin Hertha W., nu Len

(door Jo's bemiddeling samen met haar man Siegfried, nu Sim, op een kamer in Haarlem ondergedoken), mogelijk te maken (zie 'Tagebuch' pagina 80).

Agaath droeg ik een warm hart toe sinds zij op 10 juni 1943, mijn 16^e verjaardag – eerste geboortedag van huis en zonder ouders –, volkomen onverwachts met mijn oudste zus Eva bij Jenny was verschenen (zie 'Tagebuch' Nawoord pagina 96). De 'meiden' Rita en Else (11 en 8 jaar oud) leken mij nog een extra pluspunt. En met Ruurd, de jongste spruit (14 maanden), had ik nog niet kennism gemaakt.

De familie Vis woonde niet al te ruim boven een kleuterschool op de Molenweg, schuin tegenover de molen in Amstelveen. Toen ik mijn zus bij hen opvolgde, hadden zij al de ouders van Hetty Polak (die zij uit de AJC kenden) in huis. Overdag tijdens de 'school'uren liepen wij op kousenvoeten, trokken de wc zo min mogelijk door en als niemand van de familie Vis in huis was, hielden wij ons extra gedeisd. Maar dat deed niets af aan mijn gevoel van opluchting na mijn ervaringen bij Pit en Jenny. Ik was al gauw goede maatjes met de kinderen, kon met Agaath praten en respecteerte met van binnen een glimlach Jo's autoritaire optreden.

Brieven van mij aan Ruth:

Amstelveen, 3 augustus 1943

Geliefd zusje,

Kind, kind, stijgen er niet vertrouwde herinneringen aan lang vervlogen vakanties in je op bij dat natuurschoon? Wat verrukkelijk, zus, daarbij kun je zeker alles vergeten tot de vervelende Henkie toe. Je bent een schat om zo te schrijven en niets van je eenzaamheid te zeggen (tot mijn vertrek naar Amstelveen – ook gedurende mijn verblijf van vijf dagen bij Pit – hadden wij steeds contact met elkaar gehad). Maar zuske, je mag mij toch wel schrijven wat je denkt, ik merk het evengoed en het is ook zo natuurlijk als wat. Ik zit hier bij Rita en Ruurd op de kamer en wacht tot Jo of Ag. mij eruit gooit. Het is al 9 uur en de kinderen moeten eigenlijk slapen, maar Ri is zo een schat en het is hier zo vreselijk gezellig en morgen gaat ze uit logeren, dus ik neem het er nog maar van.

Jo kwaad, man. Nou, ik kan er niks aan doen, het was toch leuk. Ik ben zo blij, dat ik jou heb lieve grote zus en jij bent blij, dat je mij hebt en, zusje, ik heb zo het gevoel, dat ik het nu reuze zal treffen met mijn baantje, alleen al omdat mijn a.s. mevrouw over mij als 'lieve kind' schreef en mij met open armen ontvangt. Heerlijk hè, het lijkt mij een type als moeder. En als ik het dan goed krijg, is dat wel voor ons allebei en stop ik al het fijne, mooie, dat ik beleef, in mijn brieven en mijn Rootje is dan niet meer eenzaam, vooral niet met Maartentje en Jenny-schat. Zusje, duizend dank voor je pakje. Gek kind, ik heb expres die sigaretten voor jou erin gelaten en die reep was zalig. Ik heb hem met mijn naamgenootje gedeeld, want ze hielp mij zo leuk bij het schoonmaken. Ze lijkt reuze op jou toen je zo jong was en flink; maar een kat is ze (nu zit ik in de keuken, omdat het daar nog het lichtst is) en brutaal, daarbij vergeleken was ik niks. Ze is met haar vader net als ik, het lievelingetje.

Op een van de laatste verjaardagen van vader thuis had Eva een naar mijn smaak nogal gedurfd gedicht gewrocht (zij dichtte graag en geestig, een gave van vader geërfd). Moeder was ingewijd om de enscenering te doen slagen. Zij moest hem als hij de

trap afkwam om te ontbijten naar de keuken dirigeren. Daar stonden wij gedrieën gedrongen tegen de smalle achterwand naast de tuindeur. Bij vaders verschijnen in de keukendeur begon Eva het eerste couplet, dat wan- en heldendaden van mij afschilderde, voor te dragen. In het onzekere hoe mijn vader dit mengsel van dichtkunst en waarheid zou opnemen, durfde ik amper naar hem te kijken. Tot hij bij het door ons drieën met verve ingezette refrein: “Sie ist die Favoritin von dem Alten, sie kann ihn halten wo sie will” in schaterlachen uitbarstte. Elk couplet belichtte een ander lid van het gezin en werd gevolgd door ditzelfde refrein. Aan het einde biggelden tranen van het lachen langs zijn wangen.

Ze mag tien keer meer dan Rita, maar daartegenover is Ri mama's troeteltje. Alleen is mama veel rechtvaardiger en laat ze het niet zo merken, hoewel ze het allebei maar al te goed weten. Ruurdje is het allemanslievelingetje, een honnedotteriaantje. Zusje, wel bedankt voor je schattige brief van verleden week. Ag. vond hem ook zo lief. Wat ben je toch een mal schepseltje, dat je denkt dat je niet leuk schrijft. Alleen vindt de hele familie Vis inclusief moi het onleesbaar en het spijt me het te moeten zeggen, maar er zijn woorden die ik beslist niet kan ontcijferen.

Donderdag (5 augustus 1943. Een jaar geleden was onze oudste zuster Eva – nu Marijke – met Werner – nu Wim – getrouwd) ga ik s.g.w. (so Gott will) naar Marijke. Leuk, hè. Ik verheug mij er echt op, ik wil toch zo graag eens weten hoe ze het maakt (nu zit ik weer in de kamer tussen mijn oudjes in, de man geeuwt, de vrouw verstelt). Ik hoop maar dat het doorgaat al zegt een voorgevoel mij, dat ik er maar niet te vast op moet rekenen. (Ik had Eva voor het laatst op 10 juni gezien). Zo, hier heb ik je brief te pakken. Neen hoor, ik kan ook niet elke avond schrijven, heb er geen tijd voor en geen zin in. Zusje, ik heb hier van Ag. een heleboel moois geleerd en ik zal je, als ik eens tijd heb, erover schrijven. Zij bekijken de wereld met heel andere ogen dan Jenny en leven hún leven, maar zo mooi en rijk!

Vandaag was ik met Rita en Else zwemmen. Het regende als hagel en Ri en ik waren de enigen die erin bleven. Ik ben helemaal door het diepe gezwommen, Ri haast aldoor achter mij. Ze zei, ik moest je schrijven dat het 50 meter was geweest. En in het ondiepe ben ik gesprongen.

Mijn pogingen om echt te leren zwemmen waren tot dan toe steeds weer in het water gevallen. Ik voel mij nog in het Hohenstaufenbad in Keulen aan de hengel spartelen. Maar de erop volgende promotie, los met kurk zwemmen, bleef een eenmalige ervaring. Voor Joden verboden.

Toen wij in oktober 1937 naar Nederland kwamen, was ik tien jaar, werd dus geacht te kunnen zwemmen. Niemand tilde nog zwaar aan mijn afgebroken zwemopleiding. Na enkele maanden inburgering toog ik in mijn eentje op zwembadverkenning: Heiligeweg, Zuiderbad, waar het ondiepe zo minimaal was, dat ik ongemerkt in het diepe belandde en geen grond onder mijn voeten voelde toen ik even staande op adem wilde komen. De badmeester redde mij wel na eindeloze minuten mopperend van 'de verdrinkingsdood', maar het Zuiderbad heb ik nooit meer betreden.

's Zomers was er het Amstelparkbad. Heerlijk in de buitenlucht. De 'grote' dochters van Jos, onze werkster, namen mij af en toe onder hun hoede, samen met hun kleine zusjes. Zij deden er alles aan mij onder het zwemmen vakkundig te laten ademhalen. Al zwemmende kwam ik achter het geheim van coördinatie van de diverse instructies. Maar ook hier haalde ik het zo begeerde eindpunt – mijn zwembrevet – niet meer. De zwembaden waren voortaan voor Joden verboden.

Het was zalig en Rita was nog trotser dan ik. Zusje, we gaan zo meteen naar bed. En die brief moet morgen weg. De hartelijke groeten van Jo en Ag. en, zussie, houd je goed, je bent mijn grootste schat.

Je kleintje (Vrije vertaling van 'Kleines' zoals vader en moeder mij vaak noemden).

7 augustus 1943
Liefste zus,

Ik sta op het punt om weg te gaan, maar omdat het waarschijnlijk heel lang zal duren voor ik je weer kan schrijven, doe ik het nu nog even. Ik heb echt het gevoel alsof ik weg ga, heel ver weg en alles achterlaat zoals het is. Ik ben er zo van overtuigd, dat

het goed zal worden, dat ik mijzelf haast voor gek uitscheld. Maar ja, je kan aan je gevoelens toch niets doen. Ik was donderdag bij Marijke en ze is nog zoals ze steeds was, alleen een beetje dunner en een beetje minder zelfbewust. Ze is, zoals Ag. het ook 's avonds tegen mij zei, feitelijk een zielig figuurtje, dat volgens mij helemaal niet in het leven staat, maar ergens in een eigen sfeer zweeft, die haar alle gewone dingen in een ongewoon licht doet zien. Ze was dolblij met mij en wij hadden een reuze gezellige middag op haar kamertje, waar slechts een tafeltje met boeken en vertrouwde foto's en een stoel staan. Ik hoop van harte dat zij zich er doorheen slaat en zou haar o zo graag helpen, want ze is tenslotte nog altijd ons kindvrouwtje (geboren 21 november 1921). Ik heb Ag. voorgesteld met haar te ruilen, wat mij heus niet makkelijk viel, maar Jo wil het niet. De kinderen zijn verschrikkelijk, daarbij vergeleken zijn die van Jenny schatten, ook wat opvoeding betreft. Maar de mensen zijn volgens zus heel aardig tegen haar, hoewel ik er eerlijk gezegd beslist niet zou willen zijn. Ze moet ontzettend hard werken en mevrouw is niet al te tevreden over haar. Maar ik hoop dat dat tenminste langzamerhand wel komt. Ze leeft, echt zus, nog helemaal in het verleden en idealiseert ons ouderlijk huis op een overdreven, sentimentele wijze. Ze zegt zelf dat ze meer heimwee naar de oudjes dan naar Wim heeft. Wim heeft haar voor haar trouwdag een salbungsvolle (zalvende) brief geschreven met veel Firlefanzen (nonsens) van dat dit jaar niet voor niks was en de scheiding niet voor niks enz. enz. Ze heeft helemaal geen steun aan hem en volgens haar eigen woorden zijn Jo en Ag. haar grootste stuwkracht en zou ze zonder hen niet verder kunnen, wat ik heel naar voor haar vind. Want tenslotte kan je je leven niet van twee mensen, en dan nog vreemden, afhankelijk laten zijn. Schrijf haar maar veel, zusje, op jouw lieve manier, ze zou jou ook zo vreselijk graag eens zien. Weet je dat ze mij haast niet herkende. Ze zegt, omdat ik zo gegroeid ben, een stuk langer dan zijzelf en ze dacht helemaal niet dat ik haar kleine zusje was. Ik lijk naast haar ook werkelijk nog dikker, hoewel ik hier gelukkig al wat afgefallen ben. (Thuis at ik allang geen aardappels meer omwille van mijn lijn. Bij Jenny at ik alles, omdat er nauwelijks voedingswaarde aan te pas mocht komen en ik daardoor steeds honger had. Agaath daarentegen kookte verstandig én lekker). (...) Ag. vertelde dat ik bij Len en Sim (in Haarlem) in betrekking

had kunnen komen (i.e. bij de mevrouw die een kamer aan hen had verhuurd), maar dat Sim te bang was. En wat ik een week of twee geleden diep betreurd had, was mij nu een grote opluchting. Neen dan maar liever alleen, maar alsjeblieft niet dagelijks met die twee samen. Zus, je ziet hoe ik ten opzichte daarvan ben veranderd. Maar niet alleen wat dat betreft. In alles eigenlijk. Die 14 dagen hier hebben een heel ander mens van mij gemaakt. Misschien een beetje kouder, maar in elk geval beter zo. Alleen ten opzichte van jou ben ik nog steeds dezelfde, in zoverre dat ik je niet zou kunnen missen. Lieve, lieve zus, houd je taai, iedereen is reuze optimistisch. Dus ik hoop op een niet nóg al te lang durend wederzien,

je Schnuppi.

Mijn vader had voor ons alle drie een andere koosnaam. Maar elke begon met Sch. Alleen de mijne werd ook door mijn moeder en Eva en een enkele keer door Ruth gebruikt. Mijn oudste zuster had er deze afkorting voor verzonnen.

N.B. Len en Sim zijn op 25 augustus 1944 op dit adres in Haarlem opgepakt. Op 3 september zijn ze vanuit Westerbork naar Auschwitz getransporteerd. Len heeft alle verschrikkingen overleefd, Sim is in december 1944 omgekomen.

***2**

Van Amstelveen naar Oud-Beijerland

Op zondag 8 augustus 1943 bracht Jo mij naar Oud-Beijerland. Deze keer nam hij Ruurd mee om het karakter van een onschuldig dagje uit te accentueren. Hij kon zijn jongste spruit dan ook kennis laten maken met het weidse water. In Friesland geboren en getogen voelde Jo zich op het water, deinend of bevroren, in zijn element. Net als Ruurd voer ik voor het eerst van mijn leven tussen de Zuid-Hollandse eilanden. Naast de fascinerende ervaring van het varen vervulde de weidsheid van het zicht mij met de illusie van vrij te zijn. Ik weet niet wie van ons drieën het meest genoot. Ruurdje kraaide het uit – Jo en ik zwegen van plezier.

Wij werden door Bep en Theo met open armen ontvangen. De vijf Kostertjes stormden afhankelijk van geslacht en leeftijd op Jo af of op Ruurd.

Mijn namen zij met de nodige reserve op. Voorshands werd mijn aandacht getrokken door een beeldig, blond poppetje van een jaar of drie, Imre. Na de eerste, algemene begroeting van de gasten week zij niet meer van oom Jo's zijde, liet zij geen middel onbeproefd hem in haar netten te strikken. Dat was nieuw voor mij. Zo'n klein ding en al zo doordrongen van haar vrouwelijke mogelijkheden. Ik kon mijn ogen er niet van afhouden.

Jo vertrok met Ruurdje in de namiddag. Het afscheid viel mij niet al te zwaar. Bep en Theo hadden mij vanaf het eerste uur het gevoel gegeven erbij te horen. En dan waren er nog de kinderen. Ik hield van kinderen, vooral als zij oud genoeg waren om met ze te praten. En dat waren zij gauw voor mij.

Toen Bep mij tegen de avond mee naar boven nam om mij mijn slaapstede te laten zien, verontrustte het mij dan ook niet te ontdekken dat ik met de tweeling Hans en Kees van acht en een half, de zesjarige Walter en poppetje Imre op de kamer sliep. Het kinderbedje van Irene, het nestkuiken van anderhalf, stond op de kamer van Bep en Theo. Wat mij wel even van mijn stuk bracht, was de kinderkamer zelf, een wijde, kale, vierkante ruimte, uitlopend in een soort slurf, die er kennelijk van de overloop bij was getrokken, een houten vloer en vijf bedden.

Zelfs de ledikanten met hun versleten dekens zonder spreid maakten een armzalige indruk. Theo was leraar; hij leidde leerlingen op tot instrumentmaker aan de plaatselijke ambachtsschool (lagere technische school) en het zeer bescheiden salaris werd ongetwijfeld door de primaire behoeften van het zevenkoppige jonge gezin 'opgeslokt'. Misschien was Bep ook niet zo'n bekwame huisvrouw als Agaath.

Zodra wij 's avonds klaar waren met eten – de kinderen aten vooraf en de kleintjes werden dan naar bed gebracht – stond Theo op van tafel en ging naar de voorkamer, die tegelijk zijn werkdomein was. Eetkamer en woonkamer liepen zonder afscheiding in elkaar over. Bep en ik bleven nog wat zitten praten. Waarover? Bep vroeg vol belangstelling naar mijn ouderlijk huis en ik stak van wal....

De volgende avond al bleef Theo na het eten bij ons aan tafel zitten en bleef de afwas in de keuken op ons wachten. Van die dag af begonnen onze steeds uitgebreider natafel-gesprekken met zijn drieën tot het ritueel van de avond te horen.

Al na twee dagen, het was stralend mooi weer, vroeg Bep mij 's middags of ik zin had met de kinderen te gaan wandelen. Dat leek mij wel. Irene werd in de wandelwagen gezet, Imre mocht helpen duwen, maar kon als zij moe werd 'meerijden'. Walter, het probleemkind, wilde onder geen voorwaarde met mij mee en de tweeling liep als jonge honden voor ons uit, achter ons aan of naast ons. Wij waren vrij gauw buiten de bebouwde kom. Ik ademde de lucht diep in en genoot van het groen, het koren, de bomen in de verte en het vrije uitzicht. De realiteit, alle heersende ellende leken zich in de einder op te lossen. Hier liep ik met 'mijn' kinderen, vrij in de vrije natuur, hier voelde ik mij bijna gelukkig. Is het daarom dat die ene week eindeloos scheen, toen en later, aan geen kalender gebonden? De kinderen kwamen opgetogen thuis, zodat Walter zich ongevraagd bij onze volgende wandeling aansloot.

Als het mooi weer was en het huis was aan kant, zaten Bep, Imre en ik 's morgens in de achtertuin en haalden pas geplukte bonen af. Nu nog, meer dan een halve eeuw later, wanneer de gekookte sperziebonen op mijn bord bijzonder vers en smakelijk blijken, verbeeld ik mij die kostelijke bonengeur in de tuin van

de familie Koster op te snuiven. Een lucht even onvergetelijk als het aroma van die eerste koffiebonen, waarmee in april 1945 de Canadese bevrijders ons meiden trachtten te verlokken.

Tegen het einde van de week begon mijn rechteronderarm pijnlijk op te zwellen. Bep overwoog mij mee te nemen naar hun huisarts, ik wilde (nog) niet. Wat als die dokter niet 100% betrouwbaar was? Maar nog voor de mét de arm aanzwellende pijn mij tot andere gedachten kon brengen, kwam Theo thuis met een jobstijding. Volgens een bevriend collega werd er in het dorp gefluisterd dat de nieuwe huisgenote van de familie Koster wel eens Joods kon zijn. Weg vrijheid, weg rust. Er was maar één oplossing: ik moest zo snel mogelijk huize Koster en Oud-Beijerland verlaten.

Was het nog diezelfde zaterdag – of toch zondagavond dat Bep en ik, triest gestemd, op de Molenweg in Amstelveen aanbelden? Rita deed de deur open, Jo en Agaath waren nog niet thuis. Gewend aan dit soort verrassingen omhelsde zij ons spontaan en nam ons zonder enige informatie vooraf mee naar de huiskamer. Daar stonden drie verslagen mannen bij de tafel. Een mij onbekende man, de vader van Hetty Polak, en ‘oom Juro’. Oom Juro hilde. Hij had pas vernomen dat zijn jonge vrouw Gerda en zijn dochtertje Vera ‘op transport met onbekende bestemming’ waren gegaan.

Ik kende de familie Rosenstein nog uit ‘mijn vroeger leven’ in Amsterdam. Zij waren bevriend met Hertha en Siegfried W. (nu Len en Sim). Gerda was een opvallend knappe, blonde vrouw met een bepaald onjoods uiterlijk. De kleine Vera (23 mei 1937) daarentegen was donkerharig en had grote, blauwe ogen. Ik had haar meermaals bij haar vriendinnetje Dodo (Doris) W. thuis ontmoet en was gevallen voor haar charmante intelligentie.

Weken geleden moest Vera onverwachts van onderduikadres veranderen. Tegen de uitdrukkelijke wens van Jo in zou Gerda zelf haar dochtertje ‘overbrengen’. Onderweg – ik meen in Apeldoorn – pauzeerden moeder en dochter in een speeltuin. Door hun zo verschillend uiterlijk, dat in strijd leek met hun onderlinge relatie, trokken zij de aandacht van een nabij gezeten bezoeker. Zij luisterde hen af, trok haar conclusie en

alarmeerde de politie. Die arriveerde ‘op tijd’ en rekende hen ter plaatse in. Alle pogingen naderhand om hen uit handen van de Duitsers te bevrijden liepen op niets uit. Gerda (20 november 1908) en Vera zijn vermoedelijk al op 27 juli 1943 in Sobibor vergast. Maar dát wist hier toen niemand, oom Juro het allerminst. Tot na de bevrijding bleef hij hopen weer met hen verenigd te worden.

Jo en Agaath kwamen op tijd thuis om nog wat met Bep te kunnen praten. Met het Vissenkwartier door de omstandigheden overvol wilde Bep bij goede vrienden in Amsterdam overnachten. Ik was al een probleem. Enige nog beschikbare plek voor die nacht: de grond in de huiskamer. Maar toen het zover was, Jo het matras had aangesleept, Agaath het beddengoed, en ik aanstalten maakte dit nachtverblijf in bezit te nemen, greep Jo onverwachts in. “Geen sprake van,” besliste hij à la Jo, “jij slaapt vannacht op bed bij Agaath op de kamer en ik overnacht hier op de grond.” En daar viel niet aan te tornen, wat ik ook te berde bracht. Een laatste, onvoorzien obstakel bij het naar bed gaan bleek mijn jurk. Vanwege de reis had ik die ochtend mijn lievelingsjurk aangedaan. Zoals al onze kleding was die door mijn moeder zelf ontworpen en genaaid. In de regel hadden wij kinderen geen inbreng bij het bepalen van het model. Maar een enkele keer, als een van ons haar al redenerend wist over te halen voor een eigen idee, zwichtte moeder voor een hartenwens. Deze jurk nu was het resultaat van zo’n compromis. De wijde pofmouwen, afgezet met een strakke boord van een centimeter of drie, had ik erdoor gedrukt. En nu kon ik niet ‘uit de mouw’. Mijn hele rechterarm was sinds die ochtend zo pijnlijk opgezwollen dat elke poging mijn arm met ‘geweld’ door de nu veel te nauwe band te wurmen, mij alleen een kreet van pijn deed slaken. Tot Agaath de vergeefse worsteling niet langer kon aanzien en aanhoren en met een schaar behoedzaam mijn arm uit de mouw en mijn lijf van de jurk bevrijdde.

Terug in Amstelveen

Brieven van mij aan Ruth:

Geliefde zus,

Duizend maal dank voor je haast onleesbare dagboek... Ik zag je echt en kon je heerlijk de hele vakantie volgen. Wat heb je toch weer veel vrienden gemaakt, lekker dier. Ik bent echt trots op je. (Zus, ik kan ineens haast niet schrijven. Jo en Ag. hebben zo een vreselijk verdriet. Een vriend van hen is met 33 jaar aan kanker overleden. Verschrikkelijk hè? En nu zijn zij beide zo inbedroefd. Wat kan ik eraan doen. Het liefst zou ik mijn armen om Ag. heen slaan en haar laten uithuilen en bij Jo op schoot kruipen en hem laten praten. Hij zegt net toen Ag. de deur uit was: "Els, wat kun je daaraan doen, het is alsof ik lood in mijn benen heb." "Niets Jo, dat moet helemaal vanzelf." Het is zo ontzettend, ik kan zo goed begrijpen hoe zij zich voelen en als ik niet oppas voel ik het zelf net zo).

Misschien zien wij elkaar wel gauw weer. Hoe vind je dat, lieverd, zeg eens heel eerlijk? Het lijkt mij maanden geleden dat ik jou en ook Marijke voor het laatst zag. En toch was ik maar een week daarginds. O, zus, die ene week wat heb ik daar voor mooi aan liefde en vriendschap meegemaakt. Maar dat zal ik je, hoop ik, allemaal mondeling kunnen vertellen. In elk geval dit: ik was er o zo graag gebleven, ofschoon het zo ver weg was. En zij hadden mij ook wat graag gehouden. Als ik je zeg dat Bep haar tranen inhield, en dat Theo de hele dag diep down was omdat ik wegging. Dat had Pit nooit gedacht, hè? Ik ook niet. Ik zit hier in Jo en Ag's slaapkamertje waar Else ligt te maffen. Het is al erg donker en ik zie haast niets meer. Mijn gevoelens gaan op en neer, maar ik verlies nooit meer het weten van mijn eigen kracht en uithoudingsvermogen. Wat heerlijk dat Ag. je zo tot steun is, zus, ze is onbetaalbaar. Op het ogenblik, sinds ik hier ben, is ze helemaal op wat haar zenuwen betreft en dat is eigenlijk wat mij er weer bovenop heeft geholpen. Jo vroeg daarnet – daar zie je weer eens hoe zij zijn – of ik mijn depressie van vorige week te boven was. Nu moet je weten dat ik het er nooit met hem over

heb gehad. En met Ag. ook maar heel even over de oudjes (vader en moeder). Alleen ging ik laatst heel vroeg naar bed, omdat ik alleen moest zijn en was ik, geloof ik, erg kattig tegen Jo. Hij irriteerde mij ook bar. Maar van kwalijk nemen geen sprake. Zus, ik weet niet hoe jullie allemaal, Jo en Ag. ook, erbij komen dat ik zo flink ben. Heus niet anders dan jij. Alleen weet ik dat je alles te boven kunt komen en dat wij het heus nog goed hebben. Ik rammel van de honger, heb, denk ik, een lintworm. Vanmiddag met Elly (Elly was een Pro Juventute-meisje van een jaar of 18, pupil van Jo en Agaath en daarom nu bij hen in huis) bij de kapper geweest; knippen, uitdunnen, wassen, watergolven = f 1. Elly voor alleen wassen en watergolven ook f 1. Was dus zeker een vergissing. Wij waren nauwelijks buiten of ik begon verwoed mijn haar te kammen. Het zat, zus, - je had je dood gelachen - heel hoog op mijn hoofd, één en al golf met van achteren kleine coquette krulletjes. Ik schaamde me dood, want ik wist dat Jo thuis was. Natuurlijk hebben ze weer alles verbrand aan me. Mijn oren, mijn scheiding, vreselijk gewoon. Mijn arm is haast weer beter. Het was erg vervelend want ik kon er niks mee doen en het deed ontzettend pijn: een steenpuist. En toen ik na een week afscheid van de schat van een dok nam, zei ie: "U hebben wij ook al weer gered." Ik "Zo erg was het toch niet." "Nou," vond hij "direct levensgevaarlijk was het niet, maar wel heel erg." Op het ogenblik voel ik hem ook weer, van al dat geschrijf.

Ik vond hem niet alleen bijzonder aardig, maar ook zeer aantrekkelijk om te zien. Zelfs zijn naam had ik onthouden. Toen ik twintig jaar later niet ver van zijn praktijk in Amstelveen kwam te wonen en een arts nodig had, pikte ik hem dan ook zo uit de Gouden Gids: zelfde straat, zelfde huis. Ook in levenden lijve bleek hij nog dezelfde sympathieke, knappe, alleen nu grijze dokter Piersma.

Weet je het al van Marijke? Waar ze zou komen (bij Jo en Agaath). Ze is natuurlijk dolblij en heeft een war brief-gedicht geschreven. Maar Jo was er zaterdag en vroeg haar of ze zou blijven of dat ze liever ergens anders naar toe wou. Toen was zij de kluts kwijt en dacht dat zij niet bij hen kon komen. En vanmorgen vlak na jou heeft Jan opgebeld en gezegd dat ze alleen maar wilde veranderen als zij hier (bij Jo en Agaath) kon

komen. Dus ze schijnt het toch niet zo verschrikkelijk te hebben. Zus, ik moet naar bed, Jo ligt al te zaniken. Hij beweert dat het niet goed voor mij is om zo laat naar bed te gaan, maar eergisteren mocht ik wel tot 2 uur 's nachts helpen garnalen pellen. Nou ja, zelfs mannen zijn wel eens kinderachtig.

Dinsdagmorgen 10 uur

Ik zit op de W.C., hoewel ik eigenlijk geen tijd heb. Aardappels moeten geschild, bedden opgemaakt, er moet gestofzuigd, afgestoft, gewassen. Alles voor Ag. terugkomt. En Elly is geen al te grote steun. Hindert niet. Nu ben ik weer echt gelukkig omdat ik wat kan doen. Verleden week kon ik alleen maar zitten en met moeite mijn schreeuwen van pijn onderdrukken. Ik heb, zoals je merkt, haast geen tijd. Dat vind ik niet erg. Ik zal dus alleen nog dit vel vol schrijven, want anders zie je de brief niet meer vóór mij. Didi heeft mij een poosje geleden een schattige brief geschreven maar ik kon hem vanwege mijn arm niet beantwoorden. Heb je al gehoord van haar vader? Zielig, hè?

Didi van Hall zat op het Meisjes-Lyceum bij mij in de klas. Wij raakten pas echt bevriend nadat alle Joodse leerlingen van de niet-joodse scholen waren verwijderd (augustus 1941). Vanaf het begin van het nieuwe schooljaar kwam zij geregeld bij ons thuis; eerst gedreven door verontwaardiging over en medeleven met onze situatie, later uit vriendschap. Gelukkig woonden wij op slechts enkele minuten afstand van het Meisjes-Lyceum, want Didi moest toch al elke dag van de Oude Pastorie in Sloterdijk naar school en terug fietsen. Al in het najaar van 1942 vond zij dat ons gezin moest onderduiken. Toen zij dan ook op zaterdag 3 april 1943 – volkomen onvoorbereid – van mij hoorde dat de oma's drie dagen tevoren vanuit de Hollandsche Schouwburg (verzamelplaats voor de opgepakte Joden) naar het 'doorgangskamp' Westerbork, mijn ouders twee dagen geleden naar het concentratiekamp Vught waren getransporteerd en alleen Eva, Ruth en ik, ieder op een andere manier, de Schouwburg hadden kunnen verlaten, trachtte zij ons ervan te overtuigen dat wij nú moesten onderduiken. Zelfs bracht zij de volgende dag haar vader, de beeldhouwer Frits van Hall, mee om Ruths laatste

bedenkingen tegen deze stap met zijn onvoorspelbare loop te ontcrachten en ons met raad en daad terzijde te staan. Hij was het ook die later voor onze valse persoonsbewijzen zorgde. Tengevolge van zijn aanhoudende ondergrondse activiteiten is hij begin augustus 1943 gearresteerd. Daarop zinspeelde ik, in de veronderstelling dat Ruth het van Jo had gehoord. De connectie tussen Jo Vis en Frits van Hall, de vader van Didi, was een paar maanden tevoren door mij tot stand gekomen. Daardoor kon Didi ook via de Vissen met mij corresponderen zonder mijn schuiladres(sen) te weten. (Meer van/over Didi en haar vader in het 'Tagebuch').

Ik zal haar gauw schrijven. (...)

Jo neemt deze brief voor je mee. Ik heb er zaterdag pas één voor Marijke meegegeven, zo steunend mogelijk. Meer kan ik heus niet doen. Ik heb je ontzettend veel te vertellen. Weet je dat ik op het punt stond verliefd te worden? Ja echt, op Beps man Theo. Zus, een schat. (Toen ik hem enige jaren na de oorlog door omstandigheden beter leerde kennen, werd dit imago alleen maar bevestigd).

Dat ik op het punt stond verliefd te worden was een understatement, voor Ruth bedoeld. Ik vond Theo (begin dertig) een knappe, bijna mooie man met zijn hoge voorhoofd, zijn blauwe, 'bezielde' maar meestal droef kijkende ogen en zijn voor een man opvallend frisse teint. Als mens maakte hij een diepe indruk op mij. Ook na die ene week dacht ik veel aan hem en in de eenzame, moeilijke uren voelde ik zijn bestaan als een troost. Dan overwoog ik zelfs op papier mijn hart bij hem uit te storten, maar liet het steeds weer achterwege om zijn omstandigheden.

En meteen de eerste dag dat wij er waren, zei hij tegen Bep en Bep later tegen Ag. dat ik zijn hart had gestolen; en beiden zeiden erbij: 'dat wil wat zeggen.' Ag. beweert dat het kwam omdat ik meteen zo leuk met de kinderen was. Ik weet het niet. In elk geval wisselden wij menig knipoogje en terwijl hij voor zijn eigen vrouw geen hand uitstak, droeg hij ondanks zijn nog ziek zijn elke stoel voor mij en hielp hij mij zoveel mogelijk. Verdere beschrijvingen mondeling, hoop ik. Zus, ik denk dat ik ophoud met schrijven. Elly staat te trappelen van ongeduld, ze schilt de

aardappels zo dik dat er niets meer van overblijft en herinnert mij sterk aan Marijke.

September 1943

Lieve Schwester – zus!

Duizendmaal dank voor je lieve brief. Hij kwam midden in de verhuizing. Ik was net druk aan het wassen terwijl de hele boel in de verhuishwagen werd geladen. En even later kwam een brief van vader (uit het concentratiekamp Vught). Zij zijn gezond en de groeten en zoenen voor allemaal die van ze houden. Door dat verhuizen heb ik je brief pas veel later in het nieuwe huis (in de Bors van Waverenstraat) kunnen lezen. Zus, het is zo een leuk huis. En ik had nooit gedacht dat ze het met hun meubels zo smaakvol in zouden kunnen richten. Ik zou er ook best willen wonen. Je moet het beslist eens zien. Ik zal je er, hoop ik, binnenkort uitvoerig over kunnen vertellen.

's Middags kwam Marijke. O, zus, wat is die veranderd. Ik had zo'n medelijden met haar, maar ik was ook zo teleurgesteld. Haar hele houding is foetsie. Ze was net als ik ben als ik ergens kom. Zielig, met je figuur geen raad weten. Ik vond het afschuwelijk voor haar omdat ik het zo precies kon navoelen. Zij is erg dun geworden en lelijker. Het staat haar niks leuk, dat smalle gezicht.

Mijn zus Eva zag er naar mijn smaak en die van vele anderen heel leuk uit. Zij had iets aparts. Hoog voorhoofd, heel dichtte, mooie wenkbrauwen, blauwachtige ogen met een bruine pupil, die 'streepjes' bruin naar het blauw uitzond, een bekoorlijk neusje en een goed figuur, waarvan zij zelf echter de proporties verre van ideaal vond. Haar haar zat altijd mooi; in tegenstelling tot Ruth en mij ging zij regelmatig naar de kapper. Het meest benijdde ik haar om die ogen. Mijn vader had kleine blauwe, mijn moeder stralend bruine ogen. In die van Eva zag ik altijd het ideale mengsel daarvan. Ruth had mooie bruine ogen en ik voelde mij misdeeld met mijn kleine groene. Daarbij kwam dat ik, als enige van ons drieën, de bijziendheid van vader (en diens moeder) had geërfd.

Zij was ook teleurgesteld over mij, denk ik. Ik was doodmoe en kon haar onmogelijk de hele tijd afzoenen en lief doen. En ik had mij zo op haar verheugd. 's Avonds zou ik weggaan (naar een ander, tijdelijk onderduikadres, omdat er nu geen plaats meer voor mij was bij de Vissen; ik 'logeerde' bij hen tot Marijke, voor de buitenwacht als hulp, kwam). Maar op Marijkes verzoek vroeg ik of ik nog een nacht mocht blijven en toen sliepen Ri en Els in één bed en wij met zijn tweeën in het andere. Ik was liefst zo gaan slapen, maar Marijke wilde nog uren kletsen. Ik heb haar iets verteld (vertel ik jou ook) waarover ze zich doodlachte en ik moest haar mond stijf dicht houden dat Jo en Ag. haar niet konden horen, want er was nog geen deur tussen die twee kamers. Het was weer geweldig bij die twee. Ze waren zo lief, maar ik zal je alles, hoop ik, mondeling kunnen vertellen. Nu ben ik weer met 'kwijltje' (de moeder van Hetty P.) samen, weet je nog? Vlak bij Marijke. Maar ik hoop dat ik gauw weer bij jou kom. (Ik bedoelde naar Den Haag. Blijkbaar zocht Jo speciaal om Ruth een baan voor mij in Den Haag).

Ik was nu tijdelijk bij Nel (25 jaar), Leen (30 jaar) en Dickie (1 jaar en 5 maanden). Het echtpaar Ter Haar was net als Jo en Agaath en Bep en Theo lid van de AJC. De Vissen konden altijd op hen rekenen als ze met een onderduiker(-ster) zaten die op staande voet moest worden ondergebracht. Hetty's vader en moeder (mijn kwijltje), oom Juro, Hetty zelf, Rita van Straten, die gevlucht was uit het Apeldoornse Bos, ik en vele anderen hebben hun moedige gastvrijheid aan den lijve ondervonden. Het Apeldoornse Bos was een inrichting voor Joodse geesteszieken aan de Zutphenseweg buiten Apeldoorn. In januari 1943 werd de hele inrichting door de Duitsers 'ontruimd', i.e. de geesteszieken in elk stadium, de doktoren, de verplegers en het overige personeel werden gedeporteerd, voor zover ze dat nog levend haalden. Ik bewonderde Nel, zo jong nog én in verwachting, zoals zij uiterlijk laconiek de permanente spanning, de steeds weer nieuwe mensen om haar heen, de inbreuk op hun privacy – het was toch maar een klein huis – over zich heen liet gaan. Verre van laconiek wijdde zij zich aan het schoonmaken en schoonhouden van het huis. Ik vond haar lief, spotte een beetje met haar schoonmaakmanie en voorspelde dat zij vanzelf zou inbinden als Dickie het rijk ging delen met de ophanden zijnde gezinsaanwas.

Omdat ik overdag voor de veiligheid van het gezin en van mijzelf de straat niet op kon – steeds andere ‘logés’ moesten bij de buren wel argwaan wekken – kwam Jo mij ’s avonds wel eens halen voor een uitje op de fiets. Die uitjes hadden altijd een doel: op diverse plaatsen in de polder levensmiddelenkaarten afleveren bij de door Jo verzorgde onderduikers, actueel nieuws vergaren en verspreiden of nieuwe connecties aanknopen voor de toenemende vraag naar een betrouwbaar onderkomen. Een keer moesten wij zelfs onvoorzien bij een boer overnachten omdat het te laat was geworden om nog naar Amstelveen terug te fietsen. Die nacht herinner ik mij levendig: door de ‘papieren’ wand van mijn bescheiden nachtverblijf heen werd ik – in mijn onschuld – deelgenote van het liefdesleven van de boer en zijn eega.

Brief aan Ruth:

Geliebte Rosemarie,

(...) Jo gaat morgen naar je toe, dat heeft Marijke tenminste gezegd en dan moet ik mijn dikke zus toch even schrijven. Ik heb al een heleboel brieven aan je geschreven, maar vond ze allemaal jou niet waardig. Ik beantwoordde je brief zin voor zin en dat wordt zo oerdroog. Zusje, ik ben zo blij, ik heb net het gevoel alsof ik de hemel op aarde ontdekt heb. Ik wou dat ik dit geluk vast kon houden door alles heen. Er is niets bijzonders. Integendeel, alleen het droeve bericht dat van ons zusterleven waarschijnlijk niets zal komen. (...) Vanmiddag waren Marijke en ik samen. Ze is zo veranderd, zus. Gelukkig weer vrolijk en ‘lebensbejahend’ (met een positieve kijk op het leven). Zij is erg gelukkig bij Jo en Ag. Ze moeten werkelijk buitengewoon voor haar zijn. Vooral het vertrouwen dat zij haar schenken maakt haar zo blij. Ze heeft, zoals steeds in haar leven, ook nu weer ontzettend geboft. Soms begrijp ik het niet. Is ze dan toch beter dan wij dat ze het altijd zo makkelijk krijgt bij de mensen of is het omdat ze in zichzelf het geluk niet kan vinden en daardoor van vreemden afhankelijk wordt? Ik vind haar opgewektheid heerlijk, word er zelf zo vrolijk van en ik merk dat zij graag haar geluk met ons wil delen. Marijke en ik hebben ons net gewogen. Ik moest van haar. Het viel me nog mee. 114 pond zij, 127 ik. Niks

zeggen. Je herkent mij vast niet. Net een vrouw in positie en ik tol hier in Marijkes Moeder-creaties rond. Die twee en een halve jurk, die ik heb meegenomen, kan ik al niet meer zien.

Op de ruime zolder van Jenny's bovenhuis in Bezuidenhout, waar Ruth haar eigen domein had gecreëerd, konden wij 'voorlopig' een grote koffer met kleren en andere spullen stallen. Omdat ik, i.e. Jo voor mij, nog steeds op zoek was naar een vast verblijf, deed ik het voorlopig met de 'twee en een halve jurk'. Vanwege mijn abnormaal toegenomen omvang paste mij bovendien bijna niets meer van mijn kleren; vandaar de toevlucht tot de 'Marijke Moeder-creaties'. Alleen Eva had voor zichzelf kleren die van moeder waren meegenomen, ofschoon zij (evenals voorheen) veel dunner was dan moeder.

Mijn steenpuist heeft zich op een andere plaats weer vertoond. Ik smeer er ijverig de dokterszalf op en hij is al een beetje open en doet veel minder pijn. Vaders brief heeft Jo al afgegeven (aan goede vrienden van mijn ouders, aan wie hij gericht was). Er stond voor ons alleen in dat hij verheugd was te horen dat het die mensen (i.e. Jo en Agaath, die hun geregeld schreven) en hun familie goed ging en dat hij blij was hetzelfde van hen te kunnen berichten (sic! Zo móest je schrijven vanwege de censuur). En aan het eind: "Grüsse und Küsse für Euch und Alle, die uns lieben." Ik ben gelukkig over dat afschuwelijke heimwee heen. Ik had het nog nooit zo erg gehad en ik ben dol dol blij dat de oudjes nog in V. (Vught) zijn, wat een heel, heel groot voorrecht is. (Het voorrecht, dat zij nog niet naar het oosten waren doorgestuurd). Nu zou ik alleen jou eens even willen spreken en knuffelen. Misschien toch nog in D.H.? De verjaardagsbrief komt nog wel volgende week, hoop ik. Desnoods per post. 20 jaar. Ik voel mij net je dochter (Ruth was 27 september jarig).

*Duizend zoenen
Ellen*

Onvergetelijk werd voor mij de fietstocht waarvoor Jo mijn assistentie had ingeroepen. 'Ergens' in de polder – aardrijkskundige is nog altijd zwak bij mij ontwikkeld – moest hij onverwachts een onderduikster naar een ander adres brengen. Dat kon alleen

per fiets. En voor die toen al moeilijk te bemachtigen maar onmisbare fiets moest Jo zelf zorg dragen. Om het gevaar van ‘onteigening onderweg’ te minimaliseren – één man met twee fietsen was een uitdaging – zou ik tot op ‘veilige’ afstand van de plaats van bestemming de damesfiets berijden. Het was een zalige zomeravond en zoals steeds genoot ik met volle teugen van het buiten zijn. Nu en dan passeerden wij een eenzame fietser. Na een dik uur fietsen stelde Jo bij een uitgestrekt weiland voor af te stappen. Hij nam de fiets van mij over en met een zwaai op de zijne, de ‘mijne’ aan de rechterhand, zette hij zich af, mij met de bemoedigende woorden: “Ik kom je zo gauw mogelijk hier weer ophalen” moederziel alleen achterlatend. Ik strekte eerst eens flink mijn benen. Daarna onderwierp ik de omgeving aan een nauwkeurig onderzoek. Vóór mij, in de verte, aan de andere kant van de landweg, tekende zich een enkele boerderij af. Achter me, richting Amstelveen, eindigde het zicht bij een wat hoger gelegen brug. Om niet te ver van de met Jo afgesproken plek af te dwalen besloot ik telkens vijf minuten vooruit te lopen, dan weer tien minuten brugwaarts. Na enig sporten bleef ik een tijdje staan om naar de brug te turen. Het was beangstigend stil, geen menselijk wezen in de omtrek. Bijna met opluchting ontwaarde ik opeens op de brug twee fietsende Duitse uniformen. Even volgde ik hen met de ogen; daarna, wat moediger geworden, wandelde ik een stuk het weiland op. Toen ik een tijdje later, om Jo niet mis te lopen, huppelend naar ‘ons’ pad terug wou keren, ontdekte ik tot mijn ontsteltenis dat een van de twee Duitsers zonder fiets mijn kant opliep. ‘O jee, wat heeft die in de zin,’ vroeg ik mij angstig af. Mijn brein registreerde: de man kan onmogelijk op die afstand je semitische trekken hebben waargenomen; maar het hart zonk mij in de schoenen. Onontkoombaar kwam hij op mij af. Van dichterbij – uniform weggedacht – zag hij er eigenlijk niet onaardig uit. Bij die constatering begon het mij te dagen. Hoe dan ook, ik zat klem. Met een neutraal “Schönen guten Abend,” opende mijn militair het vuur.

”Avond,” pareerde ik stijfjes.

”Ganz alleine?” (helemaal alleen) probeerde hij vriendelijk.

”Nee.”

”Aber wer...wo denn? Ist ja niemand hier.” (Maar wie dan...waar dan? Er is hier toch niemand).

Hij draaide om mij heen alsof zijn lijfelijke aanwezigheid ieder ander zou kunnen uitsluiten. De door mij opgeworpen taalbarrière vereiste een omslachtige toelichting. Half in het Nederlands – half in het Duits, halb Dichtung – half waarheid hing ik hikkellend een verhaal op over een vriend in aantocht, terwijl ik trachtte padwaarts te koersen. Na een paar passen versperde hij mij de weg. Veelbetekenend keek hij mij aan. Het zweet brak mij uit. Waar bleef Jo? Hoe lang nog kon ik de belager van mijn lijf houden? Zoete broodjes bakken maar. Met een meegaand gebaar nodigde ik hem uit een eindje met mij op te lopen. Dat lukte even, maar ik voelde al gauw dat zijn flexibiliteit haar grenzen had bereikt. Nog op het weiland stopte hij mij. ‘Dat was het dan,’ flitste het door mij heen. Op dat ogenblik, o onbeschrijflijk wonder, verscheen Jo in mijn gezichtsveld. Alsof de duivel mij op de hielen zat, rende ik de weg op, Jo tegemoet. “Niet afstappen,” gilde ik op gehoorsafstand, “Ik spring wel achterop.” Jo, het beeld voor zich van een hollende, schreeuwende Els op de weg en een Duitse militair sprakeloos, roerloos op het gras, gaf vaart. Vlak voor mij remde hij af. Ik wipte op de bagagedrager. Veilig met mijn armen om Jo’s middel lukte het mij zelfs ietwat triomfantelijk om te kijken naar de verlaten figuur op het (w)eiland; bevrijd barstte ik in aanstekelijk schaterlachen uit.

Brief van mij aan Ruth:

*Amstelveen, 5 oktober 1943
Geliefde Schwester – zus,*

Duizend maal dank voor je schattebrief. Gisteravond kreeg ik hem en erbij een van Ag. en een van Rita. Dus ik dolblij. Net als je het helemaal niet verwacht. Dubbelgrote vreugde natuurlijk. Zusje, ik ben zo tevreden op het ogenblik en het kan mij niet schelen om de hele tijd te veranderen. Wat doet het er eigenlijk ook toe. Ik leer alleen maar heel veel mensen kennen en, zus, waarderen. Ik hoop zo dat ik later schrijfster word, dan heb ik tenminste gelegenheid om mijn ervaringen op papier te zetten. Nu kan ik dat absoluut niet. Zus, er zijn toch meer goede mensen op de wereld dan wij ooit dachten en ik schrijf

dit juist aan jou vanwege onze Jenny-Pit ervaringen. Ik was nu een week bij een oud echtpaar met twee kinderen thuis. Een onderwijzeresje, eerst verpleegster, van 34, kind van hem. En een kunstontwerpster van 23, die nu voor arts wil studeren en bezig is met het staatsexamen. Zij is de dochter van hen tweeën. De vader scheikundige, echte grappige oude wiskundeman met wiskundeschedel. Zij reuze deftig. Alles nog diep ouderwets, zie verhaal. Zij waren ontzettend lief voor me en alles wat ik voor ze deed – het was heus niet veel want gepoetst werd er niet bar – werd evenveel geprezen. Heel mooi en groot huis. (Het kan wel de Graaf Aelbrechtlaan geweest zijn, in elk geval lag het huis aan het water). Ik vond het echt jammer dat ik weg moest, zij trouwens ook. De hele tijd zei ze wat ze me met het werk zou missen en allebei grif ik mocht terugkomen wanneer ik wilde. Schattig, hè? Ik sliep boven op zolder in een heerlijk bed en ze snapt gewoon niet dat ik het niet erg vond om uren alleen te zijn. Je begrijpt hoe zalig dat was, hoewel hun aanwezigheid mij nooit te veel werd. Zondag, mijn laatste dag, waren zij zeilen, dus ik de hele dag alleen. Om 3 uur pas opgestaan en dat alleen omdat ik aardappels moest schillen, afwassen en koffers pakken. 's Avonds om 9 uur kwam Ag., maar toen gingen wij pas eten. Ze waren om 8 uur thuisgekomen. Zus, dat eten, elke dag iets anders, elke dag vis of vlees en toetje en fruit. Elke middag fruit. Een keer was 'mijn neef Siep' op bezoek. Reuze Umstände (speciale moeite) (net thuis): soep met ouderwetse, vooroorlogse macaroni en stukjes vlees, worteltjes met peterselie, aardappels, vette boterjus, vis met sausje eroverheen, havermoutpudding met gestoofde peren en suiker en kaneel, fruit toe, sigaret na. Gelachen heb ik met die neef. Een echt deftige neef, opschepper, verwaand, vol grappige (?) verhalen. Zij vond het zo'n gezellige avond (ze schaakten later, maar de sfeer was werkelijk gezellig), zei ze een paar keer. De neef was reuze aardig tegen mij. Meteen naar me toe en zich voorgesteld. Zelf 24 uur gezeten ... (Dit woord is door mij onleesbaar gemaakt. Waarschijnlijk vond ik het te gevaarlijk als de brief in verkeerde handen zou komen). Zaterdagavond vroeg Thea, de jongste dochter, een sigaret, omdat ze er toen niet geweest was. Pap wilde niet; toen zei mevrouw dat ik er ook dol op was en meteen sprong ie open haalde ze. Dan kregen wij om 23.30 nog een kop chocola, omdat het mijn laatste avond was. (Ze hadden alleen

volle melk)! Als er iets van toe overbleef moest ik het vaak eten, omdat het gezond voor me was. Had zij het net in mijn bijzijn gekokkereld, Els moest de pan uitlikken. De laatste avond lachte ik me dood. Ze had nog gauw een gemalen gortpudding met aardbeienessence gemaakt (je proefde de aardbeien echt) en ik kreeg de pan. Toen gingen we theedrinken, dus moest ik midden in het uitschrappen blijven steken en naar binnen. Meneer, niet lui, ruimde ondertussen de keuken op – dat deed hij elke avond en hij waste ook af, keurig hoor – en schraapte de rest van mijn pudding uit. Mevrouw en ik, toen wij het ‘ongeluk’ zagen, zwegen zonder elkaar een teken te hoeven geven. Zus, ik kan je onmogelijk alles schrijven. (...)

Nu ben ik bij de melkboer. Reuze aardige lui. Hij heel knap, heel jong, nog geen 30 denk ik, zij 26, sprekend de moeder van Ruthchen H; dus ik meteen dol op haar.

Ruthchen H. was vanaf de tweede klas van de lagere school in Keulen mijn beste vriendin. Haar vader was toen net overleden. Ik gaf veel om haar in mijn ogen zeer jonge moeder. In 1938, op doorreis van Duitsland naar de VS, overnachtten zij en haar moeder een nacht bij ons in Amsterdam en werden zij de volgende dag door moeder en Eva naar de boot in Rotterdam gebracht.

Geliebtes Schwesterherz,

Kind, ik leef hier net in een paradijs. Heb het zo goed. 's Morgens werken, 's middags breien, 's avonds lezen. Gisteravond met Tine (dat is Kees' vrouw) de melkbussen weggebracht. Zij durfde niet goed, dus ik op de driewieler, weet je, zo'n grote open kar met een heleboel lege melkbussen erop. Gaat reuze, geen pedaalem, alleen vrijloop, dus bergaf griezelige vaart en rem ergens onder een zeker lichaamsdeel, zo met de hand te activeren. Het was pas 19.30 uur, donker, maar klaarlichte maan. Voelde me net als in een boek. De melkboer waar wij naar toe moesten deed meteen een aanbod of ik hem wilde komen helpen, mocht dan aldoor voor hem rijden, zou het goed bij hem hebben, klapte er amicaal bij op mijn schouder. Maar Tine zei, hij had geen driewieler, slechts paard. "Nou," ik groots, "dan maar niet, daar vind ik niks aan." Gisteren en vandaag melk-

bussen schoongemaakt, Kees vindt het rotwerk, mij kan 't niet bommen. Gisteren kaas gesneden met machine, 20+, ging reuze goed, was voor moffen. Vandaag moest voor ieder van ons één plak gesneden. Els het mes erin en heel dik en gerimpeld komt er iets voor de dag. Hele kostbare 40+ verknoeid, Kees woest, Tine lacht, Els kruipt weg. Zo leven we, zo leven we. Gister ieder een klein flesje yoghurt na tafel, vandaag weer, volle melk n.b., heerlijk. (Thuis lustte ik behalve boter en kaas geen enkel melk-product). Jus bestaat slechts uit pond boter met een beetje water, groente wordt altijd met boter aangemaakt, meestal niets toe. Soms pap. (Van pap griezeld ik voor het onderduiken). Gistermorgen pap, kon niet anders (er was geen brood). Heel dik. Volle melk. Wel lekker, alleen 's morgens vroeg niet. Nooit brood, alleen maar cadetjes of tarwebroodjes. Vier broodjes Tine en ik, vier per maaltijd. De mensen stikken in het geld, alles clandestien. Griezelig. Word er duizelig van. Marijke zou eergister komen. Ging niet door want Elly alleen thuis. Jammer. Wacht vol verlangen. Agaath nog altijd even schattig, Jo reuze druk, natuurlijk geen tijd voor mij. Hoeft ook niet. Kan hem best missen als Ag. er maar is. Gisteravond doodschrik. Lag net op bed. 23.30 uur bel. Politie... Verduistering. Eergisternacht gedroomd dat ik met kleine opoe door de kamer danste. Werd 's nachts wakker omdat ik zo hard lachte. Een paar keer die nacht lachte ik me dood. Gek, hè? Ida hier net zo verwend als Dickie, alleen leuker.

*Schatje, zoen,
Ellen Els*

Op een avond kwam Jo mij halen om een eind te gaan wandelen. Dat verbaasde mij even. Gewoonlijk fietsten wij, ook al vanwege de afgelegene plaatsen van bestemming. Maar ik was te blij met de onverwachte afleiding om er lang bij stil te staan. Zwiggend liepen wij naast elkaar richting groen. Jo was geen prater en ik genoot in stilte van de omgeving. Tot Jo bedachtzaam begon te spreken: "Er is een brief van je moeder uit Vught gekomen." (Doorgaans waren de berichten uit Vught van vaders hand). "Vader is ziek; hij ligt in de ziekenbarak, maar..." Was het de toon van zijn stem, was het de betekenis van zijn woorden die mij door de ziel sneed? Abrupt bleef ik staan. "Hij is dood,"

hoorde ik mijzelf zeggen. Vol medeleven keek Jo mij aan, hij trachtte mij gerust te stellen. “Nee, maar het kan duren tot hij weer helemaal beter is.” Ik wist dat hij niet de waarheid sprak, maar ik wilde hem geloven.

Een paar weken later – tijdsbesef was er niet – vroegen Jo en Agaath Ruth en mij het weekend te logeren: familiereünie. Het leek ons een feest weer eens, hoe kort ook, met zijn drieën onder één dak te verblijven. En ieder van ons, elk op haar manier, voelde een speciale band met de leden van de familie Vis afzonderlijk. Die zaterdag was de stemming dan ook navenant. Voor de bijzondere gelegenheid had ik van Kees de melkboer een ‘hele halve’ Goudse 40+ kaas – toen al een zeldzame weelde – zwart maar tegen een zacht prijsje, weten los te peuten. Wij wilden die kaas deels in porties naar Vught sturen, deels inruilen tegen andere voor onze ouders essentiële levensmiddelen.

Toen de kinderen naar bed waren, stelde Jo voor met zijn vijven naar de achterkamer te verhuizen. Hij ging achter zijn bureau zitten, Agaath tegenover hem en wij drieën maakten er met onze stoelen een kring van. Een schijnbaar ontspannen gesprek ontspon zich over en weer. Na een tijdje nam Jo – nog zachter dan gewoonlijk – het woord. Zijn woordkeuze herinner ik mij niet, wel hoor ik nog hoe zwaar het hem viel zijn boodschap aan ons te brengen. Vader was in het ziekenhuis in Vught aan een hartstilstand overleden. Er viel een niet te doorbreken stilte. Agaath, in een instinctief gebaar, nam mij op schoot en hield mij dicht tegen zich aan. Mét een zekere gêne voelde ik ook haar warmte; maar ik was alleen.

Die nacht stonden Jo en Agaath ons hun slaapkamer en hun bed af. Eva en Ruth huilden – praatten – huilden. Met droge ogen en dichtgesnoerde keel voelde ik mij een vreemde tussen mijn zusters. Toen ik het niet langer uit kon houden, maakte ik mij behoedzaam los van het ons bindende bed en sloop de kamer uit naar beneden, op zoek naar afzondering. Op de bank in de huiskamer, alleen, vond ik asiel tot het aanbreken van de dag.

*3

Brief van mij aan Ruth:

Lief zusje,

Marijke was vanmiddag even in de winkel. Ineens veranderde alles weer. Ze vertelde over jou. Zus, ze was zo van je geschrokken en je begrijpt dat ik daar nu weer van ben geschrokken. Ik was net bezig mijn geesteshouding te vinden en nu ben ik die weer helemaal kwijt. Lief zusje, kan ik je niet helpen? Doe mij één plezier, zus, schrijf me tenminste alles wat er in je omgaat. Ik kan je altijd meteen antwoorden. Je moet genoeg nemen met mij, zus, je moet. Ik ben op het ogenblik de enige die ervoor in aanmerking komt. En ik wil, zus. Ik wil zo graag weten wat er in je omgaat. Weet je wat Kees net zegt? Of je niet een weekend bij mij wilt komen. B.v. van vrijdag tot zondagavond? Slapen kun je bij mij in mijn tweepersoonsbed (op zolder). Lijkt je dat niet reuze? Ik zal het nog aan Jo voorleggen, misschien kunnen wij dan voor deze week al afspreken. Je krijgt zalig eten en ze zijn echt lief. Dan heb je meteen een lichtstraal in de duisternis en kun je Jo volgende week (op 31 oktober) persoonlijk feliciteren. Maar wacht niet zolang met je hart uit te storten. Schrijf aan je zus. Ik weet zelf hoe slecht het is om alles op te kroppen. We konden het toen toch zo goed samen vinden. Ik zelf zoek nog, wacht op mijn eerste huilbui die maar niet wil komen. Donderdagavond was ik 4 uur met Jo fietsen. Hij is zo een schat.

Die eerste huilbui overweldigde mij weken later op de stenen vloer van de keuken. Ik was op mijn knieën aan het dweilen toen ik ineens, ten prooi aan wilde snikken, voorover gleed. Ida was op de gang aan het spelen en ik werd geacht op haar te passen. Door de halfopen deur, over de watergladde vloer van de keuken kwam ze naar mij toe gekropen. Een hele afstand voor haar anderhalf jaar. Bij mij aangeland strekte ze zich naast mij op de grond uit, legde haar arm om mijn nek en smeekte bijna in tranen: "Niet huilen, niet huilen tante. Asiblief. Ida niks gedaan, Ida niet stout, Ida lief, tante lief!" Haar troostende woorden, haar angst zelf oorzaak te zijn van mijn hoorbare ellende raakten mij en brachten mij tot mijzelf terug. Ik pakte haar stevig om haar middel en hielp ons beiden weer op de been. Een kusje, een overtuigend lachje en een snoepje deden de rest.

22 november 1943

Lieve schat,

Ik moet je toch even vlug schrijven hoe heerlijk het gisteren met je was, vond je niet ook? Daar kun je toch lang op teren. Maar de eigenlijke reden dat ik schrijf is Wim. (Vanwege Eva's 22^e verjaardag op zondag 21 november 1943 hadden Jo en Agaath ons drieën, Ruth en Werner uit Den Haag en mij uit Amstelveen, dit weekend te logeren gevraagd). Je mag absoluut geen woord tegen hem zeggen. En je moet ook een keer om mij doen alsof je er niets van afweet. Ik heb het voor hem op een papiertje geschreven. Want toen jij weg was, vroeg hij direct waarom ik de hele dag haast niet met hem had gepraat en of ik wat tegen hem had. Toen zei ik: "Ja, ik heb wat tegen je, ik kan het niet zeggen, maar ik wil het wel opschrijven als je mij belooft je niet beledigd te voelen." Het einde van het lied was dat wij zelfs bij het afscheid coram publico heel gewoon deden en hij zich vergenoegde met mij een handkus te geven. Mocht hij tegen jou over mij beginnen, luister dan goed naar elk woord dat hij zegt en hoor hem voor mijn part uit, maar houd jezelf afzijdig en doe alsof je van de prins geen kwaad weet. Je hoeft niet bang te zijn, want hij zal heus in het vervolg alles wat beweegt van mij afhouden. Dus dat is ook al weer okay.

Houd je taai. Tot gauw.

Je Els.

Werner-Wim (1905) ontpopte zich tijdens de onderduik als een schuinsmarcheerder van inborst. Aangezien de vrouwen, met wie hij in die periode in 'aanraking' kwam, toch aan geheimhouding vastzaten, kon hij ongestraft steeds opnieuw op oorlogspad. En als puntje bij paaltje kwam, behoeftte zijn getrouwde staat hem ervoor zich op alle fronten te moeten bewijzen. Niets hiervan kon ik toen evenwel vermoeden. Eva had hem bij de familie Wohlfarth leren kennen. Geboren in Berlijn, getrouwd met een niet-joodse Duitse die zich vanwege Hitler van hem had laten scheiden – althans zo werd het ons gebracht –, was hij in 1935 met zijn moeder naar Nederland gekomen. Wat mijn leuke, knappe zus in hem zag, begreep niemand in ons gezin. Een adonis was hij zeker niet; behalve in lengte en leeftijd reikte hij

geen van haar vorige vlammen aan de schouders. Nog maar een paar maanden met Eva getrouwd – inofficieel woonden zij bij ons thuis in de Hacquartstraat, ingeschreven was hij op kamers in de Rivierenbuurt – verscheen hij op een middag alleen in de slaapkamer van mijn ouders waar ik, ziek, op mijn moeders bed lag te lezen. Ongevraagd kwam hij op de rand van het bed zitten en voor ik er erg in had, lag hij over mij heen en probeerde hij mij – bijna met geweld – te tongzoenen. Ik was zo perplex dat ik alleen nog maar dacht hoe ik hem zo snel en pijnloos mogelijk kwijt kon raken. Wonder boven wonder lukte dat door argeloos en uiterlijk onaangedaan op ziek te spelen. Inwendig kookte ik. Hoe durfde-ie, pas getrouwd en dan nog bij het vijftienjarige zusje van zijn eigen vrouw. Om geen tram-melant te veroorzaken besloot ik er niemand, ook Ruth niet, een woord over te zeggen. Tegenover hem deed ik voortaan alsof er niets tussen ons was voorgevallen. Het eerste was achteraf be-zien misschien niet zo verstandig, het laatste had tot gevolg dat hij zich verbeelde dat zijn avances niet waren overgekomen. Waarschijnlijk hoopte hij nu, het weekend van Eva's verjaardag, dat ik, een jaar ouder geworden, ontvankelijker zou blijken. De gedachte dat hij voor mij niet in aanmerking kwam, drong zich kennelijk niet aan hem op. In elk geval liet hij geen poging achterwege mij in huize Vis alleen op te wachten. Evenzoveel keren wist ik hem nipt te ontglippen. Ten slotte nam hij, murw geworden, zijn toevlucht tot een vlammende liefdesverklaring op papier, die hij mij in de drukke huiskamer toespeelde. Wat zich bij het lezen ervan op mijn gezicht afspeelde, kan ik alleen vermoeden. Maar Eva, zittend aan de andere kant van de ruime kamer, kreet ineens wantrouwend "Geef dat hier." In een reflex verfrommelde ik het gevorderde stuk tot een prop en mikte het in de brandende kachel. Later, onder vier ogen, probeerde ze mij op de voor haar typerende vlei-manier te ontlokken in hoeverre Wim zich over haar had beklaagd bij mij. Opgelucht door haar interpretatie van het brief-intermezzo hield ik mij in mijn antwoord zoveel mogelijk op de vlakte. Na deze 21^e november 1943 zag ik haar pas in 1946 terug en wel in (het toenmalige) Palestina. Wij beiden waren toen vol van nieuwe ervaringen zodat er over dit voorval uit een 'ver' verleden nooit meer een woord tussen ons is gewisseld.

Adieu Amstelveen

Woensdagochtend 24 november. Voor het eerst sedert het onderduiken voel ik mij zo beroerd dat ik niet op wil staan. Tine informeert onder aan de trap of ik niet goed ben, of ik iets of iemand nodig heb. Ik wil niets en niemand, alleen mij ziek mogen voelen en op bed blijven. Later komt zij, heel lief, met een kop thee en een beschuit naar mij kijken. Ik blijf niet erg aanspreekbaar. Rita herinnert zich: “Else en ik zijn vroeg in de middag nog bij je geweest, voor hulp met ons huiswerk, zoals zo vaak.” Van ‘hulp met ons huiswerk’ staat mij niets bij. Niet van die kritieke woensdagmiddag en evenmin van ‘zo vaak.’ Waarschijnlijk ben ik het vergeten omdat ik gefixeerd was op de vele nieuwe indrukken die op mij afkwamen. Met huiswerk helpen was oude kost. Nu en dan werd ik thuis al door een medeleerlinge voor dit soort assistentie uitverkoren. Mijn herinnering aan deze dag begint pas weer in de late namiddag toen Tine onder aan de trap vroeg of Rita boven mocht komen; ze moest mij dringend spreken. Het dappere kind bleek totaal van streek. Toen ik haar omhelsde en vroeg wat er aan de hand was, barstte ze in tranen uit. Met Else thuiskomend van een vriendin had ze daar een soort staat van beleg aangetroffen. De bezetters waren een Duitse SS’er (lid van de Schutzstaffel, een beruchte politieke gevechtsformatie) en een Nederlander in uniform. De belegerden: Jo en Agaath, de bij hen ondergedoken jonge vrouw Eva K. (haar vijfjarig dochttertje Mirjam en haar man waren ieder op een ander adres ondergedoken), mijn zus Eva-Marijke en oom Wim (Thomassen, de latere burgemeester van Zaandam en Rotterdam). Onder zijn leiding zou die avond in huize Vis een clandestiene bijeenkomst plaatsvinden; hij was wat vroeger gekomen. Hij noch Jo konden op tijd bereikt worden om hen over het gepleegde verraad te informeren, zodat beiden in de val, i.e. Bors van Waverenstraat 50, liepen. Jo slaagde er uiteindelijk in om Wim ‘vrij te praten’ en wel met het bedenksel dat Wim als huisvriend op bezoek was gekomen om

hun persoonlijk verslag te doen over de recente bevalling van zijn vrouw.

Vóór Jo en Agaath nog op de Molenweg een onderduiker in huis namen, hadden zij het dilemma aan Rita en Else afzonderlijk voorgelegd: ze wilden mensen die door de Duitsers van hun rechten beroofd waren en vogelvrij verklaard, in hun huis onderdak verlenen om hen tegen de Duitsers te beschermen. Maar dat zou een niet gering risico voor het hele gezin met zich meebrengen. Ze mocht er dan ook met niemand buiten het gezin over praten. Het leven van die onderduiker(s) stond op het spel en daardoor in zekere mate ook hun eigen leven. Hoe dacht zij, Rita, daarover? Moesten ze het doen of niet? Rita, voor haar leeftijd heel wijs en gevoelig, aarzelde geen ogenblik: doen. Else, kleine dondersteen van nog maar acht jaar, zweeg even beduusd nadat Jo was uitgesproken. Toen flapte ze eruit: “niet doen.” Op Jo’s vraag waarom niet, antwoordde ze slechts: “Ik ben bang.” Vol begrip voor deze instinctieve reactie probeerde Agaath het langs een andere weg. Wat zou Else zeggen als zijzelf, achtervolgd, door iedereen in de steek gelaten, ergens aan zou bellen met het verzoek te mogen schuilen en die mensen zouden haar uit angst voor hun eigen leven weerloos op straat laten staan? Met een toegeefflijk “doe dan maar” gaf intelligente Else zich nu gewonnen.

Rita had dan ook met één oogopslag de benarde situatie in huis door. Na enige tijd mocht ze met Else vertrekken naar een vriendin waar ze wel vaker logeerden. Toen ze van Jo afscheid zou nemen, trok hij haar op schoot en fluisterde haar in het oor: “Neem mijn tas, die naast mijn bureau op de grond staat, mee.” Rita: “Dat durf ik niet.” Jo zachtjes, geruststellend: “Je pakt hem gewoon op alsof het je schooltas is. Niemand zal daar op letten.” En zo gebeurde het. De probleemtas bevatte clandestiene bonkaarten voor de onderduikers en ander voor Jo zeer bezwarend materiaal. Jo wist dat bij die vriendin in huis een jonge man woonde die zich over de inhoud van de tas naar beste weten zou ontfemen.

En nu kwam Rita mij inlichten over wat zich in huize Vis had afgespeeld. Ik bewonderde haar houding. Diep geschokt door hetgeen ze thuis had meegemaakt en waarvan ze de gevolgen

niet kon overzien, bedenkt ze nog dat haar pleegzusje, Marijkes zuster, op de hoogte moet worden gebracht van het gebeurde. Aan de ene kant gedreven door de behoefte om troost bij mij te zoeken, aan de andere kant door de drang mij te behoeden voor de mogelijke gevolgen van deze overval was ze naar mij toegekomen. En ik, inwendig ten prooi aan verbijstering en wanhoop, probeerde haar zoveel mogelijk gerust te stellen. Voor ze wegging, drukte ik haar op het hart voorlopig niet meer bij Kees en Tine aan te gaan. “Maak je geen zorgen om mij, Rietje. Als Kees thuiskomt, zullen wij bespreken wat ik moet doen. Hoe dan ook hoor je van mij zodra het mogelijk is.” Toen ik wat later, plotseling ‘genezen’, aan Kees en Tine verslag uitbracht, sloeg de schrik hun om het hart. Het was ook te erg. Wat nu met mij? Ik had beklemmende visioenen dat ze Eva fysiek een bekentenis van onze verblijfplaats zouden proberen af te dwingen. Ruths adres wist ze gelukkig niet al was ze een paar keer bij haar op bezoek geweest. Maar het mijne? Om mijzelf, om Tine, Kees en Ida moest ik onverwijld het huis uit. Na enig wikken en wegen was Kees het daarmee eens. Maar waar naar toe op stel en sprong, zonder ‘uitnodiging,’ zonder waarschuwing vooraf? Terwijl wij daarover aan het beraadslagen waren, verscheen, o schrik, zwagerlief ‘out of the blue’ en in alle staten. Waar kwam die nu weer vandaan? Wie in ‘s hemelsnaam had hem mijn adres verklapt? Bij ons afscheid zondag, nog maar enkele dagen geleden, ging ik ervan uit dat hij linea recta naar zijn onderduikadres in Den Haag zou terugkeren. Volgens zijn relaas had hij een paar dagen bij Nel en Leen mogen logeren om Eva nog een keer te kunnen opzoeken. Toen hij dat een paar uur geleden wou doen, werd hij door een onbekende voor huize Vis weggestuurd: het schikte nu niet. Wim hield vol (daar was-ie groot in) dat hij was uitgenodigd; de vreemdeling bleef onvermurwbaar. Met schemerdonker herhaalde hij zijn zichzelf opgelegde missie. Deze keer trof hij voor de deur van No. 50 twee agenten in uniform, die hem correct maar kordaat afpoeierden. Dié boodschap kwam aan. Met de ongelukstijding van het door politie bewaakte huis haastte hij zich terug naar Nel en Leen. Onder het mom van mij persoonlijk te willen waarschuwen haalde hij de ontstelde Nel over hem mijn schuiladres toe te vertrouwen. Kees en Tine hingen argeloos – hoe kon het anders – aan zijn lippen. Voor mijn wantrouwend gespitste oren verried

hij gauw genoeg zijn ware intentie: hij beoogde nu verder aan mij te klitten.

Nog geen uur later voerde Kees ons in het pikdonker door de strikt verduisterde straten van het dorp. Hij had een paar 'nood'adressen in zijn hoofd. Bij de eerste twee ontving hij nul op het rekest. Duisternis omklemde ons van alle kanten. Onze laatste toevlucht: een jong stel, ouders van twee kleine kinderen. Met een bezwaard gemoed belde Kees aan. Wij werden vriendelijk ontvangen. Gelukkig waren de kinderen al naar bed zodat hij vrijuit kon spreken. Ze luisterden vol meeleven en willigden aan het einde van Kees' resumé zijn verzoek in ons voor deze nacht – langer durfden ze niet vanwege de kinderen – te herbergen. Kees vertrok opgelucht. Wij bleven met zijn vieren nog uren in de warme woonkeuken zitten. Ten slotte stelde de huisvrouw voor om te gaan slapen. Ze bracht Wim en mij naar de ruime, in mijn ogen wat deftige salon en zei, een beetje verlegen, tegen mij: "Wij hebben nog geen logeerkamer, maar aangezien hij je zwager is, zul je er wel geen bezwaar tegen hebben met hem in één kamer te overnachten. De stoelen zijn zeer comfortabel, je pakt er maar een bij om je benen op te leggen. Ik breng jullie nog dekens." Je moest eens weten 'mijn zwager' dacht ik wrang, hoe moet ik de nacht 'onberoerd' doorkomen? Zodra we voorgoed alleen waren, nam ik het heft in handen en liet zwagerlief de 'slaapstoelen', zo ver mogelijk van elkaar verwijderd, arrangeren. Het duurde een hele tijd voor ik onrustig, door angsten gekweld, indommelde. De volgende ochtend – na het gemeenschappelijk ontbijt – kwam Kees mij ophalen. Voordien had ik Wim onder vier ogen te verstaan gegeven dat hij na het afscheid van dit gastvrije gezin aan zichzelf zou zijn overgelaten. Onder de gegeven omstandigheden kon hij het beste rechtstreeks naar zijn onderduikkamer in Den Haag terugkeren. Het was al pijnlijk genoeg om nu voor het vinden van één 'onbesproken' adres van vreemden afhankelijk te zijn. Eva kende zijn onderkomen in Den Haag niet, zou het dus ook niet kunnen reproduceren.

Kees bracht mij dan ook alleen naar een mij onbekend contact-adres. Daar kon ik eindelijk Ruth bellen. Toen Jenny hoorde wat er was gebeurd, reageerde ze spontaan met: "Zeg tegen Els als ze geen plek vindt, mag ze hier komen en op de bank slapen

tot zich een passende oplossing voordoet.” Mijn gastheer belde Rinus Hille.

Op zijn vraag naar mijn recente omstandigheden had ik meneer B. verteld dat Rinus, een AJC'er die hij evenals Jo goed kende, met het oog op mij sinds enige weken in verbinding stond met een kindertehuis in Zeist of omstreken. Ik zou er eventueel, half als wees, half als hulp, worden opgenomen. De combinatie van pupil en assistente sprak tot mijn verbeelding. Juist daarom had ik mij niet te veel illusies gemaakt dat dit plan zou slagen. In bedekte termen deelde hij Rinus mee dat Jo was uitgeschaakeld en dat ik tengevolge daarvan dakloos bij hem was beland. Kon hij voor Jo inspringen? Zonder aarzelen zegde Rinus toe mij in de namiddag op het Amstelstation 'over te nemen.'

Waar wij precies hadden afgesproken ben ik vergeten. Het moet in de buurt van een trap naar beneden zijn geweest. Want voor ik er erg in had, liep Rinus op een gegeven ogenblik die trap af en haastte ik mij achter hem aan. Door zijn prompte verschijnen, de wijze waarop hij mij tegemoet was gekomen en de rust die van hem uitging, was de last van de laatste twee dagen even van mij afgevallen. Eensklaps weer kind legde ik mijn linkerhand op de rechterschouder van mijn veronderstelde, vóór mij de trap afdalende, redder en hinkelde zo, licht op hem steunend, de stationstrap af. Beneden aangekomen draaide mijn cavalier zich om, lachte mij knipogend toe en zei: “Dat was best leuk, jongedame.” Ik voelde het schaamrood naar mijn wangen stijgen; vrijwel gelijk welde er een proestlach in mij op. Met een haastig gestameld “neemt u mij niet kwalijk, meneer,” rende ik de echte Rinus achterna.

Het kindertehuis had het laten afweten. Bij gebrek aan een andere uitweg bracht hij mij naar Jenny, waar hij kennismakte met haar en Ruth. Voor hij wegging, beloofde Rinus een contactpersoon in Den Haag voor ons te zoeken en tot dan zelf zorg te dragen voor onze bonkaarten.

Begin van een nieuw dagboek.

29 november 1943

Weer begint een nieuwe periode. Toen ik het vorige schrift eindigde wist ik het niet. (Mijn brieven en dagboeken heeft Kees nog in de nacht van 24 november uit veiligheidsoverwegingen verbrand). Nu is het gebeurd; wat hangt ons boven het hoofd? Hoe lang zal het nog duren tot de allerlaatste levensstrijd inzet? Ik ben weer hier bij Ro (in Den Haag). Samen, al is het maar heel kort. Misschien voor de laatste keer. Wie weet? Het is bij ons als met de 10 kleine Negerlein. Eerst waren het er 7. Nu zijn het er nog maar twee. Ik hoop alleen dat, als wij er ook aan moeten geloven, men ons samen doet gaan.

30 november 1943

Ondanks alles vliegen de uren en heb je nauwelijks tijd om alles te doen wat noodzakelijk is. Eigenlijk hang ik in de lucht en als zich niet een goede geest over mij ontfermt dan zal ik wel vrijwillig moeten gaan. Maar ik weet niet, ik vertrouw er toch steeds op dat iemand weer verder helpt. Als Agaath maar weer vrij komt en Jo niet de kogel krijgt. Ik houd zo veel van hen dat ik steeds aan hen denk. En dan de uren waarin het tot mij doordringt wat met Marijke is gebeurd. En Mutti nu weer dit gruwelijke. Toch is het nog vaak mooi, juist omdat je alles zo diep voelt en probeert te begrijpen zonder verbitterd te worden. Dat ik nu innerlijk zo sterk ben heb ik mede aan Ag. te danken. Wat heeft ze mij toch veel goeds gegeven, mij een tot een half jaar geleden vreemde.

1 december 1943

Elke keer weer die spanning of Ag. misschien geweest is. Als ze maar gauw vrij komt; dat is het belangrijkste. Wat een afschuwelijk leven en toch geniet ik de uren met Ro alleen vol eendracht en begrip voor elkaar dubbel. Je zou de hele dag moeten kunnen schrijven en al het benauwende 'von der Seele reden.' Ik heb ook

zulke gewetenswroegingen, dat laat mij nooit los. 's Nachts als ik wakker word is het mijn eerste gedachte. (Omdat ik tot Eva bij hen kwam bij de Vissen in huis was en om haar weg moest, had ik een slecht geweten dat zij bij hen was opgepakt en niet ik). Raar hoe lekker eten je zo kan opkikkeren. Het leven is alleen nog een wachten op het einde.

2 december 1943

Wachten, wachten, wachten tot er wordt opgebeld of de bel overgaat. Tot Ag. komt of het noodlot. Als ik 's nachts wakker word is mijn eerste gedachte die drie, hoe zal het met hen gaan in hun cel.

Wat word je hier afschuwelijk lui.

3 december 1943

Je hebt het gevoel dat iedereen je in de steek laat.

**4*

6 december 1943

Vanmiddag was het zo fijn toen eindelijk iemand kwam. (Het was Rinus Hille, die nog ijverig zocht naar een blijvende onderduikplaats voor mij. Van hem hoorden wij ook dat Agaath weer thuis was uit de gevangenis).

7 december 1943

Waarom schrijft Ag. niet? Is ze zo down of is ze ons vergeten? Wij hebben het toch nog fantastisch goed. Het is moeilijk te geloven, maar steeds weer vind je hulpvaardige mensen die goed voor ons zijn. Jenny kan toch ook zo slecht niet zijn. Vaak heb ik echt het gevoel alsof ik hier thuis ben.

Brieven van Agaath aan Ruth en mij:

Lievelingen,

Onze correspondentie moet tijdelijk stopgezet worden in mijn belang. Ik zal proberen jullie een mondelinge boodschap te sturen. Maak je niet ongerust, ik doe het ook niet. M'n gedachten blijven bij jullie. Vadertje is nu in V. (Jo was inmiddels doorgestuurd naar Vught). Schrijf jullie brieven aan mij. Ik zal ze laten halen desnoods.

Moedertje

Mijn beide lievelingen,

Hier is dan weer jullie pleegmoedertje en al is het contact niet rechtstreeks toch is er een begin. Ik lig nu in bed. 'n Miskraam, komt van de emotie volgens de dokter. Leuke situatie, hè? Jullie weet hoe dit nieuwe kindje werd aanvaard en verwacht. Het spijt me dan ook meer dan ik kan zeggen dat dit nu niet doorgaat. Maar er zijn altijd erger dingen. Waar ik het meeste verdriet van heb is dat m'n kleine Marijke bij me weg is. En mijn liefste schat en kameraad. Maar die komt terug. Voor Marijke heb ik goede hoop, maar moet ik tenslotte afwachten. Alles hier in huis ademt Marijke. Haar kamertje kan ik niet leeghalen en als ik iets van haar aanraak trilt het door me heen. Eva mis ik niet. Ik vind het jammer als mensch, maar contact was er niet en was er nooit gekomen. Marijke is me zoveel waard geworden en haar houding in deze laatste geschiedenis was zo voortreffelijk en zonder enig eigenbelang dat ik meer dan trots op haar ben. Vanuit de gevangenis kreeg ik gister een briefje. Clandestien natuurlijk. Ik laat het jullie lezen als ik zelf kom, want je zoudt er niets van begrijpen. Tussen Wim en haar is nu alles uit. Wim weet dat nog niet. Ze vroeg mij hem dit te zeggen. Maar dat kan ik nu nog niet om diverse redenen. Trouwens Wim en Marijke moesten allang uit elkaar. Jullie kennen mijn standpunt. Zodra ik in staat ben om te komen doe ik het. Kom niet hierheen. Wim was al drie maal bij me. Dan word ik doodzenuwachtig. Je kunt toch nooit weten.

Ik geef toe dat het zeer belangrijk was waar hij voor kwam, maar ik moet nu dubbel voorzichtig zijn. Hij klaagt erover dat de samenwerking met jullie mis is en wil niets meer met jullie te maken hebben.

Geen wonder. Op een zondagochtend belde hij op in huize Daniëls. Jenny was nog in haar privédomein, onbereikbaar voor kind en buitenwereld. Jan nam de telefoon op. Zonder omwegen vroeg Wim mij te spreken en Jan bracht dat in zijn onschuld aan mij over. Voor hem was ik gewoon het jongste zusje van Ro, hun huishoudster. Waarom ik er nu weer logeerde? Daar spendeerde hij geen gedachten aan. Op zijn manier, uit de kluiten gegroeid, recalcitrant joch van amper twaalf, was hij dol op me; probeerde me op zondagochtend – met Ro ver weg op zolder en Jenny veilig op haar kamer – vol overgave al stoeiend zijn bed in te lokken.

Ik begreep er niets van. Hoe was Wim nu weer aan naam en toenaam van Jenny gekomen? (Dat kan alleen via Agaath zijn geweest). Vol argwaan, mij bewust dat nieuwsgierig Jantje zou trachten mee te luisteren, opende ik het gesprek zo neutraal mogelijk. Wim, naar zijn toon te oordelen een zenuwinkling nabij, ‘smeeke’ mij hem die ochtend nog te ontmoeten. Hij móest mij spreken. Met een zoet lijntje probeerde ik dat uit zijn hoofd te praten. Zonder resultaat. Hij bleef aandringen. ‘Zijn leven hing ervan af.’ Vanwege Jantjes luisterend oor kon ik niet botweg weigeren. Onwillekeurig had ik ook met hem te doen. Wat als hij verontrustende berichten over Eva bij mij kwijt zou? Ruth zou mij niet of node laten gaan. Als het toch moest gebeuren, dan maar zo gauw mogelijk het huis uit. Wij spraken af over een half uur, op de weg naar Scheveningen en niet te ver van Jenny’s huis vandaan.

Hij wachtte mij op, stelde voor een eind op te lopen richting Scheveningen. Nadat wij enkele minuten stevig waren doorgestapt stak hij van wal. Het was een zeer moeilijke tijd voor hem, voor ons allemaal. Maar hij kon niet verder leven zonder doel voor ogen. Hij hield van mij. Hij aanbad me. Alleen een leven met mij leek hem nog waard om te leven. Ik moest hem beloven dat ik na de oorlog de zijne zou worden en blijven. Ik kon mijn oren niet geloven. Hij was bijna negenendertig jaar, ik zestien

en een half. Nog maar luttele weken geleden zat-ie in zak en as omdat zijn vrouw was opgepakt; had ik mij zeer koel, om niet te zeggen ongenaakbaar jegens hem gedragen. En nu 'lag-ie aan mijn voeten' om mij met dure woorden blijvend aan zich te binden. Verontwaardiging, spotlust en gestreelde ijdelheid streden in mij om de voorrang. Mijn betere ik kreeg de overhand. Zo neutraal mogelijk wees ik hem op Eva en zijn bestaande huwelijk. Dat huwelijk, zei hij, bestond alleen nog op papier. Wel zou hij elke kans nagaan om Eva vrij te krijgen, om h  ar toekomst, niet om de zijne. Die behoorde aan mij. Om hem niet nodeloos te kwetsen nam ik mijn toevlucht tot mijn leeftijd en onze situatie. Ik had nog niets geleerd, had niet eens een schooldiploma; wist niet waar ik mij volgende week, volgende maand, laat staan aan het einde van de oorlog zou bevinden. Hoe kon ik mij onder deze omstandigheden aan iemand binden?! Ik kon alleen alles op alles zetten om n   met lichaam en ziel te overleven.

Onder het praten waren wij ongemerkt tot aan het bordje SCHEVENINGEN gekomen. Nu moesten wij wel, nolens volens, de hele weg terug te voet afleggen. Geen wonder dat Ruth, door Jan op de hoogte gebracht van mijn 'even een uurtje weg met Wim' tegen mij tekeerging toen ik ten langen leste weer verscheen. Ik begreep best dat haar woede op mij van dit ogenblik haar zorg om mij van zoëven moest camoufleren. Elke stap buitenshuis en dan nog op klaarlichte dag kon toch de laatste in 'vrijheid' worden. In haar ogen was het treffen met Wim misplaatst geweest. Tegenover mij draaide ze al gauw weer bij, maar Wim moest het nog ontgelden. Ze schreef hem een gepeperd briefje dat hij het niet moest wagen nog een keer per telefoon of huisadres (wij hadden met hem een correspondentieadres) contact met ons op te nemen. Vandaar zijn beklag bij Agaath, aan wie hij natuurlijk niets over zijn telefoonstunt met vervolg had bekend. (Uit latere brieven van mij aan Ruth blijkt dat hij althans wat mij betreft zijn 'niets meer met ons te maken willen hebben' niet lang in praktijk heeft gebracht).

Vervolg brief van Agaath:

Nu ter zake. 1  Ik moet van Ro een foto hebben. Van Els gaf ik de mijne (die van Marijke die ze mij gegeven heeft). 2  Hoe staat het

met de Palestinapapieren? Daar moet ik zo spoedig mogelijk iets over weten. Hebben jullie ze dan moet Rinus ze mee hebben. Hier is grote haast bij. Neem daar goede nota van. Welke bijzonder goede relatie van jullie is er nog in A. die eventueel met de nog resterende Joodsche Raad snel kan afhandelen? Ze moet hier blijven begrijpen jullie. Voel je wat het betekent nu in bed te liggen en alles aan anderen te moeten overlaten? Nog dit over Marijke. Er zijn dingen die ik mondeling met jullie moet bespreken maar waar geen haast bij is. Ik kom zo spoedig mogelijk. Geeft Rinus van jullie een klein kladje mee. Ik verlang naar je handschrift. Groeten voor Jenny.

Een zoen voor ieder van jullie van je pleegmoedertje.

Marijke is sinds dinsdag in Westerbork. Dus bij Mutti

***5**

Brief van Agaath aan Ruth en mij:

Lieve dochters,

Hoe blij ik ben met jullie brieven zul je kunnen toetsen aan je eigen blijdschap toen de mijne kwam. Neem er vooreerst maar genoeg mee dat ik je samen antwoord. In bed schrijven is niet zo eenvoudig en jullie kunt je niet voorstellen wat ik al heb gepend deze acht dagen in bed. De 'zaak' moest toch doorgaan. En ik maar regelen en sturen en stellen. M'n hersens liepen soms om. Maar nu 'loopt' het weer en is bijna alles uit m'n handen. M'n koeriers doen hun gezegende arbeid en alle oppikkers ten spijt gaat alles gewoon door. Nu krijg ik m'n innerlijke rust weer terug. Ik weet soms zelf niet wat er in mij is. Is het een sterke goddelijke kracht die me steeds weer opzwiept? Ik moet, ik ben niet bang. Ik denk alleen maar aan jullie allen die in nood zitten.

***6**

Brief van Agaath aan Ruth en mij:

Lievelingen,

Ik moet even schrijven. Hier is alles goed. Bij jullie ook? Nu vadersje onbereikbaar is voor me, is er een sluier om me gekomen. Is het laf? Hebben jullie dit ook niet net zo goed? Ik moet veel aan jullie denken. Ik ben toch niet laf als ik het liefste wat ik heb niet kan bereiken en daar verdriet om heb. Die moeilijke ogenblikken kennen jullie ook zeker en je voelt dus met me mee. Daarom moest ik schrijven. Ik mis jullie brieven. Ik wil ze toch. Schrijf naar Nel dan laat ik ze halen door de kinderen. Lieve kleine Mieke, nu heeft moedertje je nodig, nu ben jij de sterkste, grote dochter. Ro kom met je lieve zorgen al is het dan per brief. M'n lieve blonde schat, hij is zo dapper. Ik kreeg toch nog 29 velletjes. Iemand bracht ze mij en ik ben er zo gelukkig mee. Hij is zo sterk van geest, lievelingen, laat hij ons altijd een voorbeeld zijn. Ook onze Marijke is nooit uit onze gedachten, bijna iedere dag noemen we haar naam of gebruiken een uitdrukking van haar. Ze leeft sterker dan ooit in ons en ook Mutti. Het is nu kwart na twaalf. Lust om te slapen heb ik niet. Omdat jullie willen dat ik genoeg rust ga ik nu maar naar bed. Niet bezorgd zijn, niet boos ook. Alles zal reg komen. Voor m'n schatten een dikke zoen. Welterusten Mieke, welterusten Rootje.

Een eenzaam moedertje.

Rita moet een brief van jullie hebben, zegt ze steeds. Stuur hem naar Nel. Ze wil al zelf naar Den Haag maar dat gaat niet.

Uit mijn dagboek:

15 december 1943

Het leven gaat voort, de dagen vliegen, wij wachten, wachten. A. heeft eindelijk, eindelijk geschreven en wij hebben ook al teruggeschreven maar nog geen antwoord gekregen. Soms 's avonds, b.v. onder grammofoonmuziek, komen de tranen als je aan vroeger denkt. En toch maken die herinneringen nog zo rijk en

dikwijls gelukkig. Aan Jo en A. denk ik voortdurend en zo vaak aan M. (Marijke). Het helpt allemaal niet. Ook als je voor uren de innerlijke vrede terug hebt gevonden houdt het leed niet op zolang er oorlog is. Ik ben zo blij dat ik in deze 8 maanden zoveel mensen heb leren kennen. Het heeft me goed gedaan en wat eerst zo moeilijk en afschuwelijk leek doet mij nu het meeste plezier. Steeds meer mensen, mensen zien en spreken is het mooiste wat er is. Vooral als ze zo goed en vriendschappelijk zijn. Hoffentlich, hoffentlich zie ik alleen die Mutti terug. Daar zit iets dwingends in. Het betekent veel meer dan alleen het weerzien met je eigen moeder. Je voelt van binnen dat je groter en beter wordt, meer levensvatbaar. Maar het is toch een beetje armzalig als noch de eigen vader, noch de eigen moeder het zal ervaren. Wat is de vroege dood verschrikkelijk. Als kind denk je alleen aan jezelf, dat je de betreffende nooit meer zult zien. Later pas word je je het leed voor hemzelf bewust, wat bij hem niet af was, wat hem onthouden bleef op aarde. Ik houd van vader nog veel meer dan bij zijn leven. Het moet wel waar zijn dat na de dood de verbondenheid bijna nog hechter kan worden. Hij is vaak zo dichtbij, der süsse, gute Alte. Wat is het dan wel als van een zo grote familie alleen maar 2 leden overblijven en het is alsof we de anderen nog in ons dragen, alsof ze door ons nog hier in het leven staan? Ik heb ook vaak het gevoel dat het voor hen veel moet verzachten dat wij beiden nog hier zijn.

**7*

Uit mijn dagboek:

18 december 1943

Alles is elk ogenblik anders. Gister was Ag. er gelukkig. Ze kwam precies toen wij haar brief hadden gelezen. Ze is geweldig, zo dapper en nog steeds zo vol vertrouwen. Dat er zulke mensen zijn bewijst toch dat het leven de moeite waard is. Het is altijd weer zo mooi als je denkt en denkt over alles en dan ondanks al het slechte en verkeerde, ook wat je in jezelf vindt, toch gelukkig kunt zijn alleen omdat je leeft en weet hoe goed toch veel is. Over later denk ik nooit na. Het doet er niet toe of ik ga trouwen,

studeren of weet ik wat. Ik wil mens worden. Helemaal. Ik wil ook mijn deel, al is het nog zo'n klein, klein deel, bijdragen tot de vrede tussen de mensen. Wat kan je eigenlijk nog gebeuren. Helemaal niets. Want verder dan de dood – tenminste dat verwachten we – gaat niets. En waar ik ook kom ze kunnen mij mijzelf niet afpakken. Alle lichamelijke ontberingen en martelingen kunnen immers de ziel geen kwaad doen. En dat alleen is al zo mooi, zo geweldig geruststellend. Alleen zou het voor alle mensen even vast moeten staan. We zijn toch allemaal gelijk, afhankelijk van elkaar en geheel onafhankelijk. Allen samen en ieder alleen. Al deze ellende, vader dood, moeder en Ev weg, dat is afschuwelijk. Er zijn dagen waar je er niet overheen kunt komen. Maar toch, dat is niet het hele leven. Leef je zo in je idealen in dat het leven ze je niet kan ontnemen (lijfspreuk van Agaath van Albert Schweitzer).

*8

Brief van Leen aan Ruth en mij:

*Amstelveen 16 December 1943
Beste Els en Ro,*

Even een kort bericht uit ons dorpje om te laten weten dat bij ons nog alles goed gaat. Carla blijft regelmatig $\pm \frac{1}{2}$ ons per dag aankomen, je kan haar zien groeien. Dicky is op 't ogenblik niet in orde. Hij eet niet en hoest een beetje. Is dus een klein tikje lastig, zit nu dan ook regelmatig aan m'n arm te trekken en om koken te zeuren. (Voor de geboorte van Carla was Dicky een uitzonderlijk verwend jongetje. Ik voorspelde Nel dat dat wel wat zou 'slijten' als er familie-uitbreiding zou plaatsvinden. Nel en Leen hebben zes of zeven kinderen gekregen). Zeg Els, ik heb je adres opgegeven aan een kennis van ons, aan Lies, die wil je komen bezoeken, in verband met een betrekking die zij voor je weet, ik zal haar jouw telf. nummer geven. Misschien kan ze je eerst opbellen welke tijd je het beste schikt. (Lies bleek een jonge, in onze ogen zeer sympathieke, vrouw die nog bij haar moeder in Haarlem woonde. Zij waren zeer christelijk, pleegden op alle manieren actief verzet tegen de Duitse verordeningen.

Voor al voor mij werd zij een betrouwbaar contactadres. Nadat ik eens een nacht bij hen in Haarlem had gelogeed, noemde ik haar ‘kennis en godsvrucht’. Met deze bijnaam – alleen voor Ruths oren bestemd – drukte ik mijn algehele achting voor haar geloofsijver alsook mijn persoonlijke distantie daarvan uit). *Met de beste wenschen en succes, hartelijk gegroet van ons allen en tot ziens.*
L. ter Haar

Brief van Bep aan mij:

Oud-Beijerland, december 1943, Zondagavond
Lieve Elsje,

Wat is het lang geleden hè, dat ik je schreef. En wat hebben wij de laatste weken veel nare berichten gehoord. Je begrijpt wel dat ik van het eerste bericht van J. en A. zeer ontdaan was. Het was te verwachten, maar het was ontzettend. We wisten het al erg gauw. En toen zeiden we op een avond tegen elkaar: als Els nu maar zoo gochum is om ons te schrijven als dat noodig is, want we wisten niet je adres en de volgende morgen kwam je brief. Theo wilde eerst zelf naar je toe gaan maar zag geen gaatje, totdat we op dat andere en niet minder goede idee kwamen. Intusschen hebben we al een paar keer de groeten van je gehad wat bewijst dat onze vriend je niet vergeet. Mocht je eens naar die vrienden van ons toe gaan wat we je zeer aanbevelen, doe dan vooral de groeten van ons. Ik zelf ben een paar weken niet goed geweest en nu gaat het wel weer. Theo en Hans hebben ook een paar dagen onder de wol gelegen. Verder maken we het goed. De pop stapt door het huis en zingt en praat de hele dag. We hebben van iemand een prachtig spoor met een bende rails en van alles wat er bij hoort overgenomen voor de jongens hun verjaardag (de tweeling Hans en Kees). Dit jaar komt er bij ons geen kerstboom. We hebben geen lichtjes meer. Het was wel een teleurstelling maar we hopen maar dat ze het volgende jaar in dubbele glans zullen stralen. Meid, houd je goed. Mocht je ons echt noodig hebben schrijf dan, dan komen we een van beiden naar je toe. Heel hartelijke groeten van ons allemaal.
Bep

Die vriend was Frans van Merendonk. Bij het neerschrijven van zijn naam, bijna zestig jaar later, zie ik hem voor me, voel ik een soort tedere bewogenheid. Frans werd al gauw onze vaste contactman in Den Haag, i.e. de bezorger van onze clandestiene bonkaarten, de postillon van onze correspondentie, maar allereerst – en zo kwam het tot onze nadere kennismaking en wederzijdse waardering – de onvermoeibare bemiddelaar tussen de hemelijke vraag naar Joodse hulp in de huishouding en mij. Hij bleek van beroep gevangenisbewaarder, een voor mij ongekende en intrigerende broodwinning. AJC'er in hart en nieren (eens voorzitter van de afdeling Den Haag), was hij net als Rinus Hille fervent tegenstander van de bezetter vanaf het eerste uur. (Rinus had in verband daarmee al eens – rond Pasen 1942 – in de gevangenis in Scheveningen gezeten).

Na elke teleurstelling mijnerzijds – omdat het aanbod, ik, bij het eerste contact met de aanbieder, het werk met inbegrip van onderdak verschaffend gezin, niet voldeed aan de zich ter plekke kristalliserende voorwaarden – kwam hij vroeg of laat even goedgemutst en hartversterkend met een nieuw voorstel. Ruth en ik spraken al gauw waarderend onder elkaar over 'de hufter', een favoriet stopwoord van hem, een verleidelijke uitbreiding van onze talenschat voor ons.

Zo'n persoonlijke kennismaking verliep niet altijd even vlot. De laatste voor de beslissende treffer staat mij door haar impact op ons beiden – Ruth was deze keer als ruggensteun meegekomen – nog voor ogen. Een kamer vol mensen, behalve de heer en de vrouw des huizes waren aanwezig haar moeder, twee zusters en zijn broer en wij, die vanaf het eerste ogenblik door de aanwezigen werden opgenomen als objecten. Dienovereenkomstig waren ook de vragen die ze beurtelings op mij afvuurden. Ruths gesloten gelaat weerspiegelde mijn eigen gemoedsgesteldheid. Het liefst was ik al na de eerste kanonnade ervandoor gegaan. In plaats daarvan bleef ik beleefd de van mij vereiste bekwaamheden specificeren. Hun arsenaal van vragen leek onuitputtelijk. Nauwelijks stonden wij na al die vieren en vijven weer heelhuids op de stoep of ik barstte los: "Het ontbrak er nog maar aan dat ze mij net als op de slavenmarkt hadden geboden de mond te openen om mijn gebit te keuren," waarop Ruth zo in de lach schoot dat ik niet anders kon dan invallen.

Uit mijn dagboek:

25 december 1943

Kerstmis. Kerstmis een jaar geleden, wat was het heerlijk. De mooiste week van mijn leven. Overal oorlog, alleen bij ons thuis heerste diepe vrede en verbondenheid. Ik denk er op het ogenblik veel aan, ik herinner mij ook niet precies wat er eigenlijk was en hoe, ik weet alleen dat ik toen diep, heel diep, de vrede van elke dag inademde. Die week was de laatste Kerstmis-week met zijn zevenen. Nooit, nooit kan dat terugkomen. Dat hoeft ook niet, want het leeft nog binnen in ons. Gisteravond toen wij met zijn tweeën alleen waren hebben wij weer herinneringen opgehaald en geleidelijk konden wij daardoor de afschuwelijke indruk van de kerstboom verzachten. Wij voelden ons eerst net als op een kermis, het is hier ook allemaal zo onnatuurlijk en koud.

26 december 1943

Ik verlang zo naar je, Mutti. Mutti, wanneer kan ik het eindelijk weer tegen je zeggen. Soms is het verlangen te groot. Lang kan het toch niet meer duren. Ik heb tenminste het gevoel dat het gauw afgelopen moet zijn. Omdat de spanning zo vreselijk groot is.

***9**

Uit een brief van Agaath:

Januari 1944

Wim bezorgde mij met Kerst een cyclame met een 'ontroerende brief.' Je zou zweren dat Marijke zijn enige was. Nu ik wil niets over hem zeggen. Wat jij vroeg Els gaat ook niet. Ik ben bang van hem. Hij deinst zeker nergens voor terug. Laat maar zo. Ik heb de zaak al anders geregeld en hij zal het wel zelf van zijn vrouw horen.

Uit mijn dagboek:

1 januari 1944

's Morgens ziet het er allemaal anders uit. Veel lichter en je begrijpt niet hoe je de avond te voren zo kon denken. Jenny was schattig gisteravond en toen wij om 12 uur proostten en ik zag dat Ro's gezicht betrok stelde ik alles in mij in het werk om niet wee te worden en het lukte. Zo goed, dat ik niets anders meer voelde dan het heden, Jenny en de kinderen.

30 januari 1944

Trouwdag van onze ouders. Wat een vreselijke dag was dat weer. Het lijkt de laatste tijd wel alsof het ongeluk ons niet meer wil loslaten. Steeds weer komt het op ons af, komt er iets nieuws bij (waarschijnlijk doelde ik op het bericht dat moeder uit Westerbork naar Bergen-Belsen was getransporteerd). En tot je dan je innerlijk evenwicht weer terug hebt gevonden duurt het een hele tijd. En toch vroeger of later komt het terug.

Brief van Agaath aan Ruth en mij:

30 Januari 1944, zondagavond - Hans en Kees jarig
Lieve grote dochters,

Willen jullie het even zonder lang epistel van mij doen. Er woelt en werkt zoveel in mij wat betreft Marijke. Wim was Vrijdagavond bij mij en wij hadden samen een diep doorvoeld verdriet te bevechten. Deze week was wel zo emotioneel dat ik het gevoel heb eronder te zullen bezwijken. Ik heb me met moeite opgericht en ga weer verder. Kunnen jullie er genoeg mee nemen dat ik nog niet uitweid over de questie Wim en Marijke. Daarover praat ik liever met jullie. Als er in een week geen brief komt wees dan niet ongerust. Draag dapper jullie grote leed, m'n gedachten gaan meer dan ooit naar jullie uit. Dinsdag gaat M.(Marijke) vermoedelijk op reis (naar Bergen-Belsen) en komt dan zeer beslist weer bij Mutti. (Zo had K. haar, Agaath, be-

loofd. Dat betekende een grote protectie omdat Eva-Marijke bij het onderduiken was opgepakt en je dan bij 'op straftransport naar een vernietigingskamp' zou worden ingedeeld). *Laat dat jullie een troost zijn. Steun op mij zoals ik in jullie m'n steun zal zoeken. Lieveelingen tot ziens.*

Jullie moedertje

De mogelijkheid is niet uitgesloten dat ik Donderdag naar Jo ga (die nog in de gevangenis in Scheveningen zat). Reken op me, maar als ik niet kom laat het dan geen teleurstelling zijn. Als ik ga kom ik beslist.

***10**

De lakmoesproef

Deze keer kwam Frans bijna triomfantelijk met een nieuwe optie. Hij kende het echtpaar Barkhuijsen via de AJC. Maar na onze laatste ‘huisbezoek’ervaring ging Ruth toch maar weer mee.

Een nette volksbuurt, benedenhuis met tuintje, prettige entree. De huiskamer, waar wij meteen werden uitgenodigd om te gaan zitten (op de ‘slavenmarkt’ een paar weken geleden stónd iedereen), beviel mij meteen. Alles maakte er een lichte indruk, zowel qua kleur als qua materiaal. Aan de muur de mij nu al bekende reproducties van Van Gogh, een soort embleem van de AJC, opzij van de deur een moderne eettafel met dito stoelen; bij de zithoek in het midden van de kamer een lage open kast van licht hout vol met boeken, waaronder vele ‘bekenden.’ Kortom een verademing na de sombere zwaarte van Jenny’s bovenhuis. En het echtpaar zelf? Voorshands nog moeilijk voor me hen van het interieur te scheiden. Ik dacht: hier zou je het kunnen uithouden.

Rudolf was fietsenmaker; zijn werkplaats bevond zich achter in de tuin. Ze hadden drie kinderen: Marijke net zes, Folkert drie en een half en Erik anderhalf jaar oud. Met die drie kleine kinderen, de huishouding en de werkplaats bij huis hadden ze wel wat hulp nodig. Ik gaf mij uit voor twintig jaar en gaf voor enige ervaring te hebben met kleine kinderen. Onder het prettig verlopende gesprek leek een akkoord nabij te komen totdat Roos het voortouw nam. Ze hadden gedacht dat ik haar ’s morgens in huis zou helpen en ’s middags op mijn kamer zou studeren. Geen huiselijk verkeer, kost en inwoning f 60 per maand. Met stomheid geslagen keken Ruth en ik elkaar veelbetekenend aan. Toen zei ik mat: “Dat is dan jammer maar geld om kost en inwoning te betalen heb ik niet,” waarop Rudolf aarzelend: “Wat had je dan gedacht?” “Dat ik de hele dag voor u zou werken tegen kost en inwoning en een kleine vergoeding voor mijn noodzakelijke uitgaven.” (Ruth kreeg bij Jenny ‘zelfs’ f 15 per week). Rudolf, zichtbaar van zijn stuk gebracht: “Studeer je dan niet?” “Onder onze omstandigheden?” “Ja in dat geval moeten mijn vrouw en ik deze voor ons nieuwe situatie eerst eens met

elkaar bespreken.” En daarmee vertrokken ze getweën naar de werkplaats. “Het leek ook allemaal te mooi,” merkte Ruth droogjes op. Ik zweeg, verbeeldde me dat het nergens meer zou lukken als het hier niet door zou gaan.

Ik weet niet hoe lang ze wegbleven. Het speelde geen rol voor me. Het nee zou altijd te vroeg komen, het ja op elk tijdstip slechts opluchting met zich meebrengen.

Ineens waren ze er weer en zei Rudolf ontspannen: “Als je overdag in huis wilt helpen, ook met de kinderen, dan accepteren we je voorstel.” Toen ze ons tot afscheid mijn toekomstig domein – nu nog Marijkes knusse kinderkamer – lieten zien, waande ik mij bijna in de zevende hemel.

***11**

Brief van Agaath aan mij:

Kleintje,

’t Is niet je beurt. Maar ik hoorde van je reis naar H. (Haarlem). Was het niet leuk bij Liesje en haar moeder. Zijn ’t geen schatten? Hoe was het bij Sim en Len. Ik hoop dat je contact had. ‘k Heb Donderdag nogal over Wim gediscussieerd. Ze snapt het niet helemaal geloof ik. Sim wel. Weet je dat Jenny zei dat het niet erg was als je nog bleef. Beter eerst iets goeds te zoeken. Heb ik niet altijd in Jenny iets goeds gezocht. Het is er wel, maar heel diep verborgen. Is er iemand die zich inspanst het eruit te halen? Ze is dol op Ro. Ik denk ze kan haar niet eens meer missen, maar ze bekent het zich zelf niet. Lieve schat een zakelijk briefje, ’t is ook wel eens nodig. Even dicht tegen me aan kleintje. Je wordt nu echt groter en verstandig. Ik ben zo trots op je. Een dikke pakkerd, slaap lekker.

Moedertje

Lies en haar moeder wáren schatten. Van haar kwam ook het initiatief tot mijn bezoek aan Len en Sim, dat achteraf bezien eigenlijk een roekeloze, ‘overbodige’ onderneming was. Ik moest eerst van Den Haag in mijn eentje met de trein naar

Haarlem. (Treinreizen impliceerden al het lot tarten; de treinen werden regelmatig gecontroleerd op onderduikers, verzetsstrijders en andere ‘zwartrijders’. Bovendien werden de uitgangen van de stations vaak afgezet om verdachte personen te kunnen grijpen). Daar wachtte Lies mij voor het station op om mij ‘veilig’ naar het onderduikadres van het echtpaar Wohlfarth te brengen. Tegen donker haalde ze mij dan weer af en nam me mee naar huis waar ik mocht blijven slapen.

Van die twee dagen in Haarlem zijn alleen flarden in mijn geheugen blijven hangen. Ik was bang! Mijn angst nam nog toe tijdens de uren met zijn drieën in de kleine mij verstikkende ruimte waar Len en Sim nu al zestien maanden op elkaar leefden. Sim – altijd zwijgzaam – sprak weinig, maar diepzinnig, Len – van nature spraakzaam – leek wel een waterval. Ze had speciaal voor mij in een als kookhoek geïmproviseerd deel van de badkamer een caramelpudding voorbereid. Dat ontroerde mij zeer. Hoe had ze in deze situatie kunnen onthouden dat ik dol was op haar zelfgebrande caramelpudding? (In de zomer van 1942 was ik drie weken lang elke dag bij Hertha thuis geweest – zie mijn ‘Tagebuch’ dinsdag 28 juli, p. 45 – en had ik ruimschoots kunnen genieten van haar kookkunst, zonder overigens daarbij die van mijn moeder ontrouw te worden).

Hoe had ze die voor de ‘bovengronds’ levenden al moeizaam te verkrijgen ingrediënten voor mij kunnen opsparen? Ik zie ons nog, gebogen over de plank op de badkuip, Len gestadig roerend in de koekenpan met suiker die niet mocht aanbranden, ik vol bewondering toekijkend en de zalige caramellucht opsnuivend. Daar was het ook waar ik voorzichtig Werner ter sprake bracht. Maar ze reageerde zo persoonlijk in de trant van op Werner valt niets aan te merken dat ik er niet op doorging.

Mijn zus had Werner namelijk bij Hertha thuis leren kennen. Aangezet door Eva’s verlangen om vóór onze imminente ondergang tenminste nog een passende partner te vinden, had Len op een middag twee met hen bevriende vrijgezellen, G. Badrian en Werner G., samen met Eva ‘zum Kaffee’ uitgenodigd. Afloop bekend.

Badrian ging later in het verzet. In een straat in Amsterdam herinnert een gedenksteen aan hem: ‘geboren als Duitse Jood en op deze plaats op vrijdag 30 juni 1944 als strijder voor

Neerland's vrijheid gesneuveld'. (J. Presser, Ondergang 1965 dl. II, hfd. Verzet van Joden p. 17). Werner deed op een dag in het voorjaar van 1944 zijn ster af en ging 'bovengronds' op een kamer in de De Laïressestraat wonen (niet ver van ons voormalig adres in de Hacquartstraat). Bij een straatrazzia, gericht op arbeidskrachten voor Duitsland, werd hij aangehouden, met meerdere persoonsbewijzen op zak als Jood ontmaskerd en op 4 september 1944 vanuit Westerbork naar Theresienstadt getransporteerd. Op 5 februari 1945 is hij in Bergen-Belsen, waarschijnlijk aan een aanval van dysenterie, bezweken, anderhalve maand voor zijn veertigste verjaardag. Hertha en Siegfried Wohlfarth, Len en Sim, zijn verraden. Op vrijdag 25 augustus 1944 zijn ze op hun onderduikadres in Haarlem opgepakt en op 2 augustus 1944 naar Westerbork gebracht. Vandaar werden ze op 3 september naar Auschwitz-Birkenau getransporteerd. Siegfried (26.03.1904) is vermoedelijk in december nabij Stutthof omgekomen. Hertha heeft de kampen overleefd. Weken na het einde van de oorlog terug in Nederland vond ze hun achtjarige dochter Doris, na een scheiding van bijna twee jaar, gezond en wel terug bij Jo's zuster en zwager in de Zaanstreek.

*12

Die eerste week bij Roos en Rudolf vloog om. 's Avonds, als de kinderen naar bed waren, viel ik doodmoe op mijn 'eigen' bed neer, in mijn 'eigen' kamer, blij alleen te zijn, niets meer te hoeven. Dan zegende ik hun beding: zonder huiselijk verkeer. Een dag of tien na mijn intrede in huize Ruro was Rudolf jarig. Enthousiast hielp ik Roos met de voorbereidingen voor de avond. Rudolf bleek een uitgebreide familie te hebben, waarvan het merendeel ook in Den Haag woonde. De wederzijdse verjaardagen werden dan ook druk bezocht. Dat merkte ik die avond zelfs op mijn kamer. De bel stond niet stil en het geroezemoes was niet van de lucht. Onwillekeurig zwierven mijn gedachten naar onze verjaardagen thuis. De heerlijke baklucht, de taartblikken met Käsekuchen, Streuselkuchen, Marmorkuchen, Plätzchen, noem maar op. De gezellige drukte van familie en vrienden en te midden van dit alles mijn moeder, stralend, in

haar element. Een klopp op de deur van mijn kamer bracht mij terug in het heden. Ik deed de deur open en daar stond Roos, een bord met stukjes taart en snoep in haar handen. "Ik dacht je zal vast wel wat lusten van al dat lekkers," zei ze bijna verlegen. Ik was geroerd. Dat Roos met al die drukte nog aan mij had gedacht! Tot dan was ze op mij overgekomen als een nuchtere, bijna zakelijke vrouw, wars van elk vertoon van sentiment. Dit gebaar nu paste daar niet bij, maar het kwam wel aan. Hoe ik naar buiten reageerde weet ik niet. Wel weet ik dat ik na die verjaardag ongemerkt deel ging uitmaken van het gezin Barkhuijsen.

Brief van mij aan Len:

*Vrijdagavond
Lieve Len,*

Ik heb werkelijk nu pas tijd om te antwoorden en dat doe ik dan ook maar direct. Roos was twee dagen ziek, de kinderen ook een dag, gisteren hij en ik loop er al twee dagen mee rond, maar voel me vanavond langzaam opknappen. Hoewel het beslist heviger was dan de vorige keer. Een griep epidemie in huis. Je schreef nog ik mocht er niet mee blijven lopen, maar als ik ga liggen dan voel ik me zo hopeloos koud en eenzaam, dat ik dat er beslist niet op waag. Ik had het natuurlijk reuze druk. De hele huishouding met 3 kleine pukken, waarvan de 2 oudsten ziek, een hond, een zieke mevrouw en een behulpzame meneer. Maar het liep, al was ik de eerste dag pas om 10.30 uur 's avonds klaar en had nog geen minuut gezeten, behalve onder het eten. De tweede dag kwam Ro toevallig en die hielp me lekker een uurtje, zodat ik al om 8.30 uur 's avonds klaar was, maar toen begaf de kachel het. En gisteren hielp Ro weer een uurtje. Toen kon ik zelf niet meer van de koorts. Gelukkig hebben ze er weinig van gemerkt. Ze waren allebei zo schattig en vol bewondering, zo dankbaar. Roos zei n.b. ik had beslist aanleg voor de huishouding en de verpleging. Je moet weten dat ik haar bij alle drukte nog om de twee uur iets wat ik zelf had geprutst bracht, wat ze dan ondanks koorts dapper naar binnen slikte. Ik kan haast niet schrijven. Na die paar regels is mijn arm al lam. Bij het eten

hetzelfde en ik heb nog wel driedubbel honger. Ja en toen vond ik het zo akelig dat ik had gezegd dat ik 20 was. Ik sprak dus met Ro af om gisteravond op te biechten. Nou toevallig kwamen we over mijn verjaardag te spreken en toen nam ik een sprong en zei dat ik hun een verkeerde leeftijd had opgegeven. Zij niks verbaasd: "Dan ben je zeker ouder?" Ik: "Neen, hoor." Nou Len, ze sloeg achterover toen ik de waarheid zei, wilde het niet geloven. Ze snapte het niet. En ze wilde het hem direct vertellen, maar dat vond ik zonde. Dus vanmorgen aan het ontbijt toen ik erbij was, zij: "Els heeft met haar leeftijd gesmokkeld, hoe oud denk je dat ze werkelijk is?" Hij, heel gewoon "26." Ik gilde gewoon. En toen zij: "Neen, joh, veel jonger." "Nou, dan 16," hij. Zij "Ja." Hij "Ja, dat zal wel." Och en nu voelen ze zich beslist zedelijk verantwoordelijk voor mijn lichaams- en zieleheil. Zo een kind nog. Neen het mocht niet waar zijn. Reken maar dat al mijn schreden nu bewaakt worden. Roos snapte direct waarom ik het had gedaan en vond dat ik gelijk had. Ze zei als ze mij niet had gezien van te voren, had ze het vanwege die leeftijd ook niet gedaan. Dat is dat. Zielepoot, jullie met dat geziek. Vreselijk gewoon. En daar is natuurlijk ook niets aan te doen. Dat komt zeker door alles bij elkaar. Zondag was Maarten jarig en ik heel beleefd het hele eind ernaartoe getippeld om te feliciteren. Heb Jenny op de gang gefeliciteerd. Ze was niks vriendelijk. Dus ik gauw naar boven naar Ro. Later toen wij samen weg wilden en in de keuken stonden gilde Jan of we een gebakje wilden hebben. Ik meteen "neen." Toen kwam ie aanzetten met een schaal met 2 erop. Ik bedankt, Ro ook. Hij af. Even later Jenny om de hoek van de deur waarom we toch het gebakje niet wilden. Ik gauw: "we gaan direct weg." Zij af. Volgende dag Ro een gebakje en een behoorlijk stuk taart. Len, wat ben ik toch aan het kleppen. Vreselijk, ik merk het zelfen daarom schei ik ermee uit.

*Een hartelijke zoen,
Je Els*

***13**

Brief van Len aan mij:

26 Februari 1944

Beste Ellen,

Het is mij onbegrijpelijk, dat je mijn laatste brief pas verleden week hebt ontvangen, want hij is meer dan 14 dagen geleden geschreven en had je nog bij Jenny moeten bereiken. Enfin – voorbij. Wat vind ik het fijn, dat je het nu zoo goed hebt getroffen. Het is een echte geruststelling dat de menschen zoo goed en aardig tegen je zijn en ik hoop van harte, dat je bootje daar nu voor goed voor anker kan gaan. Door wie had je die betrekking? En mag je de kinderen ook zelf verzorgen? (Daar bleek Roos geen moeite mee te hebben. Integendeel. Nog geen zes weken later liet ze hen rustig onder mijn hoede achter). Dat is toch een leuke leeftijd en ook zoo dankbaar werk. Maar dat je met koorts bent rondgelopen is heel onverstandig. Ik kan wel begrijpen, dat je het naar vond al in de eerste week ziek te zijn en ik hoop dat alles zoo weer over is gegaan. Ik hoop ook dat je nu aan je werk wat meer gewend bent, zoodat je 's avonds niet meer zo moe bent. – Als iemand je zei, dat je op huishoudelijk gebied niets presteerde, dan is dat zeker altijd bedoeld in verhouding met Ro, want ik geloofde altijd, en dat is toch ook nu bewezen, (trouwens in mijn huishouding had ik het toch zelf vaak met je ondervonden en dat is nu al haast 2 jaar geleden) dat je wel je mannetje zult staan, als men je alléén laat schipperen, want je hebt toch verstand genoeg om zelf te zien, dat een huishouding verzorgd moet worden, al zijn er ook nog zoo veel belangrijker dingen. Maar ik ben er aan de andere kant van overtuigd, dat je op een ander gebied nòg meer kunt presteren. Omdat wij nooit van te voren weten, wat nog alles in het leven van ons wordt gevraagd, moeten wij probeeren zoo veelzijdig mogelijk te zijn. En een ware vrouw kan dat – in tegenstelling met de meeste mannen. (...)

Als je nu niet meer zoo moe bent, zal je zeker ook weer lezen. Wat hebben ze voor boeken? Het boek van Kröger heeft R. (Rinus) meegenomen. (...)

Het ga je goed, schrijf gauw en neem een dikke pakkerd van je Len!

*14

Brief van Lies aan Ruth en mij:

Beste E. en R.

Jullie weet niet hoe blij we met je brief waren, er was maar één ding, dat me speet en dat was, dat ik niets voor je heb kunnen doen. Maar dat is een kwestie van persoonlijke eerbij, dus dat zal ik maar onderdrukken. Alleen zal ik nog mijn best doen je aan je geld te helpen (voor de 'sollicitatiereizen.' Een idee van Lies, niet van mij). 't Is alleen tijdsgebrek, dat ik er nog niet achterheen gezeten heb. Daarom schrijf ik ook nu, Zondag, pas, 't is hier zo rommelig, ik kom niet tot rustig schrijven. Ik maak op uit je brief, dat je 't wel naar je zin hebt, dat is fijn en kinderen vond je ook leuk, dus dat trof erg; we zijn erg benieuwd waar alles vandaan kwam, toch niet van de 'slavenbende'? Iedereen is erg blij voor je. Is R. (Rinus) nog bij je geweest? Hij wist ook nog niets.

*15

Brief van Rita aan Ruth:

*Aan m'n oudste zusje Ro
Zondagmiddag, 5 Maart 1944
Lieve Ro,*

Allereerst wil ik je eens vragen waar of de foto blijft. Aldoor vraag ik of er post is gekomen. En dan is het er ook. Ook wel van jullie. Maar niets voor mij. Zijn ze misschien niet goed geworden of zijn ze nog niet klaar? Schrijf me dat eventjes. Want we wachten met smart.

Een paar weken geleden waren Rita en Else helemaal alleen een dagje bij Jenny op bezoek geweest. Om Agaath te verrassen en omdat Rita het zo graag wilde, zijn wij toen met hen de stad ingegaan en hebben ons gevierden laten fotograferen. Het werd

een leuke foto, maar ik zag er onherkenbaar op uit, zóóó dik en inderdaad eerder 26 jaar oud dan 16½.

En dan nog wat. Els had het over een blauwe muts met een bontrandje. Ze zei dat ze die had. En nu krijg ik een grijze jas maar daar heb ik alleen maar die groene muts bij, zou ik misschien dat blauwe mutsje mogen hebben. (Onze reservekleding bevond zich nog steeds in een grote koffer op Jenny's ruime zolder, waar Ruth ook haar kamer had 'ingericht').

Vorige week hebben we weer een brief van ons vadersje gekregen. Waren we natuurlijk erg blij mee. We mochten ook terugschrijven. Nu Ro, ik hoop dat ik gauw weer eens bij jullie kom of jullie hier. Met z'n drieën, Marijke, Ro en Els. We zullen hopen. Nu Ro, ik hoop dat je gauw terug schrijft.

Een heele dikke zoen voor jullie beiden van je zusje Rita.

***16**

En dan op een avond in de tweede helft van maart (vermoedelijk de 20ste) verscheen Ruth onverwachts en helemaal van streek in huize Ruro. Nauwelijks waren we op mijn kamer alleen of ze gaf mij een envelop – datum poststempel 19 maart – met een afgescheurd half blocnotevel van de volgende inhoud:

*Maart 1944
Geachte Mevr. Daniels.*

Heeft u nog nooit opgemerkt dat uw 'dienstmeisje' een pracht reclame van een Joodsche type is? Ik geef u 24 uur tijd over na te denken. Ik geef dat meisje 24 uur tijd zich vrijwillig bij het Hoofdbureau van politie te melden om u een verder onderzoek in deze kwestie met het oog op een mogelijke vergissing te kunnen besparen.

*Hoogachtend,
Hlustern (Bijna onleesbaar een gefingeerde handtekening)*

De dreigbrief trof als een donderslag uit heldere hemel. Nadat ik de eerste shock enigszins had verwerkt, sleepte ik mijn zus mee naar de huiskamer, naar Roos en Rudolf. Die toonden zich na lezing van het geschrift al even ontdaan. Ruth woonde, werkte, leefde bij Els Daniels – alias Jenny – sinds 16 mei 1943, de dag waarop wij samen onze woning in Amsterdam-Zuid voorgoed hadden verlaten en in Den Haag – ieder op een ander adres – waren ondergedoken. In die tijd had Jenny mij twee keer, toen ik letterlijk op straat stond, twee maanden onderdak verschaft, de eerste keer al op 22 mei, met als enige compensatie de onkosten voor mijn eten. Onze levendige kritiek op haar eigenaardigheden als we onder elkaar waren, deed niets af aan onze waardering voor haar houding tegenover ons persoonlijk. In weerwil van de kilte die ze om zich heen verbreidde, en van haar in onze ogen misantropische levensvisie waren we op elkaar gesteld. Ze had Ruth van het begin af gerespecteerd en huishouding en kinderen hoe langer hoe meer aan haar overgelaten. En nu viel met één briefje alles in duigen, erger nog, was Ruth opnieuw vogelvrij.

Roos, zakelijk als altijd, stelde voor dat Ruth meteen de volgende dag, met alleen de noodzakelijke handbagage, bij ons zou komen. Zij zou dan Agaath bellen om haar te vragen of ze stante pede een noodadres voor Ruth had.

Het werd Nel en Leen. Roos bood aan om Ruth in Amstelveen af te leveren. Een pak van ons hart. Door een speling van de natuur – Roos' haarkleur was een tint donkerder dan die van Ruth – vormden ze een onopvallend stel. Met een zwaar hart, blij dat ik amper tijd had om te denken, bleef ik die woensdag 22 maart met de zorg voor Rudolf en de kinderen alleen achter.

Brief van mij aan Ruth:

*Donderdagavond
Lieve schat,*

Broodjeskauwend lig ik op bed aan je te pennen. Het is pas 23 uur, dus nog vroeg. De broodjes ontdekte ik pas vanavond toen ik het zeil voor de dag haalde. Ze zijn uitgedroogd en zepig en ik hilde haast toen ik ze zag, zo vreselijk vond ik de gedachte dat

jij met Roos slechts 11 te eten had. Ik heb je zoveel te vertellen, dat ik niet weet waar te beginnen.

Gisteren toen jullie weg waren had ik spijt als haren op mijn hoofd, dat ik zo had gezeurd en dat nog niks was gedaan. Afijn, ik toog aan de slag, fokte een heerlijke Ro-Els purée met rundvet en veel melk, vette jus en zalige sla, met toe verrukkelijk dikke havermoutpap (en dan te bedenken dat ik voor het onderduiken walgde van pap en alles wat maar een beetje vet was), zo stijf, dat ik de lepel er niet in kon zetten, dus nog een scheutje water erbij goot. Ik had ook bolletjes (van de bakker aan de deur) genomen en een massa brood, dus 's avonds lekker gebikt, zonder vermageringskuur, de wurmen naar bed, luiers gewassen, aardappels geschild en toen was ik doodmoe en ging aan Ag. schrijven, daarna lezen, maar tolde boven mijn boek in slaap. Net knikte mijn hoofd tegen de muur toen er werd gebeld (22 uur) en ik vol vreugde Roos vrolijk geblèr opving. Ik was stomverbaasd, want we hadden haar allebei niet voor vandaag terug verwacht. Maar ze wilde mij direct vertellen, dat ze jou veilig en wel in kwijltjes-Oemchens armen had gevlijd. (De moeder van Hetty, die toen weer bij Nel en Leen schuilde). In haar hand droeg ze Marijkes opmaakkoffertje dus mijn hart sprong op bij de gedachte dat ze moedertje had gesproken. In geuren en kleuren kreeg ik jouw belevenissen en daarna de aankomst bij moedertje, waar Elske had opengedaan die ze toch ook leuk vond, veel leuker dan op de photo, waarop ze een beetje eigenwijs had gekeken.

***17**

Einde brief donderdagavond:

Tegen vijven (ik was toen pas klaar) ging ik Jenny opbellen met 5 kinderen achter me aan, die ik onderweg aldoor kwijt was. Ik kocht meteen 10 mooie paarse tulpen voor haar, waar ze reuze mee in haar schik was. Jenny erg aardig, blij haar hart eens te kunnen luchten. Wat het toch voor een p. streek was en het kwam vast van beneden en ze had het zo druk. Ze eten in de gaarkeuken, de kinders staan vroeger op, gaan later naar bed. Jan helpt flink. Och, och, ze weet zich geen raad, maar het

moet maar gaan en ze heeft het al tegen iedereen gezegd en een advertentie gezet en verbeeldt zich zodoende hulp te krijgen. Ik vroeg natuurlijk direct of de volksdienst niks was (geen idee wat ik daarmee voor een 'dienst' bedoelde, maar zeker zinspeelde ik op een dienst van de Duitse overheid), maar die hielp alleen a.s. moeders zei ze, waarop ik spijtig "Nou dat kan dan op het ogenblik niet." De koffers had ze nog niet kunnen pakken, maar dat zou ze Zondag doen en ik moest dan maar opbellen wanneer ze gehaald werden. En enige keren vooral de groeten aan jou, als ik je schreef en het beste ermee. Doddig gewoon. Toen ik thuis kwam koekeloerde Wim stralend uit de werkplaats (een broer van Rudolf die hem af en toe, ik geloof zelfs op vaste dagen, kwam helpen. Kurt, de oudste van de broers, had een goedlopende rijwielzaak annex werkplaats en ook Herbert, ik meen de jongste van de broers, was fietsenmaker), er was een brief voor me gebracht. En Rudolf ook al lachend: "Ja voor jou." Nou ik er heen. Zussie hartelijk dank, ik was zo blij en stomverbaasd, dat ik zo gauw al bericht van je had. Heb hem laten lezen, is toch wel goed? Ru zei direct je moet hem in het vervolg dichtplakken met mijn naam erop, anders las Fr. (Fans) hem uit onwetendheid. Ik heb kramp in mijn vingers van het schrijven, maar morgenavond is koor (de broers waren zeer muzikaal. Rudolf en Herbert speelden viool misschien met Wim samen, maar Rudolf had ook een heel mooie stem, naar mijn mening zelfs hoorbaar in zijn spreken, die hij zeer toegewijd in het koor ontwikkelde). en dan wil ik de brief aan Cor laten geven. Ik denk als hij het goed vindt schrijf ik elke vrijdag. (...) Roos en Ru schattig. Vanmiddag onder het eten Ru: "Denk je eraan, Roos, zondag naar Carla." "Ja." Hij "De kinderen doe je maar bij mijn moeder en Els gaat mee," op een toon die geen tegenspraak duldde en ik zei ook niets. Moedertje was dol met onze photo met zijn vieren. Een mooiere verrassing hadden we haar niet kunnen geven (bedoeld voor haar verjaardag op 7 april). Zo had ze ons in gedachten altijd samen en zo zou het altijd moeten blijven al die jaren door. Geliefde mijn vinger geeft het op en ik moet maffen want gisteren en eergisteren over enen. Ik ben reuze sterk, jij toch ook lieverd. We zijn toch lekker samen, altijd wat er ook gebeurt. Dag mijn lekkere krullebol, een dikke zoen van

je Schnuppi.

De allerhartelijkste groeten van Ro en Ru. Ro en ik denken de hele dag erover, waar je zult belanden. Ro is dolblij, dat ze tenminste zag met wie je meeinging. Moedertje is door dominee gevraagd voor een rol in de Mattheus. Donderdagavond 6 april is haar eerste optreden, dus denk eraan. Ze zal je gauw schrijven, is dolblij dat alles met je goed is gegaan.

P.S. Gisteren bracht Cor J. een kleine paling. Zelig. Daaag. Schrijf gauw!

Bij het overnemen van deze uitlatingen over Jenny schiet mij te binnen dat ze ook een keer in de tijd dat ik er 'logeerde' een mager, blond, angstig Joods jongetje van een jaar of zeven voor achtenveertig uur onderdak heeft verschaft. Vanwege het dreigende gevaar van verraad moest hij halsoverkop weg bij zijn onderduikouders. De contactpersoon, een wat oudere man, blijkbaar een kennis van Jenny, smeekte haar bijna om zich over de jongen te ontfemen. Ze wilde eerst niet, mede om Ruth en mij. Zelf vond ik het doodeng, ook al uit angst voor de loslippigheid van Jan en Henk, maar natuurlijk nam ik geen deel aan de discussie. Jenny ging tenslotte door de knieën, verzoon een aannemelijk verhaal voor de jongens en repte er later nooit meer over.

*Dinsdagmiddag
Schnurzi,*

Net heb ik nog even je brief overgelezen, vanmorgen kon ik er alleen doorheen vliegen, want C en R stonden vol nieuwsgierigheid te wachten waar of je was beland. Het was hoog tijd dat je brief kwam, want ik was al vreselijk ongerust, het liet me geen minuut los en ik dacht beslist dat dit het einde zou zijn. Gelukkig kwam C. toen vanmorgen. (...) Ze waren ook allebei (Roos en Rudolf) al ongerust, al zeiden ze niets tegen me, ik merkte het best. Vanmorgen was hier iemand met een betrekking voor je in Voorburg. Bij vier kinderen, vijfde in aantocht, wie is de vader? Dat is het probleem. Begrijp je? Daarom wil ik het ook niet, hoewel ik eerst reuze enthousiast was. (...) Frans kwam bijna elke dag langs, een brief van A., een van Nel. Reuze aardig. Druk bezig voor je een baan te zoeken. (...)

Zussie,

Ik ben hier maar stiekempjes gaan zitten, zo handig achter de box, dat Rosalinde me niet kan ontwaren. Ze is in de tuin ijverig aan het scheppen in de a.s. zandbak en feitelijk hoorde het toch zo, dat ik haar ging helpen. Maar Elzeline vertikt het, want Elzeline is weer eens opstandig, mokt en vecht voor haar vrije tijd. Als ik nu niet schrijf, moet het vanavond, want ik stik haast en ik moet met je praten, dat geeft tenminste nog enig idee van je tegenwoordigheid, net zo als de photo van Marijke en jou. Jou heb ik boven Marijke ertussen geprutst en elke ochtend stof ik jullie af en dan ben ik minstens vijf minuten bij jullie. Ik ben net terug van het opbellen bij Jenny, natuurlijk ook weer drama's, vreselijk gezeur. Je weet hoe dat gaat en wat dat betreft zijn ze hier even laks en onverschillig als elders. Stel je voor dat Rosalinde zelf naar de bakfiets-man zou gaan om een afspraak te maken, neen dat heeft ze pas vanmorgen voorgesteld, nadat ik haar stiekem had genegeerd en niet aangekeken, wat weer een heel andere reden had. Ik vind het zo vervelend om er elke dag weer achterheen te moeten zitten, maar het kan niet anders. Ze vergeten het gewoon. (Het ging niet alleen om de koffer met Ruths hebben en houden, maar ook om onze gezamenlijke, op Jenny's zolder gestalde, grote reservekoffer). Maar nu heb ik een wapen in handen en dat is het pond margarine. Natuurlijk zannikte Jenny ze kon het nu niet krijgen, omdat er boterbonnen uit waren, maar ik zei, ze moest dan maar het briefje geven. Want dát gaat Roos heus wel halen. Ze zei gisteren we moesten dan maar een half pak aan jou sturen, maar dat leek me niet nodig, of wel? En wij zitten werkelijk erg krap, dagen helemaal geen (margarine). Met melk is het ook zo beroerd, hebben jullie dergelijke zaligheden niet over? (...)

Aan tafel was Ru ineens begonnen of ik nu al had besloten wat of ik wilde gaan doen en we hadden een lang gesprek. Hij wil graag dat ik serieus wat leer, maar zij temperde aldoor, want ze was bang, dat zij aan hulp te kort zou komen vanwege de tijd die ik dan aan de studie zou besteden. Ik voelde er natuurlijk geweldig voor, maar zij aldoor "Ach, joh, dat is toch veel te duur en hoe

stel je je dat voor en als ze maar wat aan d'r literatuur doet" enz. enz. Ik was ziedend op haar, vond het zo misselijk, de tranen stonden hoog. Het liefst zou ik alleen uit protest die hele literatuur in de hoek gooien, omdat zij het zo graag wil, zuiver egoïstisch van haar. Hij zei ik moest dan maar een paar middagen in de week les nemen en ik stommerd, natuurlijk heel bedeesd, daar heb ik toch geen tijd voor. Hij vriendelijk "Dan sta je maar wat vroeger op." Ik "Ja maar dat zou ik aldoor al willen, hoe kan dat nou met de wastafel." (Ik mocht mij aan de wastafel in hun slaapkamer wassen). Hij "Dan sta ik ook vroeger op," (hij meende alles wat hij zei) "en ik zal eens inlichtingen inwinnen dan komen we er wel." Ik dacht er later over na en besloot om tegen zeven uur op te staan en mij in de keuken te wassen. Zij vond het best natuurlijk, had mij zelf zo iets nooit aan durven bieden. Hij vond het maar zozo, kwaad omdat Roos niet ook vroeger opstaat. De bedoeling van dit alles is natuurlijk dat ik méér tijd voor mijzelf zal hebben, wat theoretisch toch ook op zijn minst 6 uur in de week zou zijn (elke dag een uur). Maar je snapt het al. Ik werk me kapot de hele week, we eten klokslag 12.30 uur (zij doet er geen klap aan), om 18 uur brood, Erik ligt dan al op bed en de kinderen zijn uitgekleeed en gewassen (ook alles zonder haar, ze smeert hem dan altijd). En 's middags om 2 uur zijn we meestal kant en klaar, kan Els de hele middag stoppen en verstellen, haar rótkleren, die ze nu uit alle hoeken en gaten opdiept. Met de hand naait zij niets meer "Dat is jouw afdeling." Nou, zus, je snapt hoe naar ik het vond. En dan de hele dag stralend tegen Ru en mij "Wat zijn we toch vroeg vandaag, geweldig, geweldig, wat zijn wij toch bij met het verstelwerk" en zo maar door. (...)

En in verband met de vakantie had ze ook weer zo'n boevenstreek. Ze zouden weer naar Drenthe, naar die kennissen (op de koeienstal, maar dat wist ik toen nog niet). Hij wilde, dat ze maar een week ging, maar ik dacht wel, dat het op 2 maanden uit zou draaien. En werkelijk gisteren kwam ze enthousiast van Kleuterzorg thuis, de dokter had gezegd dat het het beste voor de kinderen was als ze 6 tot 8 weken ging (daar hoef ik niet voor naar de dokter te gaan). "Nou," zei Ru "Els, daar ga je 8 weken op de hei." Ze bloosde even want ze had al direct tegen me gezegd het ging toch dit jaar best, want ik was er toch om op Erik te passen. We praatten even door en toen zei hij droevig: "Vreselijk,

dan ben ik 8 weken alleen.” “Neen,” zei zij “Erik is er toch.” Hij “Moet ik die ook nog verzorgen?” Zij “Maar Els is er toch!” Hij verbaasd “Oh, ik dacht dat die ook meeging.” Zij: “Ja maar toch maar een week, dat kan toch niet zo lang voor die mensen.” Ze krijgen er vast nog ruzie om, ik vind het heerlijk als ik hier twee maanden zonder drukke Roos en kinderen met mijn kleine baby kan zijn. Misschien mag Rietje (Vis) dan een paar dagen komen. Heerlijk zou dat zijn. Of jij, dat vinden ze uitstekend. Zus, ik had je nog zo veel te vertellen. Erik trok zich eergisteren op mijn schoot aan mijn handen op tot staan, zij moest het natuurlijk ook direct proberen. Vanmiddag lekker met hem gespeeld. Ze keek, ik zag het. Hij is toch zo een lekkere knuffel. Ik ben dol op hem. (Erik zei “Es” vóór hij mama zei). Op de anderen trouwens ook. Ze praten vaak over jou. Vooral Folkert. We lachen ons dood om hem. Hij heeft nu van papa een bankschroef gekregen, heel klein. Dat is toch zo lolliq. Hij zegt de gekste dingen. (Het onvergetelijke summum is voor mij, opgegroeid tussen twee zussen, gebleven toen hij op een ochtend in krijserige paniek van de wc gilde: “Els, Els kom gáu, gáu, ik kan mijn plaserstje niet vinden.”)

Marijke is vreselijk verwend. Krijgt van Ma veel te gauw haar zin en wordt vast een veeleisende jongedame. (Dat is ze beslist niet geworden, integendeel. Wel is ze al jong het huis uit en haar eigen weg gegaan, wat ik zeer heb bewonderd).

Ik heb aan Henk en Sien geschreven met Pasen (onze loodgieter in Amsterdam bij wie we geld en enige waardevolle dingen hadden achtergelaten om pakjes naar Vught en Westerbork te kunnen sturen) en morgen ga ik met bloemen naar Frans, natuurlijk alles uit ons beider naam. Maandag was Rudolfs jongste zus jarig. Zij beiden er naar toe en ik vroeg naar bed. De volgende ochtend was er voor ons ieder een stuk tarwekoek en een koekje, aardig hè. Voor mij ook. In zijn familie zijn ze allemaal even lief voor me. Vooral Wim. Als hij er is ben ik altijd 10 graden vrolijker. Over het algemeen gaat het slecht van de week. Ik maak me aldoor maar ongerust en haal me de gekste dingen in het hoofd. (...)

De kinderen van boven zijn hier de hele dag en eergisteren ben ik voor ze allemaal op mijn hoofd gaan staan en heb hun geleerd te duikelen. Tini, de oudste van 9, heeft me gisteren geholpen de kamer dweilen en 's middags wees ze mij het postkantoor. We

kwamen langs een vent met van die gele narcissen, 30 ct een bosje en toen moest ik gewoon blijven staan en kopen. Ik gaf ze haar voor haar moeder met Pasen. Ze straalde natuurlijk en net toen ik Jenny ging opbellen kom ik de moeder tegen en ze houdt me staande om wat te vragen en te vertellen van haar op één na oudste, die met vakantie is. Ze was schattig tegen me, terwijl ze anders altijd even terughoudend is. Ik voelde me zo gelukkig. Zal aan moes (Agaath) vragen of ze niet een paar oude schoenen van de kinderen heeft. Ze lopen allemaal (de kinderen van de buurvrouw) op kleppers, maar voor lange tochten is dat natuurlijk niks. Het is intussen 5.45 uur en geen van ons maakt aanstalten om voor het eten te gaan zorgen. Ik ook niet. Doe gewoon alsof ik de tijd ben vergeten met het schrijven aan jou. Ik weet niet wat me mankeert of komt het omdat ik jou zo mis? Dat zal wel. De Zondagen vol licht zijn er toch ook niet meer, alleen nog maar je brieven. Allemachtig, zus, wat hangen we toch aan elkaar allemaal. Net klitten. Het is niet mooi meer. Ik heb mijn eetrantsoen verhoogd (ingevoerd om af te vallen. Van al dat voor mij ongewone eten zoals pap en aardappels werd ik hoe langer hoe dikker, wat ik zelf heel erg vond), want ik kwam om van de honger. Spijt als haren op mijn hoofd dat ik al die bonnen (snoepbonnen, zoveel waren dat er helemaal niet) heb weggegeven. Net komt Roos binnen, stomverbaasd dat het al 6 uur is en nog niets gedaan. Stik, stik, stik.

*Dag schattebout, die kleine Rita is toch zo'n snoes, ik hoop maar, dat ze nog komt.
Daaag, je Schnuppi.*

Wat ik mij herinner als resultaat van al deze overwegingen en plannen voor mijn toekomst: ik nam les in de Duitse taal- en letterkunde. Niet omdat ik daar zo'n zin in had – eigenlijk verre van dat – maar omdat ik die taal wat betreft spreken (van mijn ouderlijk huis), schrijven (van vier jaar lagere school en een half jaar lyceum) en lezen (van mijn verslaving daaraan vanaf mijn eerste resultaten op dit gebied) nu eenmaal al redelijk beheerste. Bovendien gingen wij ervan uit dat de Nederlandse jeugd na de oorlog, na het trauma van jaren van Duitse bezetting, niet bepaald zou staan te trappelen om Duits te gaan studeren, wat

mijn kansen om in dat vak aan de kost te komen zou vergroten. Want dat ik in de ‘verre’ toekomst door middel van lesgeven, waar en waarin ook, in mijn onderhoud zou voorzien stond vanaf de derde klas van de lagere school voor mij als een paal boven water.

***19**

Geliefde,

Vanmorgen bracht Francesco je briefjesco, direct om 8.30 uur, omdat hij wist, dat ik al in duizend angsten zat. Hijzelf had, zonder dat ik het wist, al alarm geslagen, Cor gezocht, droomstertje om hulp gevraagd, maar gelukkig kwam hij vanmorgen aan. Ik had je al opgegeven, want vandaag is Dinsdag en Zaterdag was het al 14 dagen geleden, dat ik je laatste brief kreeg. Je mag in het vervolg niet meer wachten tot je iets van mij hoort, dat doe ik toch ook niet. De laatste brief stuurde ik weg, hoewel ik het ergste vreesde, uit angst, dat jij misschien hetzelfde zou denken, wat blijkt juist te zijn geweest. Ik begrijp nu wel hoe het zit. Je hebt mijn antwoord op je heiwandeling niet gekregen en toen maar niet geschreven, wat zeer stom is. Ik wist ook niet of je moedertje had gefeliciteerd (Agaath was 7 april jarig), anders was ik niet ongerust geweest. Ik durfde het haar niet te vragen om haar niet ook ongerust te maken. Ik had bij die brief ook een voor Miep of Miek gedaan, jammer dat je hem niet hebt gekregen. Ik heb je zo een massa te vertellen, weet weer niet waar te beginnen, moet toch ook nog aan Len (feliciteren), godsvrucht (heeft geschreven), moedertje en Rita pennen. Daarom ben ik maar direct om 19 uur gaan zitten, want ik wil vroeg naar bed, al 2 weken niet uitgeslapen en oververmoeid. Eerst het leukste, want als ik geen zin meer heb, dan zou het jammer zijn. Ik had je al aangekondigd dat Rietjezusje een dag zou komen, dat Ro had gezegd ze moest dan maar meteen blijven slapen. Ze zou al vóór Moes' verjaardag komen, maar ik hoorde maar niks. Tot ineens Vrijdagavond een telegram 'breng Rita Zaterdagmiddag. A.' Kind, ik durfde mij niet te verheugen, dacht: vast en zeker slecht nieuws van jou wat ze mij persoonlijk wil meedelen. Aan de andere kant toch wel blij, maar erg sceptisch wat betreft de komst

van moes. Ging direct 's avonds om 10 uur aardappels schillen, hoewel doodmoe. Ro was er niet, Ru vroeg verbaasd wat al die piepers betekenden, voor Zondag nl. mee. Zaterdag vreselijk gehaast om klaar te komen met alles, Ro van 10.30 uur tot 1.30 uur naar de distributie, dus ik zwoegde maar en was zo moe als in lang niet. Hele middag vol angstige spanning gewacht tot ik om 5 uur het bad voor het kroost liet vollopen en niemand meer verwachtte. Ineens Francesco's lawaaistem. Hij zwaaide met een telegram. Ik direct: daar heb je het al, komt natuurlijk niet. Maar 'Haal Rita 5.10 trein A.' En het was 5 uur. Ik sprong op de fiets, trapte me een ongeluk, stromende regen, door en door nat, had alleen mijn dunne regenjas aan. Alles gaf af, later blauw en rode armen van de kleuren. Kwam goed op tijd, na 5 minuten verscheen Rietjes zonnegezichtje, een prachtbos gele tulpen, vaders tas, vrolijk, stralend. Zus, ze is zo knap geworden, onbeschrijfelijk. Die stralend blauwe ogen, zo diep, met die lange wimpers, héél, héél witte rechte tanden, bloedrode lippen, rode wangen en dat stralende blonde haar in 2 vlechten. Een enig figuur. Ik moest haar die twee dagen aldoor aankijken, ze is het knapste kind, dat ik ooit heb gezien. En ze was zo schattig. Zo enthousiast over het huis, de kinderen, alles. Ze heeft met volle teugen genoten en ik ook. We hadden in het winkeltje koeken gekocht voor 's avonds en zalige roombollen, ook voor hen hier en we zouden dus vroeg naar bed. Maar daar kwam niets van, want Ro wilde zo graag plannen maken voor Zondag. Ik was eerst een beetje kwaad op Ro, want nog niet goed weer thuis met Rie moest ik Erik naar bed brengen en natuurlijk was er nog geen tafel gedekt en niks. Toen we met Erik op het kamertje waren moest ik bij het zusje even mijn hart luchten, dat ze mij zo graag laat werken en zelf geen klap uitvoert. En ineens zegt het zusje "Ze heeft alles gehoord." Waarachtig, zus. Vanaf dat ogenblik was ze als omgedraaid. Ze vloog gewoon. Ik mocht niks meer doen. Het is zo erg dat Zondagavond toen we thuiskwamen, Erik op bed lag, de tafel gedekt was met nette borden, messenleggers, zoals ik het hier nog nooit heb gezien en alles kant en klaar. Nou ja en nu helpt ze afwassen, geen ogenblik zit ze stil en dweept tegen mij, dat ze nu toch zó opgeknapt is en weer goed kan werken. Ik vind het ergens wel leuk, en juist die woordeloze ruzies, die heb ik wel nodig, ik houd daardoor juist van haar omdat het daarna altijd des te mooier is tussen ons. Ik had het er gisteren

ook nog met het zusje over dat ik het nu echt mis niet meer zoveel met de trein te gaan. (Die treinreizen zelf kan ik mij niet meer herinneren; vermoedelijk door de constant verdrongen angsten die ermee verbonden waren). Die spannende afwisseling is blijkbaar gezond voor me. Je raakt eraan gehecht, ook aan al die nare dingen van ons leven nu, vind je niet? Het hoort erbij.

***20**

Je vraagt hoe het bij mij is wat mijn gevoelens voor Moes betreft. Kijk, zusje, Mutti is mijn moeder, waarmee ik met heel mijn afhankelijkheid van kind aan moeder ben verbonden, waar het natuurlijke instinct het sterkste is. Moedertje is iets heel anders. Mijn beste vriendin, die ik misschien net zo nodig heb en waarvan ik heel veel houd omdat het geestelijk contact met haar zo belangrijk is als met geen ander, zoals het misschien had kunnen worden met ons gutem, lief Papachen. Maar dat heeft niets te maken met de liefde voor Mutti, die echt en zuiver is zoals alleen de liefde van een kind. Ik zou het verschrikkelijk vinden als ik haar niet meer zag, ik zou het ook vreselijk vinden als vadersje niet terugkeerde. (...) Ro en ik maken net plannen over haar reis naar Apeldoorn naar haar broer (Roos had alleen die ene broer). Lekker, ze moet van mij minstens een week wegblijven. Leutig, joh. Els voert dan niks uit. Ik vraag beslist of Ag. dan wil komen. Rietje bracht een brief van godsvrucht mee, die lager al ik weet niet hoe lang. Ze was zo blij dat we gezond waren. Vond het jammer dat ze niet direct (naar mijn adres bij Roos en Rudolf) kon schrijven enz. enz. Schrijf haar ook eens hoe je het maakt ja? (...) De koffers gaat Ru hoop ik halen, weet alleen nog niet wanneer. Als hij het goed vindt ga ik mee. De melkvrouw (Tine, de vrouw van de melkboer uit Amstelveen) heeft een jongetje gekregen, een week of drie geleden. Dickie (van Nel en Leen uit Amstelveen) is niet meer verwend, maar leuk. Ruurdje is een schattenjong. (...) Zuster mijne, voor heden genoeg, ik ben al 2 uur bezig. Wat zijn tante en opa toch schattig voor je. Doe ze de groeten van me, ook aan Paps en Mams, je schrijft helemaal niet meer over hen? Waarom? Kom je er niet meer? Ik wou, dat ik ook eens mee over de hei kon lopen. Schrijf eens aan Frans als je zin hebt, ik vind het wel 'angebracht' (op

zijn plaats). Ik heb RuRo met hun trouwdag een schattig plantje gegeven. Rita zou voor Moekes verjaardag bloemen kopen, maar moeke wilde niet. Toen gaf ze haar het geld, daar zou ze voor hun vader wat mee doen.

Dag doddekop, houd je taai. Ik ben erg trots op je, dat ze allemaal zo dol op je zijn en dat je zo dapper bent.

*Dag, kameraad. Duizend dikke zoenen
van je Schnuppi*

P.S. Schrijf een beetje duidelijker, ik moet hele zinnen overslaan. Hoe vind je het: Len schreef, dat Wim haar een heel lange brief heeft geschreven, voor het eerst.

*Woensdagavond
Geliefde Schnurzie,*

*Het is pas 6.45 uur, maar ik moet je nu schrijven anders komt er weer niks van net als gisteravond. Ru is eindelijk, eindelijk vertrokken naar Jenny, natuurlijk veel te laat, met angst en beven en veel zieligheid, waarvan ik me geen snars aantrek. Hij is een kleine aansteller en een grote opschepper (dit laatste volgens haar opinie). Ik heb je verleden week héél uitvoerig geschreven en een heleboel mooie postzegels van droomstertje bijgedaan.
(...)*

***21**

Op het ogenblik is de verhouding uitstekend, Ro werkt, werkt, gewoon ontroerend. Het is heel gek, maar ze veranderen zo. Weet je nog in het begin met eten, toen ik je vertelde 's middags 1.30 uur, 's avonds 7 uur en toen zei jij dan kan je tenminste wat voor jezelf doen. Ze doet Erik nu 's nachts altijd wat anders aan, wast hem 's avonds, spoelt de poepluiers uit; de kinderen wassen zich voor het eten en nu heb ik ingevoerd dat ze hun bips ook moeten wassen. Marijke helpt opruimen, wat ze nooit deed tot ik haar een paar keer achtereen zó in bed stopte, ze brult haast nooit meer zo onbeschoft, 's Zondags wordt niet meer gezogen.

Het is echt ongelooflijk als je het allemaal precies nagaat. Het maakt me toch wel gelukkig, want als ze er niet wat in zag dan zou ze het niet allemaal vanzelf overnemen. Maar ik geloof ze voelt wel, dat ik het echt meen, daarom vindt ze het ook niet erg dat ik me met de kinderen bemoei. (...)

***22**

Geliefde nu wacht ik nog even met verder schrijven tot mijn held terug is en het beminde gelaat van onze keukenjennyprinses heeft aanschouwd. Tot dan mijn heil en zegen. Snoezige zoenen, schrijf gauw, ik snak naar een minnedicht van je,

je Schnuppi

Mijn held is al thuis. Met de hele zooi. Doodaf. Hijgt als ik weet niet hoe. Ik heb niet eens bedankt. Toch een schat. Een briefje bij van Jenny dat je je jurken komt halen. Waar heb je die gebracht? Ze waren er geweest, maar niemand thuis, waar ik geen woord van geloof. Je krijgt nu gauw je koffer. Het lampje is er ook. Dat mag ik wel zo lang bij mij neerzetten? Even Bep (in Oud-Beijerland) met Ireentje feliciteren.

Ik doe hem op de bus en ga dan je kleren uitzoeken. Maar stuur ze pas als ik weer bericht van je heb. Kun je de sleutel van die koffer opsturen? Gauw?

Daaag

Marijke had twee jaar geleden een zeer ernstige aanval van encefalitis overleefd. Daardoor, volgens Roos, plaste ze nog regelmatig in bed toen ik bij hen kwam, kreeg ze af en toe een aanval van wilde woede en mocht ze van haar moeder heel wat meer dan Folkert in overeenkomstige omstandigheden. Ik, met mijn jeugdige onervarenheid, meende dat het nu langzamerhand welletjes moest zijn met die extravagaties en zag veel minder door de vingers. Aanvankelijk nam Marijke mij dat zeer kwalijk. In een van haar favoriete door haar zelf verzonnen spelletjes 'een gehaat iemand dellen,' i.e. door middel van op het gewenste ogenblik beschikbare 'werktuigen' het plaatsvervan-

gende object tot gruzelementen reduceren, werd ik niet zelden het slachtoffer. Dan hoorde ik haar verleidelijk naar Folkert roepen: “Fok, Fok kom eens gauw hier, we gaan even lekker Els dellen,” waarop hij gewoonlijk willig kwam aanrennen. Maar geleidelijk deden we allebei wat water in de wijn en werden we de beste vriendinnen en dat zijn we gebleven.

Na de oorlog kwam ze, tien jaar oud, helemaal alleen uit Drenthe voor een week naar Noord-Holland om bij mij, intussen getrouwd, te logeren. En dat werd een succes.

Dinsdag

Liefste zusterhart,

Nu zit ik eindelijk op mijn kamertje, onder het raam en laat me een beetje doorwaaien. Mijn voeten en enkels zijn heel dik gezwollen, mijn zonnebrand op een enkel plekje na geheeld. Ik ben doodmoe. De hele dag heb ik meer dan ooit aan je gedacht en je brief in alle details beantwoord en gesnakt naar dit ogenblik nu, waarop ik met je kan praten. Het is 9 uur 's avonds en alles is al verdord door de zon. In de tuin is het nu lekker koel, maar daar zit Roos' moeder en ik moet met jou alleen zijn, zoals zoveel zonnige dagen in het laatste jaar. (Wij gingen dan op de fiets het groen in met Jan, Henk en Maarten van Jenny en bleven er uren. Het was in een heel groot park, een eind rijden, maar ik weet absoluut niet meer hoe het park heette). Zusje, ik heb Sehnsucht naar je, weet je dat? Nu pas, nu ik aan je lig te schrijven, besef ik het.

10 uur 's avonds

Natuurlijk was ik weer in slaap gevallen. Vanmorgen toen ik eindelijk om kwart voor negen was opgestaan en om half tien de kamer in marcheerde zag ik je brief daar liggen; Oma had natuurlijk geen flauw benul voor wie die was. Ik maakte hem open en zusje toen kwamen toch waarachtig die verdomde tranen weer om jouw ontroerende uitleg geval Limburg. Ik schaamde me voor Oma, die echt schattig was.

Woensdag

Ik was te moe gisteravond. Nu is het 12 uur. R en R zijn net binnen komen vallen en ik was bezig te gaan zwemmen, wat nu natuurlijk niet doorgaat. Ru kwam het eerst binnen met uitgestoken hand en zei heel ernstig: "Dag Els." En ik sufferd lachte maar, want het was zo een idioot idee Ru, die een hand geeft en dan zo ernstig. Toch wel leuk, dat ze er weer zijn. Het maakt me echt blij Marijke weer te zien, ik miste haar zo. Het geval Limburg is afgedaan, ze kunnen nu stikken voor mijn part, ik weet in elk geval hoe het zit. (Dat weet ik nu niet meer. Wat ik had gehoord: dat Ruth zonder dwingende aanleiding haar eerste onderduikplaats na Jenny in Limburg had 'opgegeven.' Meer dan dertig jaar later, ofschoon ze nooit met mij over de oorlog sprak, bekende ze mij een keer terloops dat ze destijds beslist niet uit Limburg had moeten weggaan). Ik ben weer eens veel te 'voreilig' (voorbarig) geweest met mijn standje, hè? Je zal zien daar stoot ik altijd mijn verhit hoofd. Ik zal het vanavond wel ter sprake brengen. Ik wist altijd wel, dat je het er moeilijk had daar, ondanks je schijnopgewektheid. Ik las het door je brieven heen, het was datgene wat me steeds zo somber stemde. Nu spreekt er een heel andere toon uit je brieven en al heb je daar óók narigheid is er toch een heel andere sfeer in je en om je heen. Voel ik het zo juist? Met dat voor de kop stoten, geliefde, overdrijf je weer schromelijk. Ook hier moet ik eerst 'altera pars' horen. (Vader prentte ons van jongs af aan in: 'audiatur et altera pars' – ook de andere kant moet gehoord worden). Ik bedoel, zo zei Roos het, dat je tegen hun wil in b.v. uitgegaan was. Dus denk daar nu om, dat het niet weer gebeurt. Je schrijft helemaal niet, hoe je het daar hebt en ook niets over Ag. zelf (Ruth zat nu voor het eerst in Amstelveen ondergedoken). Wil je niet of gaat het niet? (...) Weet je met die verliefdheid van Ru zal wel verbeelding geweest zijn. (Die 'verbeelding' bleek later zeer juist te zijn geweest). Of wat nog waarschijnlijker is, het was er even en toen vond hij zich weer terug en was dubbel blij met Roos en voor het eerst zag ik hem tegenover haar echt verliefd wat ik heerlijk vond. Want met dat sleurhuwelijk van ze is maar al te waar. Het komt vooral omdat ze zich allebei te veel in hun werk verliezen. Hij werkt tegenwoordig avond aan avond tot tien uur

door. Toen Ro terugkwam en ik haar plaagde met haar 'er van doorgaan' zei ze heel eerlijk: "Ik moet één keer in het jaar weg, anders houd ik het niet uit." En daar mag je haar dan ook geen verwijt van maken. Eerder hem. Het zal nu weer een poosje heel mooi zijn, tot ze weer weg moet. Toch zielig als je je goed realiseert wat dat eigenlijk betekent. Maar, zus, het huwelijk is ook zo ontzettend moeilijk om echt te leven, dat er maar weinigen zijn, die het klaarspelen.

***23**

*13 mei 1944, zaterdagavond
Lieverd,*

Ik ben droevig en ook wel gelukkig, maar vooral moe. Het is 9.30 uur en ik heb twee uur liggen soezen, terwijl er nog een heleboel werk ligt. Niets maar ook niets heb ik morgen om aan te doen. Stukke b.h., dito hemd, dito kousen. Geen hele blouse. Is het niet treurig. Maar ik kan nou niet meer. Ik ben zo teleurgesteld. Al begin van de week zei 'mijn held' dat we Zondag maar de hele dag erop uit moesten en nu ineens wil hij mij alleen wegsturen en zelf werken en op de kinderen passen. Maar ik in mijn eentje. Jakkies neen. Weet je wat ik geloof? Hij is bang voor Roos of voor zijn kennissen. Dat ze zullen kletsen. Want hij zei als Roos terug was gingen we samen (met zijn tweeën) elke week erop uit, omdat zij nu 14 dagen weg is. Nou hij is gek, hoor. Zo idioot krijgt ie me toch niet, dat ik met hem uitga en zij thuis. (Maar ten minste één zo'n fietstocht 'met zijn tweeën alleen' kan ik mij nog goed herinneren). Juist morgen had ik er zo 'een zin aan' (aanhaling van een door Agaath vaak gebezigde uitdrukking die ons hogelijk amuseerde) omdat ik zo hard gewerkt heb de hele week. Elke dag van 6 uur 's morgens tot 's avonds 10 of 11 uur. Alleen even rusten onder het eten. Zus, je wordt er gek van. Ik heb toch medelijden met al die getrouwde mensen. Wij hebben nu zo onze idealen van nog iets anders dan alleen maar getrouwd. Maar geloof maar, dat duizend anderen die idealen net zo zuiver en mooi hebben als ze het huwelijk ingaan, maar door de nuchtere werkelijkheid gauw tot sleur vervallen. (Nu komt hij binnen en gaat zitten lezen. Dat kan ik nou niet uitstaan,

want ik weet dat hij net zo graag wil praten als ik. Dat die man zo onbeholpen en verlegen kan zijn dat ergert me vaak. En dan wil ik zo graag hem een beetje nader zien te komen maar heb geen zin om er zó een grote weg voor af te leggen). Het kan haast niet anders. Je bent zo één met je werk, dat het een wonder is als je daarbuiten nog tijd en ambitie vindt. Nu begrijp ik ook, dat er ook in het huwelijksleven zelf zoveel sleur komt. Je verslapt van beide kanten door oververmoeidheid (omdat je in het begin gewoonlijk niet opgewassen bent tegen je taak) en gebrek aan beheersing. Neen, zus, ik denk eerst heel goed na, want wil je zelf werkelijk góed voor man en kinderen zorgen dan blijft er niet veel over (voor jezelf). Al sta je nog zo vroeg op en ga je nog zo laat naar bed. (...)

***24**

Aan verleden jaar denk ik veel, hoewel pas door jou aan de bewuste moederdag. Weet je, ik kan het gewoon niet geloven, dat vanaf overmorgen (16 mei) alles, wat een jaar geleden was al niet meer thuis betekende. Ons vadertje (Jo) hebben we eigenlijk maar een half jaar meegemaakt en wat heeft hij zich diep in ons gegrift. (...) Maar, zusje, nu ik het toch over hem heb wil ik je meteen schrijven, waar ik tot nu toe niet toe gekomen ben en wat ik Roos ook had gevraagd om jou te zeggen. Je schreef in één van je brieven over een verjaardagsplan wat je had geopperd, maar wat mij nooit heeft bereikt. Maar ik snap natuurlijk wat je wilde. Zuske, dat kan niet. Denk zelf eens na. We hebben al één keer bewust iets tegen de zin van vadertje gedaan, zouden we dat dan nog een keer moeten doen?

Ik zinspeelde op onze drieste actie van ongeveer een half jaar geleden om onze oudste, bij Jo in huis opgepakte, zuster uit het gevang vrij te kopen. Jenny had namelijk via via gehoord dat een enkele advocaat in Den Haag zich daarvoor inzette. In het volle besef dat Jo met zo'n riskante onderneming nooit zou hebben ingestemd, wij zouden ons daarmee immers zelf aan een totaal vreemde blootgeven, verzochten wij Jenny toch het adres van die advocaat voor ons op te sporen. We konden niet anders. Van ons gezamenlijk bezoek bij deze 'wonderadvocaat'

herinner ik mij alleen nog goed dat hij, zodra hij had begrepen dat Eva Joods was, ten stelligste verzekerde dat hij onder deze omstandigheden niets voor ons kon doen.

Neen, zus, als het enigszins kan niet. Hij zou het nooit goed gevonden hebben, dat wil je toch wel geloven. En dan helemaal daarvan afgezien, denk je eens in hoe ontzettend moeilijk het afscheid weer zou zijn. Neen, het kan beslist niet. Je bent een schat dat je dat alweer zo bedacht hebt (het is vandaag over 4 weken) maar heus, geliefde, ik wil het niet. En dan moet je ook geen cadeautje voor me kopen. Daar heb ik dit jaar geen zin aan. Alleen een heel lange brief. Daar reken ik stellig op. Ik vind het al sneu, dat Roos zich de datum zo goed heeft ingeprent. Nog liever had ik dat ze hem zou vergeten. (...) Verjaardagen moesten er niet zijn. Begrijp je dat ik al 17 word? Als ik bedenk dat Marijke het pas was (21 november 1938), kan ik het gewoon zelf niet geloven, al voel ik me meestal ver in de 20. Zo langzamerhand ben ik helemaal geen kind meer en niemand die eigenlijk beseft hoe zwaar het afstand doen van mijn jeugd, die nooit jeugd was, valt.

***25**

Geliefde,

Mag ik je feliciteren? Met je behouden aankomst (in Amstelveen). Kind ik ben zo blij, dat je er weer bent. Het is net alsof je nou weer bij me bent en nu ben ik ook niet meer ongerust over je, want daar zijn vrienden genoeg. Maar alsjeblieft, zus, niet te veel omgang, je snapt wat ik bedoel, dat hoeft niet. Vergeet nooit te denken voor je iets doet. Je brieven uit Limburg en uit A'veen kreeg ik vanmorgen allebei. De Hufter kwam eerst met T. de Kok en een half uur later met de brieven, die C., het sukkelkje, vergeten had hem te geven. "Nou fijn, hè, ja, ja die is goed, die is goed; wat schrijft ze? Nou we zullen d'r nou nog wel eens hier zien, ja die zullen we nog wel eens zien." Kind, soms kan ik me haast niet goed houden als hij zo doorslaat. Maar het is toch een beste kerel. En wat heb ik je weer een massa te vertellen. Ben blij dat ik je angstbrief pas met die laatste kreeg, zodoende was

ik niet ongerust. Weet je het komt misschien ook omdat ik me zo weinig aantrek van het gevaar van bommen. Dat snappen ze hier allemaal niet. Als de dood voor hun hachje. Neen, zo gek krijg je me niet. In elk geval niet van te voren. Misschien als het een keer zo ver is, hoewel ik dat niet geloof. Ik val hier in slaap, tot vanavond dan maar. – Nou zit ik in onze gemakkelijke stoel een sigaret van Ag. te roken om half acht, terwijl er nog 18 paar kousen van hen liggen en van mij ik weet niet wat. Maar als ik eerst ga stoppen dan komt er weer niks van, ben ik te moe om te schrijven. Aan jou en aan Bep, Len, Rietezus, Hetty, Nel en aan Roos wil ik eigenlijk ook nog pennen. Ik zit tegenwoordig de hele avond alleen, terwijl ik overdag ook alleen het lastige gedraai van Folkert en het gekrijs van Erik om me heen heb. En als ik dan op tijd naar bed wil om niet al te kort te slapen, verschijnt mijnheer en voel ik dat hij ook even wil praten, al is het alleen maar over de overlast van de klanten. Nou dan kan ik het niet over mijn hart verkrijgen hem altijd te laten stikken en geef ik mijn zo zuinig uitgemeten tijd aan die onzin. Maar zo gaat het, zus, per slot van rekening moeten we toch altijd weer zwichten voor het levende mens zijn en mogen het stoffelijke niet te belangrijk achten. Dus scheid ik nu elke middag om 4 uur op zijn laatst uit met werken om met Folkert er op uit te trekken. Wat dat kind me doet dat zeg ik alleen aan jou. Weet je dat ik uren achter elkaar echt ongelukkig ben, omdat ik voel, dat ik hier geheel en al er naast grijp. Hij (Rudolf) verwijt het me niet, maar hij zei laatst, het kind komt toch veel te kort nu R. er niet is. (Folkert als enige in de familie blond en blauwogig leek uiterlijk op Roos' moeder. Hij was en bleef de oogappel van zijn moeder). Terwijl hij werkelijk de hele dag bij me mag komen en ik steeds inga op zijn verhalen. Maar weet je, wat het is. Het kind voelt dat ik hem niet neem zoals Roos, die alles van hem slikt. Zie je dat kan ik niet al weet ik voor 100% dat het veel makkelijker zou zijn. Maar om ter wille van de uiterlijke vrede het kind zijn gang te laten gaan, dat stuit me gewoon tegen de borst. En dan heb ik zo een diep verdriet als ik een hele Zondag aan hem gewijd heb, niet heb uitgeslapen, geen minuut iets voor mezelf heb kunnen doen, als ik dan moet horen: "Als Mama komt moet Els weggaan. Mama moet gauw komen en Els gauw weggaan." Jij begrijpt hoe zoiets je ontmoedigt. Hij is zo ontzettend lastig, laat me geen minuut rustig mijn gang gaan en geeft me zoveel

mogelijk conflicten met mezelf te verwerken. Vanavond gooide hij een locomotief met een getand wielkje naar me, het doet nog pijn, is helemaal open aan mijn been, maar het gevoel dat ie het deed was veel erger. En toen kon ik me niet beheersen en kreeg ie een klap. De eerste. Hij huilde vreselijk, maar heel kort, want hij snapte direct, dat het zijn eigen schuld was en later wilde hij aldoor mijn been zien en huilde hij haast van medelijden. Weet je, wat ik aan hem zo verafschuw, wat Roos zelf altijd zegt, zijn liefde, zijn aanhalig doen is nooit zonder bijbedoeling. Ook bij haar niet. Dat weet ze zelf maar al te goed. Daarom moet je wel erg sterk zijn, wil je tegenover dit kind het been stijf houden. En dan ben ik nog altijd doodop van het werk, zodat ik echt niet weet wat met hem te beginnen. En heb ik het juiste gevonden dan knal net een verkeerd woord van Pap en het is weer mis. Niet expres want hij vindt het ook erg, dat ie zo lastig is. Folkert geeft om hem geloof ik nog minder dan om mij, want zo klein als hij is voelt hij dat Paps liefde niets beschermends voor hem heeft en dat zoekt hij. Toen ik vanmiddag zei, dat ik maar naar jou toe zou gaan, omdat jij tenminste van me hield, blèrde hij vreselijk, ik mocht hem niet alleen laten zolang Mama er niet was. Je moet niet denken dat hij niet naar me luistert, want al zegt hij 10 keer neen, hij doet het altijd. Hij is erg verwend en alles is bij hem alleen om aandacht te trekken, je bezig te houden. Hoe goed hem dat bij mij lukt weet hij waarschijnlijk niet eens. Maar ja, ik moet toch volhouden, al is het een zenuwtoestand, wat Rudolf niet zou begrijpen omdat hij er alleen onder het eten is. En dan wordt hij nog vaak ongeduldig.

Vele maanden later onder geheel andere omstandigheden – Folkert was nu allerminst op mij aangewezen – gaf hij nog eens stilletjes, maar niet minder voelbaar, uitdrukking aan zijn gevoelens jegens mij. Tengevolge van mijn tijdens het onderduiken ingrijpend gegroeide omvang beschikte ik nog maar over één ‘nette’ blouse. Terra van kleur, zacht van stof, een soort namaakfluweel, en leuk van model droeg ik haar bij elke bijzondere gelegenheid. De gelegenheid zelf is mij ontschoten, maar niet de ontzetting toen ik de blouse aan wilde doen en ontdekte dat de linkermouw over de hele lengte als het ware was aangevreten alsof een hongerig knaagdier er zijn scherpe snijtanden in had gezet. Mijn enige overgebleven pronk-kle-

dingstuk was naar de maan. Ik kon wel janken. In plaats daarvan zocht ik troost bij Roos. Na haar eerste schrik bij het zien van de toegetakelde mouw begon ze meteen te onderzoeken hoe onherstelbaar de schade wel was en wie of wat er debet aan kon zijn. Niet voor niets had ze met succes de tuinbouwschool in Rijswijk doorlopen en interesseerde ze zich voor al wat kruipt en vliegt (daarbij nog aangemoedigd door Rudolf). Nee, dit waren niet de sporen van een knaagdier. Maar wiens sporen dan wel? Na enig dubben verdween ze onverwacht zonder een woord van uitleg en kwam kort daarop terug met Folkert. Ze hield hem de blouse voor zijn ogen en vroeg of hij wist van wie die was. Ja dat wist hij, van Els. En de verminkte mouw had hij daar ook kennis aan? Nee, hoor. Hoe zou-ie. Maar toen ze onverstoorbaar bleef aandringen begon hij te stotteren en gaf murw geworden toe dat hij met een schaar aan het werk was geweest. "Met een schaar in de mouw?" vroeg Roos ontzet, "waarom dan toch?" "Om de blouse onbruikbaar te maken." Nooit eerder heb ik Roos zó kwaad zien worden. Desondanks speelde ze het klaar om de portee van zijn daad tot hem te laten doordringen; met het gevolg dat hij in snikken uitbarstte en mij aankeek als een geslagen hond. Nooit later heeft Folkert nog eens zijn negatieve gevoelens jegens mij tastbaar de vrije loop gelaten.

Zus, vergeef me, het is 9 uur 's avonds. Ik ben gewoon in slaap gevallen. Het is hier zo onmenselijk koud dat ik zelfs in mantelpak en trui ril. Het is me te koud, ik ga naar bed.

6 juni 1944

Mijn liefste kleine poppedeine,

Dank voor je schattige brief. Het is teveel haast vandaag. 6 juni 1944. Vanmorgen bracht Cor een korte brieven nu net kwamen ze samen (Frans en Cor, Cor kan ik mij slechts vaag herinneren, Frans heel goed) met die van jou (...). Ik wil niet dat ze (Agaath met de kinderen) komen (op mijn verjaardag) met het oog op het bombarderen van de trein. Nu al helemaal niet. Ik was ook bang dat jij die dag hier wilde komen, Roos was er zelfs van overtuigd. Maar je bent mijn flinke zus en nu zou het toch niet gaan. Je spullen zijn nog haast allemaal in Apeldoorn, daar heeft

Roos ze achtergelaten. (Roos had alles voor Ruth meegenomen bij haar bezoek aan haar broer en familie met de bedoeling om Ruth zelf in Limburg op te zoeken en haar haar 'bezittingen' te brengen, maar de vogel bleek toen al gevlogen). Ze worden binnenkort naar je opgestuurd. Ik vind het reuze vervelend maar wat moet ik er aan doen? (Ruth was – zie vorige brieven – op eigen initiatief en volkomen onverwacht voor ons naar Amstelveen vertrokken). Wat was dat een gekke dag vandaag. (6 juni 1944, de invasie van de westelijk geallieerden, 'Overlord', in Noord-Frankrijk tussen Cherbourg en Caen onder generaal Eisenhower). Allerlei gemengde gevoelens en gedachten trokken door me heen die ik zelf niet thuis kon brengen. Maar daar straks over. (...) Kind, je moet dat niet doen, langs Ags raam lopen. Ze schreefer zowat hetzelfde over als jij. En ook niet met Ri daar over straat lopen. Zus, wees toch niet zo ontzettend stom. Dat kan niet goed gaan. (...) Erik wordt erg verwend en een echte dictator. Hij is schattig, maar veel te verwend. Net als Ruurdje toen. Die kleine zonneboy, wat zou ik hem graag eens knuffelen. Marijke wordt zo groot, zo echt meisje, helemaal geen kleuter meer. Toch wel jammer. Ik ben dol op haar en meer van binnen dan op Folkert wat wederzijds is. Ze scheldt wel zo af en toe 'rot Els' als ik streng ben, maar ze gaf me laatst vanzelf een zoen en ze komt vaak bij me zo een beetje aanhalig. Zusje, stuur je (verjaardags)brief als het nog kan en houd je taai, engel van mijn hart. Ik schrijf gauw weer.

Duizend zoenen van je Schnuppi.

9 juni 1944

Lieverd,

Ik heb die brief aan Annie meegegeven, die doet hem op de bus, want ik wilde niet dat je morgen niks van me had. Als je die brief krijgt heb ik hem jezelf gegeven of mijn plan is mislukt waar ik voor 99% op reken. Dan moet je maar lachen om mijn optimisme en het achteraf niet akelig vinden. De Hufter was er net en toen ik het zei van Jo (Jo was op 24 mei met 700 anderen vanuit het concentratiekamp Vught naar het concentratiekamp Dachau op transport gegaan) zei hij: "Ik wist het wel dat Vught

helemaal leeg was.” Zus, ik wist het ook al. Dat was het geval dat ik bedoelde toen we hoorden van de invasie. Dit even angstig in elkaar duiken voor de grote zware gevolgen. Dit van vadtje heeft me weer de hele dag doen denken, maar op een opbouwende wijze, Zus, weet je wat ik dacht? Als Jo niet meer terugkomt dan zijn wij tweeën degenen, die voor Ag. en de kinderen méé moeten zorgen, want dan zien we onze twee (moeder en Eva) ook niet terug. Dan moeten we al onze liefde, onze kracht en energie aan hen wijden. Dat stond plotseling zo vast voor me als nog nooit. Het is alsof er nu een zware verantwoording op ons rust. Want al zijn er duizenden vrienden, je weet hoe het bij ons zou zijn. Hetzelfde wat we aan Mutti nu verplicht zijn, geldt op het ogenblik voor Ag. Want behalve Geert en ons zijn er toch niet veel echt naasten voor haar. Zolang Jo er niet is moeten wij haar steunen en daarin alleen ligt al zo een onmenselijk grote opgave, zo vanzelfsprekend omdat we nu een klein beetje mogen vergoeden van hetgeen ze door ons heeft moeten missen. (...) Eenzaam ben ik ook niet meer sinds de dag dat Ag. hier was. Wel alleen vaak omdat ik wil praten met anderen. Maar diep in me is toch steeds de zekerheid dat er geen eenzaamheid bestaat, daarvoor is het heelal te groot. (...) Ze zijn zo schattig voor me. Gisteravond kwamen er even een paar tranen, omdat ik voelde hoe ontredder Ag. was. De hufter keek aldoor zo naar mij. Je moet zoveel mogelijk 1x in de week alles bij elkaar opsturen, het wordt anders zo lastig voor hem. Nu staat Roos in de keuken chocoladepudding voor mij te maken dat ik tegen jou op kan scheppen dat ik die ook heb gegeten. En bloemen heeft ze gekocht vanmiddag, dat heeft Folkert natuurlijk verklapt. Ze is er zo in. Het liefst zou ik mijn armen om haar heen slaan en haar afzoenen, zo echt van binnen uit. Ik weet haast zeker dat ze het in haar hart fijn zou vinden, maar ik durf het niet. Laatst 's avonds lag ik al op bed en toen kwam er visite en ze had gevraagd of ik koffie wilde en ik had neen gezegd, maar ze kwam aankloppen met twee wafels met boter en suiker, waarop ik direct impulsief zei: “Wat schattig van je” en zij blij, verlegen: “Ik vind het zo akelig wanneer wij iets eten en jij niet.” (Nu net komt ze binnen met de pan “hier de pan is voor de kinders ik heb er al een beetje van gelikt.”) O, zus, zalig gewoon. Van echte maizena, die ze voor een speciale gelegenheid had bewaard. Afschuwelijk lekker. Ze is honing na ons gesprek. Als omgedraaid. Zus, je

hoeft niet bang te zijn dat deze verjaardag de moeilijkste wordt. Hij zal een van de mooiste zijn om het diepe besef van menselijkheid. Denk eens, kameraad, sweet seventeen years en . . . never been kissed.

10 juni 1944, zaterdagochtend

Al het hoog en laag van vreugde en verdriet zo diep geproefd. Is dat niet iets om dankbaar voor te zijn? Nu is het Zaterdagmorgen half acht en alles slaapt nog, zelfs de kinderen. Toch wel fijn dat het hen zo raakt dat ze de dag als anders dan anders beschouwen. Zus, je moet een brief aan Roos schrijven, of ik nu bij je ben geweest of niet. Haar proberen te zeggen hoe gelukkig ze mij en daardoor jou heeft gemaakt met de beslist ondanks haar jonge leeftijd moederlijke voorbereidingen. Gisteravond had Ru me met tact om 11 uur naar bed gelokt, terwijl ik wel doodmoe was, maar onmogelijk kon slapen. Mijn hart klopte zo hard alsof het zou springen en dat niet vanwege mijn verjaardag, want ik heb helemaal niet het gevoel jarig te zijn, maar alleen door de angst of het door zou gaan vandaag, ja of neen. Nu ben ik rustig al weet ik er nog niets van. De tandem kan het tenslotte ook begeven, zelfs op het laatste ogenblik. Nu toen ik dan op bed lag, hoorde ik Roos heen en weer rennen en redderen, zodat ze pas om 12 uur het bed in doken, terwijl ze eigenlijk allebei doodmoe waren. (Net wordt alles wakker, maar ik blijf nog lekker even liggen, want ik mocht van haar niet zo vroeg als anders op). Ik ben ook helemaal niet meer bang het hier bij hen te vieren. Waarom? Ze zijn schattig en de kinderen snoezen, al vind jij het misschien niet, ik ben dol op hen. (...) Ik ben blij dat je mijn innigste wens vervuld hebt, al strookte het misschien eerst niet met je eigen. Ze waren zo schattig hier voor me dat de tranen kwamen toen ik jullie beider brieven (van Ruth en van Agaath) las. Dat was niet van verdriet, maar één seconde was ik werkelijk Ellen en stonden jullie allen om me heen. Nu heb ik dit direct van me afgeschoven, niet omdat ik er bang voor ben, maar alleen omdat ik nu hier moet zijn bij hen om hun te laten weten hoe diep gelukkig ook hun zorgen me maken. (...)

*Vandaag zijn alle zoenen voor jou alleen,
Dein Ellenchen*

Blijkbaar bestond er een half plan om op mijn verjaardag met Rudolf op de tandem naar Ruth te rijden.

*Eriks (tweede) verjaardag
Geliefde,*

Kind, wat een heerlijk ouderwetse dag. We hebben gebakken en alles was net als thuis, alleen in het eenvoudig. Vanmorgen, Roos was voor de gelegenheid al om 6 uur opgestaan, ik natuurlijk ook, toen ik de kamer in kwam, zat Roos met open haren bij de deuren slingers te maken. Ik ging achter haar staan, mijn armen om haar heen, en zei: "Hartelijk gefeliciteerd en nog een heleboel kindertjes erbij." ('Alleen' Herbert kwam er een paar jaar na de oorlog nog bij). Het was weer helemaal spontaan en ik zag haar even blozen, maar in-blij. Geliefde ik heb geen tijd om nu verder te schrijven. Vanavond, als het kan, schrijf ik het op. Je hoeft Ag. niets te zeggen dat ze de brieven niet aan de hufster moet sturen. Ze heeft net aan Roos geschreven dat ze alles hierheen stuurt. Schattebout tot over 6 weken, 28 juli (vaders verjaardag).

*Daaag
Duizend, duizend zoenen.*

***26**

*14 juli 1943, woensdagavond
Schattebout,*

(...) We hebben vanmiddag het kamertje van de kinderen gedaan en gepraat over opvoeding en ik heb tegen haar gezegd dat ik na de oorlog eens een paar weken helemaal níets zou willen doen wat ook maar in de verste verte betrekking heeft op de huishouding, dan wilde ik leven, leren uitgaan, aan sport doen, "En" zei ik "nog iets, maar dat vertel ik je niet." Zij "Zeker vrijen?" We stonden allebei ergens óp, ver boven de grond. Ik gul "Treffer." Ze stelde me gerust, dat ik daar ook aan toe zou komen, ik had toch nog zo lang de tijd. En toen hebben we afgesproken dat zij

na de oorlog een paar weken mag doen wat ze wil, dat ik dan het huis zal verzorgen en als ze terug is, dat het dan mijn beurt wordt. Ik zei “een jaar wil ik nog wel aan jullie allemaal opofferen.” aan Ag., Bep en haar (Moeke moet als vadersje terug komt toch haar zo innig gewenste huwelijksreis maken, vind je niet?) Maar dat wij daarna samen ons leven zouden inrichten zoals wij willen. Weet je dat ze een week of twee geleden 's morgens vroeg, de hufter was net weer weg (zijn vrouw valt zo in elkaar), vroeg of ik niet zin had met een groep jongeren mee te doen. Je snapt ik reuze enthousiast. Het wordt waarschijnlijk pas iets in september Leuk hè? Ik had er reuze zin 'aan'. Zus, wat jammer dat je nu niet hier bent. Je had direct iets. En nog een heleboel keuze en we waren bij elkaar. Nou ja, 'es hat so sollen sein.' In elk geval doe ik mijn best voor je.

***27**

*Vrijdagavond
Zusje,*

Wat was ik blij met je brief. Duizend, duizend dank. Maar ik ben te moe om te schrijven. Laten we dus eerst even de zaken afdoen. Ik snap niets van je wirwar van werkster en f 4,50. Bedoel je nu of later? Natuurlijk kan jij precies hetzelfde hier (in Den Haag) hebben als ik. Maar niet daar (in Amstelveen). In A'dam ook wel. Hier is dat tot nu toe niet moeilijk. Wat wilde je nou? Hier komen? Schrijf dat s.v.p. duidelijk, want dan zal ik naar een geschikt baantje moeten kijken, wat moeilijk wordt nu we juist weggaan. Maar wat natuurlijk in orde komt. Dus zeg hoe en wat je precies wilt. Ik zal je wat dat betreft helemaal niet beïnvloeden. Voor hier heb je dus Wim niet nodig, hij kan het trouwens ook niet, want ik had het hem al gevraagd. Hij kan dat alleen waar hij woont (i.e. in Amsterdam). Als je hem spreekt moet je hem vragen wat dat is met het pakjes sturen aan M. en M. (Mutti en Marijke) In zijn laatste brief schreef hij dat hij nu nog pakjes aan hen stuurde. Ik vertelde het meteen aan Ro die reuze blij was en vond dat ik direct moest vragen hoe dat ging en dat wij het hier nu ook een poosje wilden doen. Ze waren allebei minstens net zo blij als ik alleen al bij het idee. Ze zei:

“Kind, daar sparen we toch allemaal voor,” zo lief. Nu heb ik nog geen antwoord van hem terwijl ik zit te springen. Dus vraag hem dat en antwoord mij dan meteen. Ik had hem ook gevraagd om een jurk of zoiets van grote opoe (met ‘zoiets’ bedoelde ik een kazak, een lange bloes, die mijn grootmoeders vaak droegen) voor zijn (Rudolfs) moeder op te sturen van H. (Houthuyzen)

Onze loodgieter uit Amsterdam, die mijn ouders al sinds 1923, toen ze twee jaar in de Frans van Mierisstraat hadden gewoond, kenden omdat hij voor hen had gewerkt, Henk H. had tijdens de bezetting, toen de jodenvervolgning steeds dreigender vormen aannam, aangeboden wat waardevolle spullen van ons bij hem te ‘stallen.’ Mijn ouders toonden hun erkentelijkheid daarvoor o.a. door hem en zijn vrouw zolang dat nog toegestaan was (i.e. zolang niet-joden nog bij joden aan huis mochten komen) regelmatig bij ons thuis uit te nodigen om te bridgen.

Zij (zijn moeder) is een trui-vest voor me aan het breien. Enig gewoon. Weet je van die rok en die trui van moeder die me veel te klein zijn geworden. En als ik terugkom brei ze waarschijnlijk nog een voor me. Het mens heeft voor van de winter zowat geen kleren aan d'r lijf. En voor Ru wou ik zo graag een hemd van vader. Liefst géén wit. Eentje voor zijn werk, snap je. Vooral stevig. En voor mij iets voor van de winter. Ik heb geen enkele jurk. Kan je niet zelf eens bij hen gaan kijken, zus? Desnoods van Opoe om te vermaken. En een rok als die er is. (...)

Oma Barkhuijsen is mij bijgebleven als een schat van een vrouw. Ik was zeer op haar gesteld. Ze deed mij onwillekeurig denken aan mijn Oma Ehrmann, moeders moeder, die tot vandaag de dag een grote rol in mijn gevoelsleven speelt. Evenals mijn ‘grote opoe’ was ze een struise vrouw die goedheid uitstraalde. Door haar Duitse accent klonk haar wijze van spreken mij vertrouwd in de oren ook al praatte mijn Oma alleen maar Duits.

Haar man, Rudolfs vader, was aan het begin van de 20ste eeuw naar Duitsland vertrokken om werk te vinden, hetgeen hem in Nederland maar niet wilde lukken. Dáár slaagde hij. Toen hij na een tijdje ook nog tegen een geschikte vrouw opliep, bleef hij er zonder scrupules hangen, stichtte een gezin en herinnerde zich zijn vaderland pas weer door de gevolgen van de Eerste

Wereldoorlog. Met vrouw en kinderen keerde hij voorgoed terug naar Nederland.

Nu ik dit reconstrueer, dringt het tot mij door dat Rudolf ook met een licht maar in mijn oren ‘muzikaal’ accent Nederlands sprak (een andere taal heb ik hem nooit horen spreken). Oma B. nam mij zonder wikken of wegen aan als haar oudste kleinkind. Zij breide voor me, stopte mij, net als de kleintjes, extra lekkers toe en toonde echte belangstelling voor mijn wel en wee. En ik hoorde haar met veel geduld toe zoals ik dat bij mijn Oma gewend was geweest. Pas een twintig jaar na haar dood – ze overleed begin jaren zestig van de vorige eeuw – hoorde ik ter plaatse van Rudolf dat voor zijn moeder al vele jaren geleden een boom in Yad Vashem, Jeruzalem, was geplant (hetgeen nu gebeurde op mijn instigatie voor hem en Roos). Zij had gedurende de bezetting – daar wist ik toen niets van! – aan menige Joodse onderduiker in nood een veilig onderkomen verschaft.

Na alle geopperde en weer verworpen plannen voor deze zomervakantie, besloten Roos en Rudolf ten slotte om met de drie kinderen en mij zes weken bij ‘hun’ boerenechtpaar op de koestal door te brengen. De familie Keizer woonde vrij primitief op een boerderij aan de bosrand in Lhee (gemeente Dwingeloo, Drenthe). Zomergasten ‘op stal’ betekende een welkome bijverdienste in de zomer als de koeien in de wei graasden én – zoals ik al gauw zou ervaren – een bijna even onmisbare gezelligheid. Rudolf zou ons op de fiets wegbrengen, een paar dagen blijven om op adem te komen en dan alleen naar Den Haag, naar zijn werkplaats, terugkeren. In zijn eigen vakantie zou hij wat langer komen logeren. En zo vertrokken wij dan op maandagochtend 24 juli in deze orde: Roos en Rudolf op de tandem met een voor die tijd modern aanhangwagentje op twee rubber wielen, vervoermiddel voor Folkert, Erik en onze bagage; ik op Roos’ fiets met Marijke achterop in het stoeltje. De eerste stop werd Amersfoort. En daar begon ik ’s avonds meteen verslag te doen aan Ruth in het haar tevoren beloofde vakantieboek.

Dagboek

24 juli 1944, maandagavond
Geliefd zusje,

Ik heb mijzelf en jou beloofd ik zou deze vakantie precies voor je vastleggen als verjaardagscadeau (Ruths verjaardag was op 27 september). Ik zal proberen het elke dag bij te houden, maar ik beloof niets absoluut zeker. Ik weet ook niet wat ik mijer feitelijk onder heb voorgesteld en toch heb ik me daar het meest op verheugd.

En zo zijn wij vanochtend om 4 uur opgestaan en ben ik de dag begonnen met jou naast me en wil ik hem ermee eindigen. Ik zit nu hier in Amersfoort bij A., Roos' enige en beste vriendin, nog vanaf d'r kinderjaren. De mannen praten over politiek, de vrouwen zijn in de keuken koffie aan het zetten.

Nu is het half twaalf, ik lag eerst op zolder in bed naast F., ik moest kiezen of op de grond naast de hond, met Muis in één bed of hier. Hier geïnstalleerd ben ik aan de schrijftafel gaan zitten hoewel doodmoe. We hadden natuurlijk 2 min. van huis al ruzie. Roos' tas scheurde en zij kiftten met elkaar. Er zat meer achter. Ru wilde terug, zeker niet uitgeslapen. Het was zwaar trappen met Muis achterop die rotfiets. Gelukkig op tijd op de boot. (Waar wij op de boot gingen, herinner ik mij niet). Dat viel tegen. Had gedacht mijn gedachten te kunnen laten zwerven in het oneindige groen. Maar er was slechts water en daar achter een rechte lijn, wat me benauwde en verveelde.

Trouwens eerst deed ik als steeds in zulke gevallen gegeneerd, met mezelf geen raad wetend. Tot de kinderen moesten plassen, want toen trokken we erop uit. De herinneringen vlogen naar een jaar geleden toen ik met vaders tje en het kleine jongetje ook op een boot had gezeten. Ze vlogen naar Mutti met wie ik een keer in Rotterdam op het schip was geweest. Ze bleven daar bij Mutti op hoge hakjes, met haar schattige bruine hoed en haar zo lieve uitgaansmanieren en gezellige dingen. Maar nu op de boot wilde ik vrij zijn en ik nam mij voor te vechten voor die weken van het leven in iets nieuws, een heel bewust leven verblijd door herinneringen, maar niet versomberd door het beseffen van wat

er niet is. Ik heb gevochten op de boot tegen mijn eigen kleinzielige ik weet niet wat.

*Zusje, ik moet het licht uitdoen, want anders wordt F. wakker.
Dag schattekout*

Dinsdagmorgen, 8 uur

Allen aan het werk voor het ontbijt. Ik stiekem weer aan mijn schrijfbureau. Roos zal dit schrift nog vervloeken. Van de boot hadden we een prachtige weg hier naar toe. Boomgaarden. Ergens een heel eind verderop ging het een brug op en daar was water met erachter een nevelige vreemdigheid omkringsd door heel donkere bomen. Het trappen ging zo zwaar dat ik ogenblikken had waarop ik de fiets hardop vervloekte en dacht niet meer verder te kunnen. Dat kwam meestal met het bergop rijden en dan ineens als het weer omlaag ging vergat ik alle inspanning en genoot alleen van de blijde zomerdag en dacht dat zo het leven is. Dat we juist eindigen omhoog moeten zwoegen om dan als kroon op ons werk een klein stukje te glijden in het luchtruim vol zorgeloosheid. En ik was tevreden en liet rustig het zweet langs mijn lichaam gutsen, blij ook in het besef dat achter me een klein levend wezen zat, dat ik met mijn eigen kracht mee voortbewoog, zodat ik niet alleen voor mezelf profijt ervan had.

Ergens in het bos vlak achter Zeist hebben we gerust. Het was er fijn. Erik zat zo schattig stil te spelen. Roos lag met haar hoofd op Ru's buik en ik ergens in de zon. Het gaf een sfeer van jong zijn, van leven, van vreugde. De laatste loodjes wegen het zwaarst. Maar ik kwam er ook (in Apeldoorn, waar we bij Roos' broer Wim en zijn vrouw Jopie zouden overnachten). Een leuk huis tussen een heleboel van die zomerse huizen in een stille straat. Een grote tuin met enige kinderen en een rommelig interieur. Ik wist natuurlijk eerst met mezelf geen raad. Zat binnen mijn b.h. te naaien, die natuurlijk van de spanning geknapt was. De groten wandelden door de tuin, de kinderen sliepen. Later kwamen ze binnen en ik had moeite mijn ogen open te houden. Zo nu en dan vielen ze dan ook dicht, kon toch onmogelijk de conversatie (over mensen die ik niet kende

tussen de vrouwen) volgen. Onwillekeurig waren ze weer op het dienstbodenvraagstuk gestoten door het meisje dat er al jaren in huis is, net zo oud als ik en erg aardig (voor zulk een relatie!) behandeld wordt. Toch zit ik erover te denken waarom ze het b.v. vanzelfsprekend vinden jij tegen mij te zeggen en ik U en mevrouw. Het hindert me (niet dat, hoor) dat er nergens wat dat betreft een behoorlijke gelijkgestemdheid bestaat. Toen de vrouwen in de keuken waren, ging ik met de mannen discussiëren. Dat was wel leuk, want Wim zegt eens wat anders dan Ru, die tegen iedereen precies dezelfde redenering houdt, waar je niet veel tussen kunt krijgen. Dat het hem zelf nog niet verveelt snap ik niet. Ik heb meegepraat toen ik mijn mond niet meer kon houden en ik voelde eerst hun verbazing, zo een kind en zich dan daarmee bemoeien. Maar het liet me koud en het was toch fijn. (...)

Brief aan Ruth van 25 juli:

Dinsdag,
Lieve schattezus,

Ik zit hier bij Jopie, het schoonzusje dat de baby verwacht, in de tuin. Het is 6 uur en ik rammel van de honger en mijn neus doet pijn van alle zon en wind. Ik weet niet waar de anderen zitten, bedacht ineens de tijd te benutten om aan jou te schrijven. Gisteravond heb ik nog ijverig aan je gepend onder levensgevaar. Hier bij Jopie is het reuze leuk. We lachten ons dood over de oudtantes (van Roos en Wim), maar daarover zal ik je denk ik bij de rest schrijven. Het is ondertussen half acht. We hebben verrukkelijk gegeten: aardappels, zalige jus, wortels met erwtten door elkaar, gebakken paling en voor toe tapioka-custardvla met bosbessen gekookt. En nog heb ik honger. Dat is gewoon een ramp met dat fietsen. Die honger. De hele dag haast. En al eet je nog zoveel brood, boter hebben we niet meer, het houdt allemaal niet aan. (...) Halftien, je ziet ik heb gewoon geen rust. Net hebben we een heel grote schaal met kersen leeg gegeten en lekkere koekjes. Dat pept toch op. Maar ik geloof niet dat ik vanavond nog in staat ben over vandaag te berichten. (...) Lieverd, ik wou je feliciteren met vaders verjaardag. Onze lieve, goede schat.

Soms zou ik er wat voor willen geven als ik nog maar één keer met hem kon praten over alles, alles, wat me beweegt en vervult. Ik moest je vandaag schrijven, maar wees niet boos dat het zo kort is, misschien vind ik morgen nog een uurtje.

Doddeke heel, heel veel liefs en duizend, duizend zoenen van je zuske

Onderschrift van Roos:

Hartelijke groeten van ons allemaal, Rudolf, Roos, Marijke, Folkert en Erik.

We zouden de volgende dag om zes uur 's ochtends vertrekken om de laatste 90 km op ons gemak te kunnen bolwerken. Na áchten waren wij eindelijk startklaar. Gelukkig bleek het heerlijk fietsweer. Voorbij Apeldoorn was alles nieuw voor me. Ik keek mijn ogen uit. Af en toe, wanneer we op de grote weg reden om kilometers te besparen, werden we door uit de tegengestelde richting passerende fietsers gewaarschuwd voor controleposten op die weg. Het lukte ons dan steeds nog op tijd een zijweg in te slaan om die controle te ontlopen. Maar één keer, op ons door uitgestrekt laagland omzoomde traject, liepen wij argeloos in de val. Om wat bij te komen van het nu en dan zware trappen tegen de wind met Marijke achterop had Roos mij een paar kilometer tevoren haar plaats op de tandem afgestaan. Met Rudolf als steeds voorop en mij nu zonder (in)spanning op de duo, Folkert en Erik in de aanhangwagen, reden wij recht op de checkende dienders aan. Wij stapten af, Rudolf links van de tandem, ik rechts ervan. Op verzoek van de agent die zich vlak voor Rudolf had geposteerd – de ander hield zich iets op de achtergrond – pakte Rudolf zijn persoonsbewijs uit de achterzak van zijn pantalon. Doorgaans een angsthaas, althans in mijn kritische bakvisogen, overhandigde hij de gevraagde legitimatie onverschillig, bijna joviaal, geheel in de rol van braaf gezinshoofd met zijn aanhang op vakantie. Roos was inmiddels ook afgestapt op een afstand van een paar meter, maar niemand schonk kennelijk aandacht aan haar. De agent met Rudolf en mij in het vizier was geheel op hém geconcentreerd. Hij bestudeerde het persoonsbewijs, vergeleek de foto met het origineel, gaf het aan

Rudolf terug en grapte zelfverzekerd: “Als u een Jood was zou ik dat zo wel zien.” Bij deze woorden voelde ik onwillekeurig een rilling in mijn hartstreek. Doch het volgende ogenblik drong de komiek van de situatie tot mij door. Rudolf met zijn donkere ogen en zijn donker haar! Roos op de achtergrond zwartharig, blauwogig met een neus die naar mijn ervaring typisch Joodse kenmerken vertoonde en Marijke met haar gitzwarte haar en donker-vurige ogen, door Roos zelf ‘zigeuner’ gedoopt, als geslaagd resultaat van hun verbintenis. Naast hen kon ik mij tegenover een niet-ingewijde bijna veilig voelen. Terug op de tandem pochte Rudolf hoe hij door zijn tegenwoordigheid van geest aan het gevaar (van te worden opgepakt voor de arbeidsdienst) was ontkomen. Sprakeloos over zoveel gemis aan realiteitszin trapte ik – inwendig hoofdschuddend – stilzwijgend door.

Uit mijn voor Ruth bestemd dagboek:

27 juli, donderdagmiddag
(De data zijn in Ruths handschrift).

De tijd vliegt zo dat ik het haast niet bij kan houden. Ik zal je dus eerst eens vertellen wat er nu is, anders raak ik helemaal achter en vergeet de helft. Roos heeft iets. Maar wat? Ze werkt me zoveel mogelijk tegen; alles wat ik zeg wordt tegengesproken. Het irriteert me afschuwelijk. Je kent het wel, precies Jenny, natuurlijk alleen anders.

28 juli 1944, vrijdagmorgen 8 uur

Een hopeloze keet, wat een gedoe. Roos heeft een koude drukte aan d'r lijf gehad gisteren, vreselijk gewoon. Dus zal ik je nu eerst maar van gister vertellen. Natuurlijk maakten de kinderen ons vroeg wakker en toen zijn we dan, hoewel moe, gauw opgestaan. Een rotzooi, ontzettend, waar te beginnen. Eerst de koffers leeggeschept op het gras voor onze schuur en toen maar hoopjes gemaakt en Ru heeft hier in de koestal, die door de deel

(dorsvloer) waar de pomp staat, met hun kamer (van de familie Keizer) is verbonden, allemaal kistjes en planken gemaakt voor ons boeltje. Je moet het je zo voorstellen: een hele lage deur, dan een smal gangetje, dan een heel hoge bos stro, tamelijk breed en op mensenlengte, bij elkaar gehouden door houten latten. Naast de deur in het gangetje hebben we Eriks bed neergezet en tegen het bed en het stro aan staat de geit vriendelijk over de latten heen te staren op Ruro's liefdesgedoe (dat is meer een vermoeden, wees maar niet bang). Aan de andere kant van het stro is weer een gangetje en daar een heel kort gordijn van boven tot de pot met deksel.

11 uur

Hè, hè eindelijk de rust die ik nodig heb om aan jou te schrijven. Het zal haast onleesbaar zijn, maar daar kan ik niks aan doen, inkt hebben wij nog niet (inderdaad is het potlood bijna onleesbaar geworden. Jaren geleden heb ik een paar bladzijden voorzichtig met inkt overgetrokken en later de resterende potloodschrijfsels nog op tijd – toen er nog voldoende zichtbaar was – gefotokopieerd). De R.R. (Roos en Rudolf) is paddestoelen gaan zoeken. Zo een rare manier van plannen maken. Vanmiddag samen met Ru fietsen op de tandem, Ro thuis. Vind ik niks prettig. Met Ru alleen voel ik me altijd opgelaten, onvrij. Als zij erbij is kan het me niets schelen. Wou dat die akelige stemming verdween. Bederft alles. Geloof vast dat Ro spijt heeft niet met hem alleen te zijn. Eigen schuld. Heb aangeboden dat ze aldoor samen gaan, ik op de kinderen pas, dus. (...) Vergeefs gepoogd de kachel aan te maken. Niks aan te doen. Janna, de oudste (van de twee dochters van Griet en Jan Keizer), net elf, heeft het ook niet klaargespeeld. (Wij kookten in het pothok dat buiten was en waar zij dan de hele zomer geen gebruik van maakten). Ik ben er eigenlijk wel blij om, tenminste nog even rust. Het is hier om te stikken, maar ik ga niet in de schaduw, zonde van die zalige zon. We hebben lekker allemaal een stuk roggebrood verorberd. Sinds Woensdag zijn we aan de roggekost. Geruild voor tabaksbon. Het is verrukkelijk roggebrood. (...)
Vannacht begon Muis (Marijke) ineens te brullen, trouwens gisteravond toen we thuiskwamen werden we al met een concert van gillen ontvangen. Afijn, om 12 uur begon ze weer.

Afschuwelijk, ze ligt nl. naast me. En later in de nacht weer. Nu ga ik inhalen (wat het volledige verslag van de dagen betreft), let op ma chérie. Vanmorgen toen ik in de keuken stond (het pothok), Ru de kachel aanmaakte dacht ik er ineens aan dat Vader vandaag jarig is. Het gaf me even een steek, maar ik heb jammer genoeg geen tijd mij erin te verdiepen. Het eist hier allemaal veel te veel je aandacht. Ik hoop dat je vandaag mijn brief hebt gekregen. Jij bent op het ogenblik het dichtste bij. Ag. en de kinderen ver weg. Alleen vadersje verschijnt nog wel eens. Ru keek precies zoals Jo wel eens kon kijken als ie zei: "Lekker, zo is dat nou Mieke." Soms zou ik best mijn armen om Ru heen willen slaan en hem een zoen geven, gewoon uit dankbaarheid. Wat zouden ze het gek vinden. Hij is werkelijk geweldig lief voor ons allemaal. Hij mag dan wel niet zo erg flink zijn, toch vind ik het voor zijn doen reuze. Ik zou alleen nooit met hem getrouwd willen zijn. De groeten van Folkert.

Folkert zit bij mij op mijn kleedje. Ik zeg: "Schrijf eens aan Ro de groeten." Hij vraagt honderd uit: "Heb je ook een kindje?" Daarvoor had ie me een stuk blok cadeau gedaan voor mijn kindje. Of ik dan ook geen baby had. Hij "maar thuis heb je toch Rita?" Schattig hè? Hij vindt dat Rita bij mij thuis hoort. Er zit toch een wonderlijk instinct in die pukken. "Bij Rita zijn toch wel kinderen, hè?" Op het ogenblik staat ie tegen het hooi gedrukt te plassen. Het is enig die kinderen te zien spelen. Het gaat meestal zo eenvoudig, alleen met houten latjes.

*29 juli 1944, zaterdag 3 uur
Geliefde,*

Wat is het leven toch vaak moeilijk. Het lijkt wel alsof we alles hetzelfde voelen en meemaken. Weet je nog verleden jaar in Putten, dat je je er eerst ook zo akelig voelde. Hier is het precies zo. Ik weet niet hoe het komt, de RR heeft me al besproken en opzij gelegd van 'het bevalt haar niet, te eenvoudig.' Maar ik weet dat dat onzin is. Ru spot wel altijd met me, dat het niet deftig genoeg lijkt voor me, maar dat kan niet waar zijn, want daar heb ik nooit last van. (...)

30 juli 1944, zondagavond 8 uur

(...) Gistermorgen Roos weer een en al drukte. Ze moest d'r paddestoelen naar de post brengen, misschien krijgen we er een boel geld voor. Ik was woedend, zus, want steeds spookte de gedachte aan Mutti's pakje door mijn hoofd, ik wilde er zo graag direct op af, dat snap je en Roos kikte er niet meer over.

Steeds weer duikt in dit dagboek het denken aan, de zorg voor en het realiseren van het pakjes sturen naar mijn moeder in Bergen-Belsen op. Hoe wij, al vrij in het begin van ons verblijf in Lhee, erachter waren gekomen dat het mogelijk was, onder welke voorwaarden en langs welke weg kan ik mij niet herinneren. Nooit zijn wij echter te weten gekomen of die pakjes, wier inhoud met zoveel liefde en toewijding was vergaard, in Bergen-Belsen zijn aangekomen. Dat mijn moeder zelf ze nooit heeft ontvangen staat vast, aangezien zij eind juli 1944 al niet meer in Bergen-Belsen was.

Geen kwaadwilligheid, alleen luiheid, gemakzucht. Dus met moeite klaargestoofd, dat ik mee naar het dorp ging formulieren halen. Lollig is het daar. (Het dorp was Dwingeloo). De groentevrouw is vroedvrouw, de bakkersvrouw reuze aardig.

Dina, haar man en haar kinderen kan ik mij nog goed herinneren. Het jonge bakkersechtpaar op de brink wekte mijn vertrouwen al op het eerste gezicht. Beiden aan de mollige kant, beiden in mijn ogen knap om te zien, brachten ze in voelbare harmonie én de bakkerij én hun talrijke kinderen tot bloei. Met een van de jongens heb ik nog jaren na de oorlog over de post postzegels uitgewisseld.

De bakkerij werd voor mij een bron van warmte. Ik denk dat Dina al gauw haar eigen vermoedens had over mijn ware afkomst, zeker sinds ik bij haar had aangeklopt voor 'stof' voor mijn pakjes. Toen wij elkaar wat beter kenden, stopte ze mij af en toe ongevraagd een essentieel voedingsproduct (dat op de bon was!) toe om naar mijn zieke, hongerende moeder in het Westen op te sturen. Ik mocht er nooit meer dan de officiële kostprijs voor betalen.

Ergens in mijn fotoarsenaal moet nog een foto zijn van het hele gezin, die ze mij na de oorlog als blijvende herinnering hebben toegestuurd.

*En toen naar de melkfabriek. Ik pakte direct met de boterdraai-
er aan, een heus wel behoorlijk uitziend jongmens en mocht ook
gelijk een lik boter proeven, waar ik van griezelde. (Tot groot
verdriet van vader had ik van heel jong af een gruwelijke hekel
aan boter. Hij was oprecht van mening dat ik met iets meer
boter op mijn brood beter zou groeien). Maar Roos verstoorde de
idylle meteen. Strop hè?*

*'s Middags, zoals ik al schreef, op de koeweide lekker in de zon
gelegen tot de kinderen, Janna en Hermina (Keizer) plus nicht-
je, kwamen spelen. Hebben we fijn getold en krijgertje gespeeld.
Toen was ik jong en dat wilde ik zo graag toen ik hier kwam. Zij
(Roos en Rudolf) zijn niet jong, niet zoals vaders en moeke,
die lieve lieve schatten. (Ik denk dat ze zelfs twee jaar jonger wa-
ren dan het echtpaar Vis). We zijn daarna nog in het bos geweest
om hout te hakken. Folkert was zo akelig tegen me. Hij is net
zijn moeder. Als ie alleen met me is, op me is aangewezen, dan
is ie schattig. En anders is ie van 'blijf van me af, je mag dit niet
en je mag dat niet.' Soms zijn het krenge die twee. Heel anders
dan Ru, Marijke en Erik. Gisteravond leuk gekletst met Jan en
Griet. De Ruro ging naar Emming, de boer schuin tegenover.
Ru vroeg wel heel gedwee: "Baby ga je mee?" Maar baby wilde
aan zus schrijven (net geeft Roos me de bonnen voor Mutti, nou
dat is toch wel schattig, weet je, ze meent het nooit zo kwaad).
(...) Vanmorgen kondigden ze mij op een idiote manier aan dat
ze gingen fietsen. Dus ik met de drie kinders in het wagentje
op stap. Zalig, heel ver door de roggevelden en het bos in langs
kleine hobbelige paadjes. We vonden een massa wilde frambozen
en alsmaar plukken. Ze waren zo lief, de kinderen. Ergens op
een prachtig plekje gingen we in de zon liggen. Marijke mocht
aldoor kiezen welke weg we insloegen. Nou ze had een reuze
plekje gevonden en was trots als ik weet niet hoe. Thuisgekomen
zat Wim, Ru's broer, er. Ik ging weer in de zon braden om aan
jou te pennen tot Marijke me kwam halen of ik met Griet wilde
gaan melken. (...)*

1 augustus 1944, dinsdagavond

Wij zitten hier bij elkaar voor de deel: Griet, Jan, Roos en ik. Jan is ook wel een knappe man! Het zijn schatten allebei. Gistermorgen was ik even naar het dorp voor Mutti inkopen doen. Ik voelde me er helemaal in. Gistermiddag wat met de kinderen getold, erg laat gegeten en dan gaan melken met Griet. Eerst heb ik het hier bij de geit geprobeerd. Dat ging best. Hun koeien staan een heel eind hiervandaan. Ik was echt trots zo goed ging het. Griet straalde toen ze het aan Roos vertelde. Ik heb de koe ook helemaal alleen losgemaakt, zonder bang te zijn. 's Avonds zaten we buiten bij hen, waar hun kachel staat, koffie te drinken. Dat gaat hier zo: aan een stuk door schenken tot je je kopje omdraait of je lepel in het kopje stopt. Doe je dat niet dan gaat het steeds maar door. (...)

2 augustus 1944, woensdagavond halfnegen

Ik was weer melken, maar deze keer ging het lang zo goed niet. Ik voel me akelig, de dagen zijn wel leuk, maar het is toch niet gewoon, er blijft altijd iets naars, akeligs, eenzaam. Binnen zit Geesje weer, het buurmeisje, waarmee ik Zaterdag naar de zweefmolen ga. Verleden week vroeg Janna me al, maar toen bedacht ik dat vader jarig was en dat vond ik al te smakeloos. Roos zit naast me in het pothok, ik weet niet hoe het 6 weken met haar alleen uit te houden. We hebben aldoor zwijgende kift. Ik verlang een beetje naar moeke. Ze staat hier zover boven. Aldoor denk ik maar aan verleden jaar toen onze band zich hechtte. (...) Feitelijk is Roos hier veel minder op haar plaats dan ik. Dat moest ze eens weten. Maar ze heeft zo een air van 'wij kennen alles van jullie' en dat is helemaal niet waar. Ze mag duizend keer alle bomen, planten, dieren en wegen hier kennen, veel verder is ze toch niet gekomen. Ze kent de mensen ook wel en hun manieren en toch staat ze er vreemd tegenover. Gisteravond toen ik haar weer eens plaagde, moest ze nog gauw zeggen dat ze zich van de mening van een kind niks aantrekt. Stommerd die ik ben bedacht ik pas later 'Kinder und Narren sprechen die Wahrheit'. (Kinderen en dwazen spreken de waarheid). Maar dat krijgt ze vast de volgende keer te horen. Als ik denk hoe

anders moeke zich hier zou gedragen. Wat zouden we het fijn hebben samen. Waarom ben je in de vreemde altijd even eenzaam? Ik weet het niet. Ik wil ook niet meer naar die benauwde akelige stad terug. Hier lijkt dat hele gedoe daar nog idioter en nuttelozer. Waarvoor moet je een sleep van heisa om je heen hebben, terwijl je feitelijk alleen je eten hoeft te koken en je kleren wassen en verstellen. Gek zijn we allemaal zo aan het leven voorbij te rennen. Net als wanneer ik met Roos en de kinderen het bos in ga, dan loop je langs alle bomen en paden zonder iets te zien. Misschien benauwt me dat, wil ik alléén genieten en dit wonder van de natuur beleven. Misschien is het dat, wat we niet samen kunnen omdat daar ons wezen te zeer verschilt. Maar ik durf niet te zeggen: "Ik ga alleen." Ze zou het niet begrijpen. Morgenavond of zo, dan ga ik eens alleen wandelen of fietsen. Helemaal alleen. (...)

3 augustus 1944, donderdagmiddag 4 uur

Ik wil weg en alléén. En ik wil mijn eigen baas zijn. Daar heb je wat ons vanmiddag tegen elkaar deed botsen. Mijn opstandigheid, die naar vrijheid snakt. Feitelijk kan ze er geen donder aan doen. Ze leeft tenslotte voor zichzelf en d'r gezin en geenszins voor een losgelopen hulp in de huishouding. Dat mis je. Iemand die er voor jou is. Want nu ben ik overbodig. Dat werk dat kan Roos net zo goed alleen af, alleen komt ze dan later klaar. Het gaat hier niet in die verhouding. Ze moest me gewoon b.v. als haar vriendin beschouwen. Is dat zo gek? Ag. en Len konden het toch ook. Maar ze zweeft altijd in duizend angsten haar prestige kwijt te raken. Het leeftijdsverschil waar ze zo trots op is. En ik zoek vergeefs een uitweg. Want ik respecteer de jaren die ze meer geleefd heeft absoluut, alleen veranderen die niets aan haarzelf. Evenmin als zij volgens haar eigen zeggen mijn mening ernstig neemt, omdat ik op een kritische leeftijd ben, neem ik haar houding van oudere vrouw ernstig. Per slot van rekening zijn we misschien een beetje bang voor elkaar, omdat wij toch wel voelen dat wij elkaar door hebben, al verbeelden we ons ik weet niet wat.

Het leven hier is zo anders, ik zou hier willen blijven tot na de oorlog. En misschien dan ook nog. Zo moesten we allemaal

wonen in de stilte van de bossen en de heide. Vannacht werd ik wakker en schrok me een ongeluk. Ik dacht dat Res (de hond) tussen mijn benen lag. Roos deed het licht aan en toen bleken het Marijkes benen te zijn. Wat was dat eng. Gisteravond en vannacht ontzettend geonweerd. Griet stond op, dat doen ze hier altijd als het onweert. Roos schrijft net aan alle mogelijke kennissen en aan Rudolf. Misschien is ze wel slecht gehumeurd omdat hij nog niet heeft geschreven. Net staan er twee vreemde meisjes bij Erik. Hij begint vreselijk te brullen en als ik eraan kom strekt hij zijn armpjes naar me uit en houdt op. En als ik wegga blèrt ie weer. Hij kent me zo goed, die schat. Ik ben mis-selijk van het eten en heb koorts van mijn muggebulten-blazen. Verder alles goed. (...)

Van jongs af leed ik erg onder mijn aantrekkingskracht voor muggen. Thuis, op straat, met vakantie, overal pikten ze mij eruit als steekobject. Mijn armen en benen zaten dan in een mum van tijd onder de bulten ondanks alle gerichte voorzorgsmaatregelen zoals watjes gedrenkt in citronellaolie op mijn hoofdkussen. Mijn zussen bleven gevrijwaard, ik kon er niet van slapen. Vaag herinner ik mij uren in de huiskamer midden in de nacht, in de illusie daar tenminste niet achtervolgd te worden. Vergeefs probeerde ik niet te krabben. Na korte tijd zat ik dan onder de blaasjes en kreeg koorts. Vooral mijn vader leed met mij mee en probeerde mij met rede over te halen de gezwollen plekken niet open te krabben, wat bijna ondoenlijk was.

Donderdagavond 9 uur

(...) Hé, zus, ik wou dat Roos niet bestond of een ander was. Ze bederft mijn hele plezier door d'r chagrijn. Feitelijk is ze zo zonder Ru een oude bonenstaak, die zich verbeeldt reuze sex appeal te hebben. Zonder Ru is ze gewoon niks. Al haar slechte eigenschappen krijgen de bovenhand. Daar zie je alweer wat je voor een man allemaal over hebt. Daarom hoop ik ook maar dat ie gauw weer komt, hoewel ik hem kan missen als kiespijn. (...) En als ik nu maar ergens alléén kon slapen, maar dag en nacht is die sliert om me heen. Vanmorgen stond ik netjes het eerste op en kleedde me aan en later kwamen ze hier in het pothok en toen zei Marijke: "Els waar was je toch, ik dacht dat je weggelopen

was, ineens was er niemand meer die zei: 'houd je benen toch bij je'." Ik was er echt van geschrokken. Marijke en Erik houden wel van me, dat voel ik. Marijke zeker. Folkert is precies Mama. Zus, je moet die kinderen samen zien spelen. Marijke: "Folkert kom eens hier, geef je slabbetje eens, dat moet ik even dellen en dan kan popeforte meteen maukrauw hebben." Folkert: "Maik, Mrijke, Mrijke ga je méé naar Jan Emming." (het buurjongetje schuin tegenover, een paar jaar ouder dan Folkert). Marijke gilend: "Neen Folkert, Folkért, hier blijven, hoor, pop moet buiten, ik kan pop niet alleen laten." Het is kostelijk die twee zo samen te zien. De een nog grappiger dan de ander. Marijke vanmorgen toen ik de geit had gemolken: "Waarom trek je aan die stokjes en komt er melk uit?" Ik "Dat zijn de borsten van de geit." Zij "Maar moet het kleine geitje dat dan niet drinken?" (er zijn er drie: opoe, dochter en kleinkind) Ik "Jawel, maar er blijft zoveel over en dat krijgt dan de koe en daarvoor krijgen wij van de koe melk." Nou en prompt vanmiddag het hele verhaal aan mam, zonder fouten! Toen Roos haar vroeg wat ze allemaal aan papa moest schrijven, zei ze: "Nou, dat Erik laatst op de tafel stond en weer in bad wilde kruipen en hij slingerde zich laatst haast van de tafel af zo kronkelde hij om erin te komen." "En van jou?" Marijke: "Dat ik altijd met de slabbetjes del, dat papa een nieuwe ruit mee moet brengen om de koestal te repareren (die heeft ze zelf kapot gemaakt) en dat pop zo van krauw krauw en chute houdt." Roos "En van Folkert?" "Dat ie 's middags nooit wil slapen." Roos "Neen, maar dat is toch niet leuk, hij slaapt nu toch!" Marijke "Nou ja, dat die eerst niet wilde, maar toen toch ging slapen. Mama en nu van Els?" Roos geprikkeld: "Wat dan?" Marijke "Ja wat, wat nou, dat ze altijd de pap kookt en er zo lekker in roert." Lollig hè? Ze is zo eigenwijs, net een zigeuner met die twee staarten, dat zwarte gezicht en een rode jurk of een kort bloesje. Als Roos 'zigeuner' tegen haar zegt antwoordt ze vaak 'zimama'.

's Nachts wentelt ze zich gewoon tegen me aan dat ik vaak niet kan slapen.

Folkert zegt bij alles, wat ik doe of zeg. "Mag niet, moet Mama doen." Hij is hier ook veel erger dan thuis. Hoe zou dat toch komen? (Nu denk ik omdat Rudolf niet aanwezig was en hij zich – onbewust – de sterke man tussen de vrouwen – Erik telde nog

niet mee – voelde).

(...) Zal je dit (dagboek) ooit krijgen? Ik hoop dat ik het je gauw zelf mag geven, of dat jij het hier komt halen. Kan je je oudelui niet warm maken om hier te komen? Waar weet ik weliswaar niet, maar wat geeft dat.

Doddijntje, wat ben ik ver van jullie weg. En zo vlak bij hun laatste verblijf (Westerbork). Ik moet er eens naar toe, het zien, al is het maar uit de verte.

*Duizend zoenen altijd
je zussie*

5 augustus 1944, zaterdagmiddag 5 uur

(...) Vanmorgen praatte ik fijn met Griet, die zei Jan had ook zo'n schik in me, hij moest zo veel om me lachen en vond dat ik een 'goede kwade' was, maar dat op zijn Drents gezegd. Hoe die dat zó door heeft, ik geloof dat zij (Roos en Rudolf) daar langer dan een week over puzzelden. Ik ben blij dat ie me doorheeft. Ik ben nou een keer geen goede en dat zal ik ook nooit worden. Alleen komt er misschien met de tijd een beter glazuur omheen. Hier staat haast de hele dag de broer van Geesje, Jan, in zijn rolstoel. Ik weet niet wat die heeft, kinderverlamming geloof ik haast. Het is een aardige jongen, maar hij gaat me op de zenuwen. Hij plaagt me de hele dagen ik amuseer hem zoveel mogelijk, want ik heb medelijden met hem, vooral omdat ie nooit een echte man zal kunnen worden. Weet je, bij zoiets denk ik altijd dat je zo een jongen meer zou moeten geven. Maar ik kan het niet, ik ril ervan en waarom? Alleen omdat ie een beetje mismaakt is. Wat onrechtvaardig wreed zijn we toch allemaal.

'Kleine Jan' zoals iedereen aan de Bosrand hem noemde – zijn vader was kortweg Jan – werd mijn trouwste vriend in Lhee. Hij had een beetje een waterhoofd dat min of meer scheef op zijn nek zat, handen die eveneens 'verkeerd' gericht waren, een been waarover hij helemaal niet kon beschikken, terwijl zijn andere been ook niet normaal functioneerde. Met enigszins passabel weer vertoefde hij praktisch de hele dag buiten in zijn invalidenwagentje. Zijn moeder en Geesje – 's avonds ook zijn

vader – zorgden voor hem. Naar gelang wij elkaar beter leerden kennen mocht ook ik hem – als enige vrouw buiten hen – uit zijn wagentje helpen als hij dat wenste.

Roos zegt net, dat we Maandag rogge moeten gaan rapen, daar begint dat gezeur weer. Van vacantie is hier ook werkelijk geen sprake. Zowat tot 3 uur werken en dan vervelend wandelen met die hele club. 's Avonds om halfnegen pas klaar. Je hebt niks, maar ook niks aan je dag en als je dan even anders doet is Roos kwaad. Morgenochtend ga ik mee naar de kerk met Griet. Tenminste even eruit. En dan wil ik proberen hem de hele dag te smeren, wat vast niet lukt. Maar ja, proberen kost niets tenslotte. Nou en vanavond naar de zweefmolen, waar ik ook voor geen cent zin in heb. Eerst toen ik hier aan je begon te schrijven was het vaak moeilijk om tijd te vinden, maar nu ben ik dolblij dat ik ermee begonnen ben. Het is mijn enige troost. Dit en Griet, die zo lief is. Een beetje als Mutti en toch heel anders. Doddekop ik moet weer gaan werken. Tot kijk.

***28**

9 augustus 1944, woensdagmorgen half acht

Hier achter het huis, waar ik anders wel eens lig, heb ik nu de gemakkelijke stoel gezet, terwijl Roos zich wast, en ga ik weer even hier bijwerken. Best mogelijk dat het de hele dag slecht humeur bij Roos tengevolge heeft, maar daar stoor ik me niet aan. Ik geloof beslist dat ze in dit schrift gesnuffeld heeft, haar vrouwelijke nieuwsgierigheid kon vast niet weerstaan, want ze is heel anders. Niet meer hatelijk, veel hartelijker, ik weet niet maar haast weer gewoon. Ze heeft me gisteren ook zo schattig met het inpakken van Mutti's pakje geholpen. (...)
Maandagmorgen moest er weer gewassen, dat doen we hier zowat elke dag, daar krijg je gewoon de pip van, maar het kan niet anders. Later hakte ik hout (voor het kookfornuis) met twee handen. Dan kan ik het wel. Ik vond het heerlijk, vooral die dikke knotsen, waarbij je heel, heel ver uit moet halen en waar je je hele kracht op moet gooien. Roos heeft kruiemelkracht, dus heb ik het maar alleen gedaan, terwijl zij zo een beetje bij de kachel

scharrelde. We aten pas om 3 uur. De middag was om voor ie begon. Ik heb nog even aan Hertha geschreven. Verder kwam ik niet. De pukken laten eten en in bed gestopt. Gek, maar als we samen eten brengt zij hier altijd de pukken naar bed, terwijl ze thuis nog te beroerd is om ze zelf in bad te stoppen. Maar hier kan ze hem niet zo vaak smeren en doet ze het toch liever dan de boel opruimen, wat Els dan mag doen. Ik geloof dat ik nu een heel andere kijk op haar krijg. Ze is zo ontzettend berekenend, ze weet zelf niet dat ze alles, maar ook alles uitrekt en afweegt en zo meer. Na het eten (we hadden zelf alleen nog maar een prakje gehapt) gingen we rogge rapen. Op de akkers, waar de rogge al gebonden en wel staat en waar al geharkt is, mag iedereen de overgebleven aren ophalen. Maar dat doet behalve ons zowat geen mens, want ze hebben hier tenslotte allemaal genoeg (te eten). Je krijgt er aardig pijn van in de rug, maar je kan er heerlijk bij denken. Over alles. We kwamen pas tegen 10 uur thuis en gingen gauw naar bed. Gistermorgen weer vreselijk 'drok', Roos heeft het altijd even drok waardoor ze veel te veel tijd kwijtraakt, alleen al door het denken eraan. Er kwam hier voor het huis een boer zijn rogge maaien. Hij wou me wel leren binden. Maar toen Roos er later bijkwam en erom vroeg was mijn animo eraf. Het was zalig weer. De zon scheen en er waaide een verrukkelijke wind. We maakten samen Mutti's pakje klaar om weg te sturen, maar er was nog ruimte over en dat is zonde, dus wachten we nog even met wegsturen. Daarna ging ik hier op het weiland in de zon liggen braden. Ik had 's nachts van Jenny en Marijke gedroomd en die droom liet me niet los. Het is altijd dat Marijke ergens gevangen zit. Op het tonnégie, waar ik zowat nog vaker zit dan op de w.c., dacht ik er ineens aan dat vader al 60 was (mijn vader was van 1882) en hoe jong hij er feitelijk nog uitzag en ook wás. 60 jaar is toch al aardig wat, Roos kent helemaal geen mensen van die leeftijd. (...)

12 augustus 1944, zaterdag half tien 's avonds

(...) Woensdag waren we werkelijk goed samen. Ik had met Griet afgesproken dat ik in de rogge zou komen, maar Roos moest natuurlijk mee. Het was erg heet, de zon brandde en Griet en Jan waren al bezig. Ik ging het direct proberen, het binden. Het

lukte niet meteen, Roos had het gauwer te pakken en vertelde ook meteen, dat zij dat werk veel beter kon omdat ik gewend was met het hoofd te werken, natuurlijk op een hatelijke toon. Maar ik had het toch ook wel vlug te pakken. Het is best leuk werk. Alleen prikken die strootjes vreselijk aan je armen. We hebben de hele middag geholpen, waar ze reuze blij mee waren. Jan mäd (maait) met de sende (zeis), wat reuze zwaar is en wat de vrouwen hier niet eens kunnen. Griet 'welt', dat is de gemaaide rogge met een haak bij elkaar halen zodat het een bos wordt, die gebonden moet. We hebben ook geprobeerd te wellen, maar . . .

13 augustus 1944 zondagmorgen half één

Ik ben heus niet trouweloos, geliefde zus, maar het werd ineens zo donker en feitelijk was het ook zeer onbeleefd. (...) Maar nou verder over het 'mäden' . . . dat is ontzettend moeilijk en we konden het allebei niet. Tegen half vier gingen we achter zo een 'mijt' zitten (20 schoven, aan elke kant 10, weet je die hoopjes die je op een afstand van elkaar op het land ziet staan) op een paar schoven een boterham eten en karnemelk en koffie drinken. De zon scheen verrukkelijk en je keek zo midden in de hemel. Alles om je heen slechts schoven, mijten of nog staande rogge, haver, tarwe, voerbieten. Een weids gezicht. Heel, heel rustig. We praatten, plaagden elkaar wat en toen begonnen we weer. Tot half zes, want dat is melktijd. (...)

14 augustus 1944, maandagmiddag half vijf

(...) Zaterdagmorgen om de beurt rogge zoeken. Eerst ik anderhalf uur, toen Roos. Het was weer net zo snikheet en we waren pas om half vier klaar met eten. Toen maakte ik me klaar want ik zou met Janna op de tandem naar Spier gaan Mutti's pakje wegbrengen. Om vijf uur gingen we, Marijke achterop. Ik had haar netjes gewassen en aangekleed. O, wat hadden we het weer warm. In Spier stapten we af bij Griets broer en lieten daar de tandem staan. Van daaruit naar het meisje van het pakje, waar we een glaasje limonade kochten. Marijke deed zo leuk. Bij oom Hans moesten we binnenkomen in de keuken. Gingen

we tegen de muur zitten zwijgen, behalve Muis, die klepte. Op de terugweg langs 'opoe van den bosch', Griets moeder. Een schattig mens met een gerimpeld gezicht maar verder heel, heel jong. Ze ging direct koffie zetten. Het was al 7 uur en we kregen hele grote winterpenen koekjes. Het was er zo gezellig, een leuk huisje midden in het bos aan de weg. Ik had niks geen zin weer op te stappen, maar Muis moest naar bed. De fiets trapte reuze moeilijk, toch kwamen we thuis.

's Avonds begon ik aan je te schrijven, zaten we bij Griet koffie te drinken met koek ter ere van de rogge die klaar was. Later op bed met Roos een heel aardig gesprek. Ik moest toch gerust wat meer met Geesje optrekken, met hen altijd was toch niks aan. Ik zei haar dat ik ook graag eens alleen weg wou. "Ja," zei ze "je hebt altijd zo een grote mond, maar hoe kan ik dat nou weten? Je moet ook eens aan mijn kant denken." Het was heel aardig en ze deed reuze lief. "Ja," zei ze "ik zeg toch niet tegen je: ga maar alleen, ik wil met de kinderen, want we beschouwen je toch helemaal als pleegdochter." Beslist lief. (...)
Zondagmiddag fietste ik met Geesje nog wat het bos in, toen kwam Albert (de broer van Griet) langs op de fiets, op zijn Zondags. Werkelijk kind, hij lijkt op mijn oude vriend Hans. (Van Hans gesproken, ik geloof als ik hem later ooit terugzie en hij wil, dat ik best met hem zou willen trouwen. Achteraf blijft hij toch nog de beste.)

Hans Badmann was de oudste zoon (1923) van goede vrienden van mijn ouders, zie mijn dagboekfragmenten uit mijn 'Tagebuch' september 1940 – oktober 1942. In het volledige dagboek is hij de enige vlam die steeds weer opduikt in tegenstelling met de anderen, de eendagsvliegen. De laatste aantekening in het oorspronkelijke dagboek, 11 oktober 1942, dus ook de laatste van mijn dagboekfragmenten uit mijn 'Onuitwisbare herinneringen (1933 – 1943)', Amstelveen 1999 luidt: *'Hans B., die mij trouwens op het ogenblik onverschillig laat, komt elke zaterdag. Gisteren heeft hij minstens een uur bij mij alleen gezeten. Maar ik kan toch niet over iets wezenlijks met hem praten. Toen ik laatst van de crèche (Plantage Middenlaan) naar huis liep, kwam ik hem tegen.* (Hans had nog net in 1941 – vóór alle Joodse leerlingen van school moesten – eindexamen gedaan op het Barlaeus Gymnasium en was met drie tienden voor gymnasium

B geslaagd. Omdat de opleiding voor rabbijn toen de enige mogelijkheid bleek om verder te studeren en ze hem de kans bood zijn geestelijke horizon te verbreden, had hij zich op het Joodse Seminarie in de Rapenburgerstraat laten inschrijven. Nooit was het echter zijn bedoeling geweest om er in ‘vredestijd’ zijn beroep van te maken. Op zijn weg van dit seminarie naar huis kwam ik hem tegen). *Wij hebben nu afgesproken dat wij drie keer in de week samen naar huis lopen.* (Wij ontmoetten elkaar bij een brug over de Amstel, van de Kerkstraat). *De familie kletst natuurlijk weer over schoonzoon enz.*

Lotte Badmann, een bijzonder lieve en knappe vrouw, en mijn moeder hadden volgens mij stilzwijgend (nu denk ik ineens: was het wel stilzwijgend?) een pact gesloten aangaande de toekomstige verbintenis tussen hun oudste zoon en jongste dochter. Zelfs mijn vader, met die twinkeling in zijn ogen en dat onweerstaanbare fijne lachje om de mondhoeken, kondigde mij menigmaal aan: “Je bruidegom komt vandaag met mij schaken.”

(...) In elk geval hoef ik niet alleen naar huis te lopen. (Met goed doorstappen toch zeker een veertig minuten). *Eens kijken hoe het zich verder ontwikkelt.* (...)

Nadat mijn ouders naar Vught en mijn grootmoeders naar Westerbork waren doorgestuurd en mijn oudste zuster zich bij haar man had gevoegd, trachtten Ruth en ik alleen en onbeschermd in onze woning met de door de Duitsers verzegelde suite beneden dóór te leven. Hans kwam bijna elke dag bij ons langs voor hij naar huis ging. Ofschoon maar een half jaar ouder dan Ruth stond hij ons met raad en daad terzijde. De dag voor we gingen onderduiken, kwam hij afscheid van ons nemen. ‘Bij onze lange laatste (en eerste) omhelzing fluisterde hij in mijn oor: “Elly, denk aan mij. Ik wil ook onderduiken.”’ (‘Tagebuch’ p. 85) Ik heb mijzelf nooit vergeven dat ik de moed miste – toen het nog kon – bij Jo Vis voor hem te pleiten, ook al was ik zelf al na vijf dagen een probleem geworden.

Hans is ondergedoken – hoe, waar en wanneer heb ik nooit kunnen achterhalen –, verraden, naar Auschwitz gedeporteerd en op 6 september 1944, 21 en een half jaar jong, omgekomen.

In mijn herinnering is hij blijven leven. Naarmate ik ouder werd, mijn levenservaring dieper, heb ik vaker in retrospectief gedacht wat ik hier in augustus 1944 – 16 maanden na ons afscheid, een maand voor zijn brute dood – al heb opgeschreven: dat ik (het) best met hem had kunnen trouwen. Achteraf blijft hij (voor mij) toch nog de beste.

Het was in de namiddag van 12 april 2005 (!) toen ik, gekomen tot de hier aangehaalde passage over Hans uit mijn dagboek, aan deze toelichting begon. Die avond keek ik naar een samenvatting van de bevrijding van het kamp Westerbork op de televisie. Er werden o.a. een paar namen voorgelezen bij de foto's van heel jonge kinderen, uit Westerbork 'vervoerd' en in de concentratiekampen Auschwitz en Sobibor omgebracht. En toen hoorde ik 'Hans Badmann, 21 jaar'. Een ogenblik dacht ik dat ik hallucineerde. Nooit eerder in al die jaren had ik zijn naam, waar dan ook, horen noemen. Triester nog: een klasgenoot van mij van de lagere school, die ik in 1941 een keer bij Hans thuis had ontmoet, vroeg ik een paar jaar geleden eens naar zijn reminiscenties aan Hans. Hij kon zich zelfs zijn naam niet herinneren, laat staan het feit dat hij toen bijles (ik veronderstel in Nederlands) van hem had gehad.

Nu wacht ik op een antwoord van directeur Dirk Mulder van het Herinneringscentrum kamp Westerbork op mijn vraag volgens welke criteria de bij de herdenking voorgelezen namen zijn gekozen. Hier volgt zijn antwoord van 4 mei 2005:

'Het blijft voor mij niet te doorgronden hoe coïncidenties zoals U die beschrijft in uw brief voorkomen. Open na iedere herdenking vinden er ontmoetingen plaats, zijn er samenvallende gebeurtenissen, vallen teksten in een passend maar ongedacht kader. Ik constateer het maar kan het niet verklaren. Is dat toeval of voorzienigheid?'

Hoe ook geduid, de naam van Hans Badmann is door ons niet op grond van bepaalde criteria gekozen. Ik wilde dat er met het lezen van de namen een alfabetische doorsnee (voorzover dat al mogelijk zou zijn!) zou zijn. En zo is uit de Gedenkboeken om de zoveel pagina's een naam gekozen. Niet minder en niet meer was deze willekeurigheid.'

vervolg brief 16 augustus 1944

(...) Gistermorgen waren we voor ons doen erg vroeg en hielpen we hier de rogge binnenhalen, wat vreselijk 'rúzig en drok is bij huis', zoals Griet pleegt te zeggen. Het gaat zo: wagen met paard trekt naar de es. Daar staat één die de schoven of garven opgooit. Degeen die de wagen trekt legt ze neer op de wagen. Tot ie afgestampt vol is. Dan gaat ie naar huis. Hier wordt het paard uitgespannen, voor een lege wagen weer ingespannen om weer te vertrekken. De volle wagen wordt voor de schuur of de nok van het dak gereden (meestal allebei). Eentje gaat op de wagen staan . . .

18 augustus 1944, vrijdagmorgen half acht,

. . . en gooit met zo'n grote stok met twee ijzeren ringen eraan de garven op naar degeen die ze netjes neerlegt. Dat is alles. Maar het is reusachtig vermoeiend en als het zo warm is als toen ben je in een ogenblik door en door nat. Ik ging het eerst mee op de wagen de rogge halen. Hendrik, Jans broer, zat voorop, de kinderen achterin. Bij de rogge ging ik vlijtig mee garven op de wagen gooien, Hendrik met dat ding, ik met mijn handen. Dat vond ik een fijn werk, zo rhythmisch. Dan liepen we naast de wagen weer naar huis, ik kreeg onderweg nog opmerkingen genoeg, d.w.z. de burens hadden het over mij tegen Hendrikus. Thuis gingen we ruilen. Roos op de lege wagen en ik op de volle om de garven naar beneden te gooien naar Henny (Griets nichtje van 16 jaar), die ze naar boven naar Jan en Griet wierp. We zwegen en zweetten. Ik was door en door nat en voelde het wel in mijn rug. (...)

's Avonds zouden Geesje en ik naar de kerk gaan, waar een Amsterdammer orgel zou spelen. Maar ik moest Roos wel vragen om mee te gaan en ze wilde graag. Het was er voor hier vol. Haast allemaal vrouwen en zowat alleen vreemdelingen. Weinig ingezetenen. Roos en ik zaten naast elkaar in de hoek. Ik keek natuurlijk overal rond en voelde me heerlijk veilig, begreep

ineens de bekoring, de aantrekkingskracht van de kerk op zoveel duizenden, die met zichzelf anders geen raad weten. Je wordt er kalm en rustig. Ineens ontdekte ik een donkerharige man, in het zwart, bril op, een fijn gezicht, lijkend op onze vroegere dokter-buur, die verwaande. Weet je wel? Zus, ik was weg van hem, meteen. Dat was het type waar ik mee zou willen trouwen. Ik keek geboeid naar hem, ik luisterde naar zijn inleiding, zijn stem, de woorden gleden langs me heen en toen ging hij tegenover me zitten hoewel op een heel grote afstand. Ik zoog mijn ogen aan hem vast, dwong hem zo vanuit de kansel naar mij te kijken, en dat was steeds als een balsem. Ik voelde het bakvisachtige van de situatie, maar ik kon niet anders. Zijn ogen brandden gewoon in me en ik was er het liefst naar toe gegaan. Ik wist dat ie ongetrouwd was. Ik luisterde niet erg naar het orgel, ik kéék te intensief, zó dat mijn ogen pijn gingen doen en ik ze dicht deed en even zat te knikkebollen. We sloten met onze vader en toen gingen we eruit. We kwamen langs hem en ik keek weer, ik keek tot ie terugkeek en aan zijn blik voelde ik dat hij mijn staren had opgemerkt. Het was een glanzend scherpe strenge blik, maar ik werd er blij van en vervloekte het gebruik dat vrouwen zo iets niet zelf kunnen regelen. (Marijke loopt in de wei te zingen en bloemen te plukken voor d'r pop, die jarig is. Ze zingt: "Mooie pop is jarig, waar zijn jullie boterbloemetjes voor mooie pop." Enz. enz.) Roos ried me aan direct op catechisatie te gaan, de enige manier met hem in kennis te komen. Waarachtig zus, ik geloof als ik alleen hier was dat ik het zou doen. Gek, ik weet heel zeker dat dit een man voor me zou zijn, ik hoef hem verder niet te kennen. Zijn manier van kijken, zijn stem. Zijn kinderachtig opgeblazen manier en niet te vergeten zijn beroep. (...)

Zondagavond halfnegen

(...) Ik moet een beetje minder uitgebreid gaan schrijven, want zo af en toe heb ik gewoon geen tijd om weg te gaan, alleen omdat ik nog zoveel te schrijven heb en het wordt steeds meer in plaats van minder.

Donderdag ging ik met Griet en Janna naar Hoogeveen, naar de markt. Er was haast niets te koop. We aten veel en hadden een

lekkere band zodat we eindigen moesten lopen en pas om 5 uur thuis kwamen. 's Avonds met Roos rogge zoeken, daarna nog even met Geesje kletsen. Vrijdagmiddag waren we pas klaar. Ik ging schrijven en Roos naar het dorp. Geesje kwam ook nog even toen ineens arriveerden de heren. Rudolfen Dick, de jongen uit de werkplaats. Ik vond het eerst vervelend, maar daarna was ik toch blij. Eindelijk wat schot in de zaak. Ik ging nog even naar Jan op de rogge, die aan het ploegen was. Samen op de wagen met het peerd terug en hij beloofde dat ik er 's avonds zo op mocht zitten, wat eng was, omdat er nog nooit iemand op had gezeten. Nou en 's avonds zei Ru dat ik een kwartje van hem kreeg als ik het deed. Dirk moest me een zet geven, Jan hield het peerd vast en zo ging het uitstekend. Ze lachten zich een ongeluk, vooral toen ik er afkwam en het peerd z.g. een diepe zucht slaakte. Ik was zo woedend op Ru dat we aan het vechten gingen en ik tegen het hooi oprolde. Roos, teleurgesteld dat ze de paardevertoning niet had gezien, vroeg om herhaling. Ik vond het best, maar alleen tegen een kwartje. Nou en de gekke Jantje beloofde ook een kwartje. Zo ging het dan opnieuw, maar Jan liet het peerd draven en ik rolde 2x op zijn schouder. Toen riep Gees of ik wilde komen slapen boven bij hen in het hooi en ik vertrok, gekheid makende met kleine Jan en het oude mannetje (zijn neef Johannes) die ik een smok beloofde als ie eerst ging kijken of de poes nog boven was. Zo gebeurde het. We sliepen akelig, tenminste ik, want Geesje lag dicht tegen me aan, zodat ik haast stikte.

Zaterdagmiddag ging ik weer even schrijven en toen slapen in de koestal, zo moe was ik.

's Avonds gezamenlijk fietsen door het bos. Ik genoot, vond het alleen jammer dat we niet naast elkaar konden fietsen. Dirk zegt niet veel, Griet mag hem daarom niet erg, maar hij is heus wel aardig. Ik zou best eens alleen met hem willen fietsen, maar hoe? Gees riep weer gauw zodat ik jammer genoeg weg moest. 's Nachts reuze nodig plassen, deed het in mijn schoen en gooide het naar beneden, dat was de enige mogelijkheid. Vanmorgen met Griet naar de kerk. Ik staarde weer naar de dominee en vond het fijn. Zo vertrouwd, alsof het niet de eerste keer van mijn leven was. Ik zong mee en luisterde aandachtig naar zijn preek, hoewel ik moeite moest doen hem te verstaan en vooral niet in slaap te vallen. Ik was doodop, want ik had zo slecht

geslapen. Vanmiddag met Wim, Ru, Roos en het kroost naar een vijver in het bos, lekker in de zon gelegen, terug met Ru en Marjke langs een andere weg. Hij vertelde leuk van stenen uit de ijstijd. Ik hoop dat ze nog lang blijven, alles is veel gezelliger zo. (...) Zus, wat zou ik geven voor een vriend. De dominee is maar een waan en ik verdiep me er niet langer in. Nu zijn ze weg, ik zat eerst bij Griet. Was zo graag met Dirk meegegaan, maar heb de Anschluss verpasst. Weet ook niet hoe ik het zou moeten aanpakken. Dirk is geen jongen om verliefd op te worden (een jaar of 26 oud), maar dat kan me niets schelen, ik wil alleen uit met jonge mensen, met jongens. Vanmiddag ontdekte ik ineens dat het dat was, wat zoveel voor mij bedierf. Zusje, ik ben blij, al is het niet in de fitnesses. Griet vraagt of ik koffie kom drinken. Dag liefste schat van me

altijd, altijd je zussie

Dinsdagmorgen 12 uur

(...) Gistermiddag wilden we gaan zwemmen, maar het was al te laat en Ru had geen animo. Dus pakte ik de fiets en vertrok alleen naar Ruinen, een prachtige weg, heel ver over de hei, dan ineens bos, net een sprookje. Ik voelde me zo heerlijk zo. Terug een leuke band, zodat ik dat hele eind moest lopen, wat ik zo fijn vond, dat ik midden op de hei heel hard begon te zingen. (...) Vanmorgen waren we heel vroeg klaar en wilden we gaan zwemmen. Roos zeurde weer zo lang en toen hoorden we dat ze aan het oppakken waren. De mannen doken het bos in en wij hen later zoeken, maar we vonden ze niet. Nu zitten we hier al zowat de hele dag. Als ze maar niet gepakt worden (voor de arbeidsdienst). De SS (Schutzstaffel, beruchte politieke gevechtseenheid van de NSDAP) kwam hier net langs. Ze keken naar ons, maar reden toen door. Goed dat ze er niet bij waren. Zus, ik houd op, ik wil denken en in de zon liggen. Het wordt nu toch niks.

Daaag.

Donderdagmiddag half vier

*Zusje, net heb ik de photo van Mutti met mij lang bekeken. En nu heb ik hem weer tevoorschijn gehaald. Eventjes mijn armen om haar heen slaan, even tegen haar aan liggen als heel klein zoals toen, met haar mouwschort voor en die geur van frisse, schone was. Zo jong en blij kon ze zijn en later zo oud en zorgelijk en toch altijd opgewekt, gehard tegen het leven en o zo levenswijs. Ik praat over haar misschien meer dan over vader, maar die ken ik ook bijna niet. (Mijn vader was mijn afgod, mijn eeuwig voorbeeld, mijn **ein und alles**).*

Heel, heel langzaam begin ik iets van zijn leven te begrijpen en dat alleen door eigen ervaringen. Onze lieve, goede 'oudjes.' Laatst 's avonds toen ik thuiskwam van de heidebrand, dacht ik ineens: nu ben ik 17 jaar. Nu ben ik niet meer klein. En nu ziet Gold me niet.

Op een keer had ik mijn vader spontaan met een koosnaam aangesproken die mijn gevoelens voor hem in vier letters verwoordde. De naam Gold beklifde. Mijn zussen namen hem over, zelfs mijn moeder maakte er een enkele keer gebruik van. Innerlijk razend werd ik daarentegen als een goede huisvriendin zich permitteerde om mijn vader met deze strikt interne troetelnaam te benaderen. Alleen in huize Vis spraken we blijkbaar na verloop van tijd ongedwongen over 'Mutti' en 'Gold', want zelfs Rita, niet alleen Agaath, duidde hem in gesprekken met ons zo aan.

De wind giert om me heen, hoewel ik in Griets prieeltje zit. Ik ben niet blij en ik weet nu dat die vakantie me ook niet blij zal maken. (...) Hier ligt Mutti nog en ik kijk weer in haar stralende ogen. Op mij wordt geen man verliefd of het moest een abnormaal exemplaar zijn.

Toen ik Dinsdag ophield met schrijven ging ik in de zon liggen dromen. En toen kwamen ze er allemaal aan en gingen we samen ergens zitten, midden tussen de bomen. Ik mocht tussen de heren in op de cape. Die hadden geen rust en wilden weer in de boom waar ze de hele morgen hadden gezeten om te kijken naar de heidebrand veroorzaakt door neergehaalde vliegmachines. Ik vroeg of ik mee mocht. Roos wilde eerst ook met de kinders,

maar het was te laat, ze moest naar huis voor het eten zorgen. Nou, we gingen. De mannen eerst en toen begon ik. Wat was dat eng. Een heel, heel hoge boom, van onderen haast geen takken. Ik gooide mijn benen eromheen (ze zien eruit, verschrikkelijk, vol met schrammen) en zo zwiepte ik langzaam, maar zeker omhoog. Ik had nooit gedacht dat ik het zou halen, maar het ging. Boven stond Dick en helemaal boven zat Ru. Dick hield me stevig vast en gleed langs mij naar beneden, zodat ik op zijn plaats kon. Het was werkelijk een pracht gezicht op die uitgestrekte heide. Het brandde op drie plaatsen. Je keek er zo van boven af op, ook op het bos en op de es rondom Dwingeloo en de ui (van de kerktoren). Reusachtig mooi. Naar beneden ging veel moeilijker. Ru voor me zei precies hoe ik moest, tot opeens mijn voeten allebei afgleden en ik aan twee handen een eind rutschte (afgleed). Ru zweette van angst dat ik eraf zou duiken, wat gevaarlijk kon worden. (...)

's Avonds gingen we met zijn allen naar de brand kijken, een heel eind hiervandaan. Het was een 'mooi' gezicht, maar op de een of andere manier deed het mij pijn dit alles zo te zien weggerukt worden. Ja, er brandt nog wel meer en erger, maar dit was zo hopeloos overbodig en wreed. Het vuur sloeg uit en pakte de hei mee, daar waar die al weg was en er nog enkele dennen tussen stonden zag je het ineens opvlammen en knetteren als een kerstboom.

Woensdagavond 8 uur

(...) Ik schreef het laatst over de heidebrand, is het niet? Dat was Dinsdagavond, geloof ik. Donderdagmorgen kondigde Roos aan dat ze alleen met Ru de hele dag, neen wacht even. Ik moet eerst nog van Woensdagmiddag vertellen. We wilden eigenlijk 's morgens gaan zwemmen en hadden met zijn allen heel vlug het werk gedaan. Maar het werd weer middag en Roos kreeg ineens het idee dat Folkert moest slapen en Erik thuis blijven, zodat één van ons vrouwen wel de wacht moest houden.

Zondagmiddag 5 uur

(...) Zaterdag wou ik zo graag met Dick mee, maar toen wij zaten te eten kwam net een brief en moest ik 's middags de spullen halen voor Mutti's pakje, wat ik evengoed heerlijk vond. Hij hielp mij nog met het bonnenlijstje en ik vertrok. Op de terugweg kwam ik Ruro met de kinders tegen. Het was al 4 uur en ze gingen nog zwemmen. Maar ik wilde eerst mijn pakje maken, fietste langs Geesjes betrekking en zo op huis aan en begon vol innige blijdschap aan mijn pak, denkend aan zovele die wij met zijn drieën hadden gepakt (voor we gingen onderduiken). 's Avonds was Roos nog lang bezig. Ru vroeg of ik met hen mee terug wilde, maar ik wou Roos niet alleen laten met het kroost, merkte dat ze het akelig vond, hoewel mij de reis met hén geweldig trok en ik in het verblijf hier met Ro nog langer niks geen aardigheid had. (...)

Toen de mannen weg waren maakte ik me klaar om met Geesje een dagje uit te gaan. Ik had een jurk van haar aan die me werkelijk goed stond en ik had ook wel zin. We reden een mooie weg langs heel smalle paadjes, volbegroeid met bomen. Geesje had het vreselijk in de 'kuzen' (kiezen) zodat we de helft van de tijd aan de weg lagen, zij met het hoofd voorover, haast huilend van de pijn, ik met het hoofd achterover, dromend in verdriet en verlangen. We moesten minstens anderhalf uur fietsen, stapten ook nog ergens af en dronken een glas limonade. In Appelscha zelf zijn z.g. duinen. Maar dat is een groot boscomplex. Werkelijk geweldig mooi. Heel hoge bomen, alles donker, veel paadjes, waar je schitterend kon verdwalen. Wij waren te moe om te wandelen. Gingen maar in een speeltuin ons brood eten, wat drinken en even schommelen. Maar ik . . .

De groeten aan Ro van Folkert

Maandagmorgen half één

O, wat heb ik vannacht akelig gedroomd. Dat Oma en Mutti gestorven waren. Marijke wilde naast Mutti slapen om bij het lijk te waken. Het zag er niets griezelig uit. Heel natuurlijk. (...) . . . was direct misselijk, dus gingen we de z.g. duinen in. Heel

bij het begin samen op een jas liggen en praten. Het was echt gezellig, maar we hadden niks geen fut weer op te staan. Geesje wilde graag op de uitkijktoren, dus dat gebeurde. Werkelijk, zusje, een prachtig uitzicht. Heel ver, heel klein lagen de dorpjes om het bos heen. Je moet dat in je opzuigen en vasthouden, maar het gleed te veel langs me, want ik was nog in diep gepeins, hoewel zonder verdriet nu. Weeromme naar het café aten we ons avondbrood op, gingen ons wassen op de W.C. en gapten papier, vertrokken giechelend, gillend op de tandem en gingen langs de Smildervaart zo weer op Dieverbrug aan. Er is niks aan, een lange, eindeloos lange weg langs het water. Geesje zong hele lange liederen en ik droomde weer, tekende in mijn gedachten uit, dat ik met Dick op je verjaardag zou komen. Het was heerlijk en ondanks het dwaze, onmogelijke, ofschoon ik juist toen besepte dat het zover nooit zou komen, was ik gelukkig, dáár, vóór op mijn fiets, die me wijd, wijd wegbracht, blijde met achter me een échte kameraad . . .

Zaterdagmiddag 3 uur

Wat is het nu een tijd geleden, wat ben ik achtergeraakt, zodat ik het haast niet eens meer allemaal weet. . . . Nou, we kwamen op Dieverbrug waar een heleboel volk was, zittend op het gras, staande om de attracties heen. Er was zo een carrousel met auto's achter elkaar maar samen aan elkaar vastzittend en draaiend om het middelpunt. En één carrousel met paardjes en olifanten en paddestoelen, waar je op moet zitten. Het geheel draait om een midden en de gein is dat het golvend gaat zodat je mee moet huppen wil je er niet afduvelen. Ik had geen zin erop te gaan. Het kost ook zoveel. Gees wel en haar nicht 'grote Gees' ook. Ik keek liever naar 2 getrouwde politieagenten en de arbeidsdienst die met zijn 6 of 8 aldoor maar draaiden en gekheid maakten. Verder had ik er niks geen aardigheid aan, wilde gauw naar huis, want er kwam weer iets van dat verdriet boven en ik wou daar niet zijn tussen al die vrolijke mensen. We moesten op Gees' verkering Gerard wachten en die tracteerde ons op een paar rondjes met zijn allen en daarna in het café een borreltje drinken. Binnen was zowat geen mens, geen fluit aan. Toen naar huis. Onderweg nog haast in de auto van de dokter

gereden, die zich ziek lachte terwijl Geesje eraf sprong en mij alleen op de tandem liet ploeteren. Toch kwam ik opgewekt thuis om 10 uur en begon met smaak te eten, toen Ro ineens op bitse toon: "Je haalt je dekens maar bij Gees van de zolder en dan kom je weer hier slapen." Ik was woedend ineens. Al het verdriet om het vertrek van Dick, Sehnsucht naar Muttis liefde en voor het eerst sinds ik bij haar ben begon ik te snikken. Eerst had ze het niet in de gaten, toen vroeg ze wat er was en toen liep ik weg naar de koestel om daar verder te huilen. Alles van maanden kwam los, wat is het toch wel eens goed om uit te huilen. Toen stapte ik op om de dekens te halen.

's Avonds op bed Roos: "Je kan van mij morgen aan de dag met de trein vertrekken, ik heb meer dan genoeg van dat gezicht aldoor om me heen. Nou ben je een hele dag mooi uit geweest en nou blèr je ineens." Ik stil, beledigd, zei: "Goed, ik ga, maar dat had je vanmorgen kunnen zeggen dan was ik met de mannen mee getogen." Afijn, zus, we praatten nog uren, met grote pauzen. Het eind was dat ik mijn excuus aanbood en beterschap beloofde. (...) Roos was werkelijk net een moeder, ook wat het overdrijven en zo betreft, maar ik had het echt nodig eens op mijn nummer gezet te worden. Weet je, ik voelde me dolblij dat we elkaar vroeger thuis alles naar het hoofd slingerden, daardoor kon ik die bittere waarheid zelfs van Roos slikken. (...) De volgende week was niets bijzonders. Maandag bracht ik weer het pakje weg met Geesje samen op de fiets. Dinsdag werd Roos ziek en had ik de rest van de week voor niets anders tijd dan voor mijn kinderkens en de hele rotzooi. Het was ontzettend druk en ik had eigenlijk geen ogenblik rust. Vrijdag voelde ik mijzelf zo ziek als een hond en ging 's avonds doodmoe bij Roos in het gras liggen. Het was ook al dagen zo een gloeiende hitte geweest dat je het liefst in je nakie zou gelopen hebben. Jan, Geesjes broer, en Johannes, de neef, riepen of ik een appel wilde. Ja hoor. Ze gooiden, maar ik vond hem niet en liep naar hen toe voor een nieuwe. Ze hadden niet meer, wel 'Hendrik Koster.' Ik zeg: "Kom op Hendrik met je appels" en ik kreeg de laatste twee prachtige rode. (Hij was al een keer om de hoek bij Griet komen kijken, vragen of Albert er zat en Griet wist toen direct dat ie eigenlijk voor mij kwam).

6 september 1944, woensdagmorgen half één,

Wat een toestand, hè zus? Ze geven je hoop, even leefde je ook op, maar dan hoor je niks meer en dan voel je je bedrogen, opgelaten met een hersenschim. Ik heb al gedacht dat ik jou misschien snel terug zou zien, zus. En dat we een toekomst moeten maken. Serieus, zusje. We moeten het samen doen, met veel overleg. Ik wil mijn leven niet verknoeien, het jouwe nog minder. Ik kom direct bij je, ik wou dat het nog voor je verjaardag was (27 september) of op de dag zelf. Ik offer me toch niet op, ook niet voor Roos. Ik zal haar helpen er weer in te komen, vanzelf en ze moet kijken of ze een ander vindt. Maar dan ga ik, hoor en jij ook, zus. Dat is niet moreel laag, wij zijn toch jong, wij willen toch ons eigen leven hebben.

Over deze 5 september 1944, Dolle Dinsdag, nog geen 13 km bij ons vandaan, zie appendix.

***31**

half vijf

Ik zou nu al zo graag wat verdienen, straks als Griet komt vraag ik haar. Roos leent liever, ik niet. Ik wil nu beginnen. Jammer dat je al om 8 uur binnen moet zijn en dan geen klap meer ziet. Ik denk nu voortdurend aan jou en aan Mutti, Marijke en Moeke. Ik ben toch ook een beetje bang voor het einde. Welk een rampzalig volk zal er misschien voor de dag komen? Wij niet. Wij zijn jong en we hebben vertrouwen en onze idealen. Zus, wat een onzin allemaal, nu misbruik ik dit schrift, het zou hier toch over onze vakantie gaan en zonder kinderphilosophie. Sla het maar over als het niet van je mocht, ja? Maar met wie moet ik hier daarover praten. Weet je zusje, ik wil graag iets doen of worden waardoor ik kinderen leiding kan geven. Ik wil een heleboel mensen gelukkig maken, liefst door hun kinderen. (...) Overal vertelden ze ander nieuws, maar je moet er maar zozo van geloven.

De tijd van afscheid nemen naderde. Wij hadden er al een dikke week aan toegevoegd toen geheel onverwacht de spoorwegstaking uitbrak (17 september 1944). Dagen werd er

over niets anders gesproken. Wat was de achtergrond? Wat de eventuele gevolgen? Eén ding stond vast: als de staking doorzette, zou de voedselvoorziening van het westen van het land, vooral in de grote steden, er niet beter op worden. Roos wilde toch al niet terug, mede vanwege de al vóór ons vertrek uit Den Haag heersende voedselschaarste. Ja, als Rudolf zou komen om ons op te halen . . . Maar Rudolf kwam niet. Vandaag of morgen moesten we echter van de koestal af en de koeien er weer op. Het begon ook te koud te worden voor ons, vooral voor de kinderen. Maar waar moesten we heen? Op een van onze verkenningstochten in het dichte bos voorbij de Bosrand hadden we een keer vier houten zomerhuisjes ontdekt aan weerskanten van het fiets-wandelpad. Toen we daar nu poolshoogte gingen nemen, bleek dat het eerste huisje aan de linkerkant van het pad, de Wigwam, al leeg stond voor de winter. Roos, in zulke dingen zeer actief, speurde meteen de eigenaar van de huisjes op en overreedde hem gelijk om de Wigwam ‘voorlopig’ aan ons te verhuren. Bij binnenkomst in dit nieuwe onderkomen stond je meteen in de kamer, recht tegenover een ouderwetse vierkante ijzeren kookkachel; rechts bij het raam noodde een royale ronde tafel met een stuk of zes stoelen eromheen, een carbidlamp aan het plafond hangend erboven, om te gaan zitten; links onder het raam bevond zich het aanrecht met toebehoren. Aan weerskanten van het fornuis voerde een deur naar een slaaphok met aan elke lengtewand een twijfelaar van hout met een paar planken erboven. Beide slaapruimtes hadden aan de buitenwand een vierkant raam. Via het zandpad dat van het fiets-wandelpad naar de Wigwam voerde, passeerde je het ‘huusje’ op een nette afstand van de woonruimte, maar bij verkeerde wind – zoals al gauw bleek – ruikbaar. Een meter of acht vóór het huis stond de pomp, onze enige watervoorziening. Roos en de kinderen waren enthousiast. Maar ‘wie zou dat betalen?’

Uit een ongedateerde brief aan Ruth:

(...) Roos is zo nu en dan gek in de kop. Ze wou eerst geld lenen, maar toen zei ik dat moest ze niet doen, dan raakte ze zo achter,

we konden beter proberen het zelf te verdienen. Ik wou uit werken, zij 's morgens het gewone werk en 's middags naaien. Maar dat is mevrouw te onpractisch. Die gaat liever zelf de hele dag op d'r gat zitten naaien en ik de rest. Reuze stom want we verdienen er lang zoveel niet mee. Maar het kan me niet schelen ook, ik zal het beste ervan maken en me dan ook helemaal op de kinderen en de huishouding gooien, een oefening voor later. (...)

Het werd voor mij een 'dienstje', vijf dagen in de week, bij een goeie boer op de brink in Dwingeloo. De scepter zwaaid er zijn moeder, in mijn ogen een oud, vrekkelig kreng dat de hele ochtend achter me aan mekkerde met "Els, ben je hiér al geweest, ben je dáár al geweest?" (op zijn Drents) en dan wees ze voor mijn armen onbereikbare plekken aan die ik nog van stof moest ontdoen.

In de ruime pronkkamer – gewoon werd er in de regel in de keuken – domineerde de statige schouw met het open haardvuur, getooid met antieke parafernalia van blinkend rood of geel koper die ook de mooie tegelvloer rondom het houtvuur opsmukten. Al dit glimwerk smetteloos én glanzend te houden behoorde tot mijn dagelijkse taak.

En niet te vergeten de koperen melkbussen van de boer. Maar de boer zelf was best wel aardig, dankbaar dat ik dat gepoets van de melkbussen van hem wilde overnemen. Ik nam me heilig voor dat ik later als ik ooit een hulp zou kunnen betalen, het 'ben je hier al geweest, ben je daar al geweest' gedachtig zou blijven. Dat voornemen is tweede natuur geworden, hetgeen, helaas, niet altijd zo efficiënt blijkt te zijn.

Uit een brief aan Ruth van 1 oktober 1944:

Ik ga 's morgens van 8-12 uur werken en verdien f 1,- per ochtend, wat ik met veel moeite bedongen heb. Anders betalen ze hier voor de hele week en dan de hele dag f 5,- in de week. Niet de moeite. Ik zit mijn mens schandalig op de kop (daarvan herinner ik me niets). Want het is een gierig kreng, net een heks. Elke gelegenheid haar te pesten neem ik waar. (Ook dat is uit mijn geheugen gewist. En nu ik het 'herontdek', ben ik er bijna trots op dat ik dat tóén durfde). Gemeen eigenlijk want Vrijdag

werd ze al 70, die oude puk. (In mijn herinnering was ze boven de tachtig jaar). Maar het is toch zo een kreng.

Als ik dan na vijf uur toezicht licht doorgedraaid de Wigwam binnenkwam, stonk Erik mij uit zijn 'vakantie-box' tegemoet en zat Roos onverstoord aan tafel geld te verdienen op haar geleende naaimachine. Alleen Eriks blijdschap over mijn komst en zijn verlossing uit eigen besmeuring verloor mij dan van een onontkoombare opstandigheid.

Maandag, 25 september 1944

Ik weet niet hoelang ik al niet heb geschreven. Het verhaal van de appelkoning is nog niet af en een heleboel meer niet. Ik had geen tijd. Geen druppel. Verder dan het appelkoning verhaal wilde ik ook niet gaan, dat was ongeveer het tijdstip waarop we naar huis wilden. Zusje, je hebt toch geen honger? Ik denk er toch wel eens aan, al geloof ik het niet erg, maar soms dan griezel ik er van. En ik hier in mijn dikte. We hebben het hier zo fijn, zus. Gisteravond kon ik wel niet tot rust komen. Toen zag ik aldoor Mutti voor me en een stuk Marijke en achter hen geladen geweren. G. (Griet) had me zo treurig gemaakt. Ze meent het zo goed en ze denkt ook vast aldoor aan hen, maar ze is zo ontzettend pessimistisch wat dat betreft.

***32**

(Roos en Rudolf hadden Griet en Jan onder het zegel van geheimhouding ingewijd over mijn afkomst; we bivakkeerden immers op hún terrein. Ze hebben deze kennis – ondanks Griets notoire 'praatzucht' – tot aan het einde van de oorlog strikt voor zich gehouden). *Toch is het wel zo, als je het met koele ogen bekijkt, bestaat er haast geen kans dat ze in leven blijven. Ik ben voor vadersje weer bang, banger dan ooit. Was ie maar hier (in Nederland). Zus, ik mag er niet aan denken. Wat is er toch ontzettend veel ellende. En nog kan je je eigen ik niet vergeten. Wat hebben we een geluk dat we hier zitten, zo ver daar vandaan. Je weet er natuurlijk niks van. Misschien valt er hier juist een bom*

op ons of wordt er vreselijk gevochten. Dat kan me niets schelen, ik zal wel zien. Maar vreemd, je kan je haast niet voorstellen dat het leven van degenen van wie je houdt en die tenminste in je eigen ogen goed zijn, dat dat in één keer zal ophouden te bestaan. En toch hebben we het zelf beleefd. Al bijna een jaar geleden. Zusje, wat is het toch wel droevig. Stel je voor dat we onze schatten niet terugzien. Waarom juist wij beiden? Maar met al dat gezemel weet je nog niet waar we hier zitten en wat er allemaal is geweest. (...)

Uit een ongedateerde brief aan Ruth:

(...) Je vraagt me wat ik van plan ben. Ik kan er niks van zeggen nu. Weet ik hoe alles zal lopen. Ik wil nog graag wat leren en dan liefde, heel veel liefde geven aan kinderen en kleine mensen, die het nodig hebben. In welke vorm dat zal moeten blijken wat het meest gevraagd wordt. Ik wil mijn plaats in de maatschappij zo goed mogelijk vervullen naar mijn beste vermogen en dat ligt niet in mijn handen, dat is nu een keer zo. Waarom dat andere dan niet proberen. Ik kan ook onmogelijk nu straks al wat presteren, gewoon omdat ik nog niets ben. Helemaal niets. Ik merk het zo vaak, zus, dat ik te kort ben opgevoed. Nu proberen ze het allemaal. Er ligt niet meer de beschermende hand van een moeder boven me die alles weghoudt. Ieder doet zijn best en ik accepteer het van allemaal, al doet het vaak pijn. Het resultaat is een mengsel. Ze willen van mij een product van hun ideeën maken, maar dat zal ze niet lukken. Nooit. Daarom was ik zo blij met jouw brief al stond er niks in. Het was net een wonder, want ik wist me geen raad meer. Dat komt ook omdat ik met geen mens behoorlijk kan praten en omdat ik al drie maanden lang niet lees. Tenslotte kan ik daar toch niet buiten. Het hoort nu een keer bij me. Ik heb er behoefte aan, nog meer dan aan eten soms. Ik heb 2 gedichten gemaakt, ééntje op de afgelopen week, een op de preek van de dominee van vanmorgen. Ik weet eigenlijk helemaal niet precies hoe Moeke daar tegenover staat. Weet je, wat die dominee zegt dat is zo waar, dat staat zo geheel in het leven, dat je er niet aan kunt ontkomen. Maar volgens hem neemt alles zijn oorsprong in de kerk, in het evangelie van Jezus Christus. En dat zint me niet. Ik wil het menselijke uit de

mens zelf hebben, zonder een fascinerende kracht. Dat hij het goede belijdt zonder dat je hem voorpreekt dat Jezus daarvoor gekruisigd is. Bestonden er maar niet al die vormen, die kan ik zo moeilijk slikken. Ik niet alleen. Een heleboel mensen niet. Ru bv. ook niet. We hebben het er al vaak over gehad. Ik denk ook, dat we tenslotte ons wereldrijk slechts in vrede kunnen bouwen op een hemelrijk, omdat de mensen vragen om een macht die af is en hun beveelt. (...) Ik mis hier behoorlijke gesprekken. Mijn hersens denken veel te weinig en ik wou dat ik meer geld had meegenomen (dat wilde ik ook, maar Roos bedisselde natuurlijk alles), dan ging ik vast eens bij de dominee vragen of die me les wilde geven. (Mijn emergency-geld, van thuis meegenomen, had ik al na korte tijd aan Roos en Rudolf in bewaring gegeven). Ik moet iets hebben waar ik mijn hersens op kan oefenen, iets waar ik over kan filosoferen. Als ik rust had en tijd voor mezelf zou ik wat schrijven. Ik zit zo vol met dingen waar ik hier met niemand over kan praten, waarover ik altijd aan jullie schreef. (Ik bedoelde Ruth en Agaath). Vanmorgen in de kerk dacht ik nog, wat is dat nu, dat korte mensenleven, waar we zo een drukte over maken, waarvoor dominees, doktoren en geleerden studeren, studeren om in elke generatie weer meer lichamen en zielen te behouden. Is het wel de moeite? Het moet toch wel. Er is nog zo veel waar ik over moet denken; het ging aldoor niet. Maar nu komt het weer. Als ik maar voldoende alleen ben. Neen, dat is het eigenlijk niet. Ik weet het niet, jij hebt het toch ook. Dan gaat het wel eens en dan weer niet. Doddijntje, als ik zo schrijf voel ik me zo vrij als een vogel in de lucht. Dat ben ik dan ook, hè? Zustertje, ik krijg mijn verstandskies, zegt Roos. Vind je het niet geweldig? Heb jij er al een? Mijn dagboek heeft nog maar één blad. En het papier raakt op. Treurig gewoon. Toch is het een lollig avontuur geweest. Hoewel met hindernissen. Ik loop nu op klompen. Eén van de overbuur en één van de naastbuur. In de ene verdrink ik, de ander past. (Zelfs klompen – nieuwe althans – waren toen een luxe, waarvoor je ‘zwart’ aan hout moest komen om ze te laten maken). Mijn schoenen zijn totaal kapot, zonde hè? Daarom die klompen. Geliefde, je dagboek-verjaardagscadeau krijg je pas als alles weer rustig is. Goed? Het spijt me, maar als het nu niet aankomt, heb je er ook niks aan. Vind je niet? Morgen verder.

Duizend zonen
Je Schnuppi

1 October 1944
Geliefde mijner ziel,

Ze zeggen allemaal ik moet maar proberen je te schrijven. Graag. Ik heb Sehnsucht naar je, zus. Meer dan ooit. Ik moet van Ru schrijven, dat we een prachtige buitenplaats gehuurd hebben volgens onze stand en dat het, als het niet naar de kachel stinkt, naar kinderpas ruikt. We zitten hier gezellig rond de tafel met zijn drieën, Ro, Ru en ik. Heb je de brief gekregen, waarin ik schreef dat we nu hier in het bos wonen in een zomerhuisje? (...) Vrijdagavond zat ik net in een hoekje met een pyjamajas aan en een blote gat, met mijn benen in een emmer water, toen ik een geluid hoorde, maar niks durfde te zeggen. En ineens hoorde ik Ro zeggen "Een man" en even later "Rudolf." En toen zag ik een bleek gezicht en Roos om zijn nek vliegen. Ik grinnikte verlegen in mijn b.g. Maar voelde me geweldig blij. Hij zag reuze bleek en ik dacht eerst dat er wat gebeurd was. Maar dat kwam slechts van de vermoeidheid. Hij was 's morgens om 5 uur weggegaan en kwam om 9 uur 's avonds aan. Op een fiets met autobanden. Geweldig, hè? Nou we waren alle drie blij. Het is nu ook veel gezelliger. (...) Ik schiet niks op vanavond, zo kletsen ze. Ru vertelt. Net zegt ie dat ik lekker opschiet met mijn brief. Hij is nu weer veel leuker tegen me.

4 oktober 1944, 7 uur 's avonds

Wat was dat fijn vandaag, de hele dag alleen met Erik. Alleen de Ruro tussen de middag thuis. Zusje, vannacht heb ik weer van jou gedroomd en van Jenny. (...) We lachen veel en toch is er ontzettend veel leed. Dichtbij en ver weg. Morgen is Gold een jaar geleden gestorven. Ik kan het me haast niet voorstellen, het lijkt al jaren. Nu ben ik nog wel eens bang, dat jij en ik elkaar niet terug zien. Dat zou ik erg vinden, zus. Ik heb op het ogenblik met jou de nauwste banden. Alles, wat ik hier beleef, wil ik aan jou vertellen, zusje. Feitelijk is het niets bijzonders, maar het

*raakt me allemaal. Zou het nog lang duren? Het kan haast niet.
Wat zal Moeke zweven tussen angst en hoop. (...)*

Roos zei mijn dienstje op, niet omdat ik er genoeg van had, maar omdat wij nu de kost zouden verdienen met aardappels rooien, dat kon Rudolf niet alleen. Elke ochtend, om zes uur stipt, vertrok de ploeg van de dag naar het van de boer aangewonnen stuk land, één dag Rudolf met Roos als raapster, één dag met mij. Zijn taak was de kluit met aardappels uit de grond te spitten – geen licht karwei – en die dan met een draai van de vork op de akker te gooien zodat de wortels met de aardappels bloot kwamen te liggen en deze ‘voor het grijpen’ lagen. De vrouw van de dag maakte de aardappels los uit de kluit – ook geen sinecure – en stopte ze in een jute zak. Het met de boer overeengekomen rooiloon voor zijn akker sloot een onbepaalde hoeveelheid aardappels in die we dagelijks mee naar huis mochten nemen. Uit een van mijn brieven aan Ruth blijkt dat ik f 2 per week van het loon mocht houden en dat ik dat aardig van de Ruro vond.

Bij thuiskomst voelden we ons, vooral in het begin, geradbraakt. Ik had bovendien toen al last van mijn rug. Maar de buitenlucht, de totale vrijheid en de voldoening het voor ons ongewone werk te klaren wogen ruimschoots op tegen de fysieke inspanning.

Laatste blad dagboek:

8 oktober 1944, zondagavond

Zusje, ik ben moe en verlaten. Ik moet me weer eens bij jou verlossen. Vandaag was ik even bij G. (Griet) en J. (Jan). Dat helpt anders ook wel. Maar nu waren we niet alleen. Volgende week is Folkert jarig en wordt het een feest. Ik voel er niets voor. Ben droevig nu. Omdat het niet opschiet? Het is onzin. Ik mis jou en Moeke. Ik kan wel zonder jullie, maar moeilijk. Ruro is een beste, allebei, ondanks het gekibbel, maar een psychische steun heb je er niet aan. Dit dagboek krijg je misschien nooit. Ze maken hier tankwallen en ik ben ervan overtuigd, dat er gevochten zal worden om ons heen. Ik ben zo moe van al het denken en berekenen. Zouden we nu werkelijk de winter nog

moeten volhouden. Het is haast te erg. Och ja, niet voor ons alleen, maar voor ons allemaal. Zusje ik ga naar bed, kon ik je maar welterusten zeggen. (...)

*13 oktober 1944
Geliefd zusje,*

Duizend dank voor je brief. Ik kreeg hem vanmorgen. Zo gek, gisteravond in een pé humeur naar bedde, ik verlangde zo naar een brief van je en ik wist dat ie er moest zijn en toch kreeg ik hem niet. Sufferd ook, je hebt het idiootste adres geschreven dat er is. De bosrand heeft ± 300 nummers. Dat zou nog niet hinderen als je de naam van G. en J. had gezet. Kijk zo:

*Mej. E. Swart, p.a. J. Keizer, Bosrand 254, Lhee bij Dwingeloo
Drenthe*

Ze kennen me hier alleen bij mijn naam Els. Zo weet bijna iedereen wie ik ben. Maar wat was ik blij met dat levensteken. De hele dag heb ik met je gepraat, je alles verteld en weer nieuwe moed bij je gehaald. De Ruro was diep verontwaardigd, dat je niks van de toestand daar had geschreven. Hemeltjelijef, wat zeurde Roos erover dat het ons minder interesseerde dan hen. (...)

Omdat Roos en ik steeds meer kankerden over het gebrek aan kunstlicht 's avonds – zelfs de boeren konden met moeite aan carbid komen – beloofde Rudolf ons op een dag een nieuwe bron van licht te bedenken. Dagenlang hoorden noch zagen we hem na het werk, lukte het zelfs Roos niet hem te ontlokken waar hij mee bezig was.

Op een avond, Roos en ik trachtten nog bij het laatste daglicht wat te lezen, stormde Rudolf de Wigwam binnen met een enigszins gemuteerde fiets, een houten plank van circa 30 bij 100 cm en zijn gereedschapskist, verjoeg ons van de tafel en begon zijn vondst met de nodige bravoure te monteren. Gespannen, vol verwachting en tegelijk sceptisch, hingen onze ogen aan zijn handen. Aangezien technisch inzicht voor mij een braakliggend terrein was (en is), ben ik nu ook niet in staat – na meer dan 60 jaar – om de constructie van zijn uitvinding uit de doeken te doen.

Toen alles startbereid was, ging Rudolf aan tafel zitten, bewoog

met één been de houten plank, die met wiel en dynamo was verbonden, op en neer, trok met één hand aan het touwtje naar de lamp en ziedaar onder luid kabaal stroomde er licht boven de tafel.

Als bij afspraak klaterde onze schaterlach gelijktijdig de ruimte in. Verbouwereerd staarde Rudolf ons aan; het volgende ogenblik trok hij in dolle drift de hele lichtfabriek uit elkaar en stormde met de brokstukken naar buiten.

Geschrokken, nog even hikkend van het lachen, vielen Roos en ik stil tot Roos zich vermande en Rudolf achterna rende om ons gelach te vergoelijken.

Dagen later reconstrueerde Rudolf zijn bouwsel sans rancune en traptten we voortaan om beurten licht aan tafel.

***33**

Uit een brief aan Ruth:

12 november 1944

Geliefde Schattezus,

Ro wil Dinsdag naar Den Haag. Daarom schrijf ik. Dan kan ze die brief meenemen. Misschien krijg je hem dan gauwer. (...) Ik ben vanavond niks in mijn sas, zusje, ik zal er maar geen doekjes om winden, jullie merken het toch. Ik ben al een week lang in een p... humeur, schop herrie met Ro, ben kribbig tegen de kinderen en huil soms een seconde van verlatenheid. Het is goed als Ro Dinsdag vertrekt dan krijg ik het zo ontzettend druk dat er geen tijd meer blijft voor muizenissen. Agaath heeft het in haar brief weer juist gezien. Ik snak naar een klein beetje tederheid en liefde. Het is wel zo, dat als je liefde zoekt je haar zelf moet geven. Dat wil ik ook, maar op het ogenblik gaat het slecht. Ik voel me net een kind, dat stout is geweest. Dat ben ik tenslotte ook, al weet ik precies hoe en waarom. Ze vinden me natuurlijk ondanikbaar, hoewel ze me nu, geloof ik, een maagkwaal toedichten en alle chagrijn daaraan toeschrijven en ik morgen van Ro beslist naar een dokter moet. Het is een feit, dat het vooral komt, omdat ik de hele week misselijk was, buikpijn had en aldoor naar de WC moest, maar je weet hoe graag ik naar een dokter ga, en dan voor buikpijn. (...)

Onze huisarts in Amsterdam, dokter Van der Poorten, had het doktersbezoek voor mij al heel gauw verpest. Toegegeven, ik was tot dan verwend geweest. Eerst, tot aan mijn zesde jaar, mijn lievelingsoom. Daarna Onkel Karl, een kinderarts die in Keulen in onze straat woonde, een paar huizen van ons vandaan, met wiens enige zoon, Fränzchen, in leeftijd tussen Ruth en mij in, wij vaak speelden en wiens vrouw, Tante Thea, in de verte familie van moeder was. Met andere woorden: de familie Rosenthal behoorde tot onze huisvrienden en wij drie kinderen (meisjes!) waren dol op Onkel Karl, mede door zijn knappe verschijning. Van der Poorten daarentegen, klein van stuk, in mijn ogen onbeduidend, trachtte mij, al vanaf ons tweede treffen, op te voeden in Nederlandse manieren. Dat viel niet best bij me. Deed ik niet al mijn uiterste best om mij in het Nederlands en zonder fouten uit te drukken. Maar onze nieuwe huisarts, zich bewust van zijn alomvattende taak van Joodse dokter tegenover dit immigrantengezin – hij was ons aanbevolen door goede vrienden – corrigeerde meedogenloos elk ‘ja’ en ‘nee’ van mij (in de Duitse taal gebruikelijk) in ‘ja dokter’, ‘nee dokter’. Gevolg: constant verzet van mijn kant als mijn moeder opperde hem vanwege mijn onwel voelen te consulteren. Mijn antipathie tegen hem bleek zo overheersend, dat ik maar al te vaak trachtte mijn fysieke hinder zolang mogelijk voor mijn ouders te verbergen. Dus ging ik met Roos en Erik, die zonder aanwijsbare oorzaak al een paar dagen dreinerig was, de volgende dag naar de dokter. Uit angst dat ik misschien op het laatste ogenblik mijn hielen zou lichten, liet Roos mij het eerst naar binnen gaan. Vaag herinner ik mij de spreekkamer, vaag zie ik de dokter tegenover mij aan zijn bureau zitten; aan de ene kant vol belangstelling voor mijn klachten, aan de andere kant voor mij onpeilbaar.

Hij had een goede naam in Dwingeloo en omstreken. Eigenlijk werd er alleen met waardering over hem gesproken, al stond hij bekend als een zonderling.

Na enkele zinnen over en weer keek hij mij pal in de ogen en constateerde: “Je bent een Jood.” Die uitspraak kwam zo onverwacht, zó direct en buiten elke context van ons gesprek, dat ik even moeite had mij in te houden. “Nee,” zei ik effen. “Ja,” repleepeerde hij met evenveel aplomb. “Beslist niet,” verweerde ik me nu geprikkeld. Blijkbaar klonk mijn stem zo afwerend dat hij

zijn consult zonder enige overgang voortzette. Maar tegen het einde van mijn bezoek gooide hij, gepaard met zijn meest charmante glimlach, nog eens een balletje op met “en toch ben je een Jood.” Ik dacht: als je nú je bek houdt, vat hij dat op als toegaving. Dus pareerde ik, nog resoluter, met “dat ben ik niet.” Na nog enkele raadgevingen en het schrijven van een recept van zijn kant, een beleefd bedankje van de mijne, liep ik, innerlijk opgelucht, naar de deur. Gedreven door een impuls, draaide ik me daar nog een keer om en daar stond hij grijnzend achter zijn bureau, in zijn opgeheven handen een kleine lei waarop met grote witte letters: J o o d.

Roos, die met Erik na mij naar binnen ging, drukte hij nog op het hart om mij ‘in het bos’ te houden en vooral niet meer naar het dorp te laten gaan, omdat er geruchten de ronde deden dat ik Joods was. Natuurlijk namen wij zijn goedbedoelde waarschuwing zeer serieus.

Of Roos in zijn spreekkamer door de knieën ging en op zijn aan-dringen kleur bekende, heeft ze, althans tegenover mij, in het midden gelaten. Ik dacht toen van wel en dat denk ik nog.

Roos vertrok dus op de fiets naar Den Haag (een andere mogelijkheid was er niet vanwege de spoorwegstaking) om hun uitgebreide familie van wat extra voedsel te voorzien en om wat meer te weten te komen over de leef- en voedselsituatie in het westen in het algemeen en in Den Haag in het bijzonder.

Ik bleef achter met vier kinderen onder mijn hoede. Kleine Jan, die bijna elke dag vanuit zijn rolstoel het reilen en zeilen rond de Wigwam in het oog hield, werd met zijn praktische aanwijzingen (bv. voor het in blokken hakken van boomstronken voor onze kachel) een onmisbare steun in de rug. Grote Rudolf gedroeg zich af en toe onmogelijk, vooral aan tafel. Ik herinner mij nog goed dat ik een keer onder het eten woedend opsprong en schreeuwde: “Nou, dan zoeken jullie het verder maar alleen uit,” waarop zelfs Folkert krijsend smeekte: “Ga niet weg, Els, ga niet weg, laat ons niet alleen.”

Res, de hond – we tolereerden elkaar, omdat we geen keuze hadden; ik was allergisch voor honden (sinds ik op vierjarige leeftijd had moeten vluchten voor de hondsdom geworden waakhond van mijn grootouders, tot dan mijn favoriete speelkameraad (zie mijn ‘Tagebuch’ p. 90), Res onderging mijn onverschillig-

heid jegens hem hondmoedig – toonde nu een fijn gevoel voor hiërarchie, waardoor ik hem alsnog in mijn hart sloot. Roos was zijn oogappel, haar bewaakte hij dag en nacht. Sinds haar vertrek bivakkeerde hij 's nachts voor het slaaphok van de kinderen en mij in plaats van voor de deur van de Ruro. Overdag liet hij mij nooit uit het oog.

Op een avond – Rudolf en ik zaten vredig naast elkaar voor het kookfornuis met het deurtje, waarachter de brandende houtblokken, open voor 'leeslicht' – voelde ik ineens een vreemde spanning in de atmosfeer. Bijna op hetzelfde moment wist ik. Nog geen minuut later had Rudolf zijn arm om me heen geslagen, mij naar zich toe getrokken en overstelpde hij mij hartschotelijk met kussen. Ik was 'flabbergasted.' Maar . . . gaandeweg kwam er iets in mij los, raakte ook ik verstrikt in dit fascinerende spel. Hoe lang? Eindeloos. Tot we ieder naar ons eigen bed togen. Maar daarvoor had hij me mee naar buiten genomen, de koude nachtlucht in en verklaard dat hij van me hield en geen rust meer kende, dat ik compassie met hem moest voelen en mij aan hem moest geven.

Dat was wel het laatste wat ik in de zin(nen) had. De opwindende van de schier al het andere wegvagende zinsbekoring, zeker voor herhaling vatbaar, had verleidend en verdovend tegelijk gewerkt. Maar dat was het dan. Verder gaan wilde ik onder geen voorwaarde. En waar bleef Roos bij dat alles? Toen moest het hoge woord er wel uit. Het zou Roos niet hinderen. Hun hulp, Boukje, mijn voorgangster, had zo nu en dan, met het fiat van Roos, ook in bed als haar vervangster dienst gedaan. Nu, ik was wel jong (voor die tijd) en onervaren, maar daar tuinde ik zo niet in. Dat was zijn voorstelling van zaken. Bovendien was Roos toen zwanger van Erik en . . . Boukje was Boukje en ik was ik. Volgend op mijn stilzwijgen schoot hij nu zijn voltreffer af: per slot van rekening had hij mijn leven gered en dus . . .

Bång voelde mijn geest. "Daar moet ik over nadenken," uitte mijn mond. "Tot morgen dan, langer houd ik het niet meer uit." Die nacht trachtte ik mijn situatie zo neutraal mogelijk te overzien. Opvoeding, intuïtie en omstandigheden dreven me naar een categorisch 'nee, ik doe het niet.' Daartegenover pleitte een bijna volwassen stem in mijn binnenste: 'Je bent moreel verplicht je schuld bij hem af te lossen, het koste wat het kost.' De volgende dag, zodra Rudolf kans zag mij alleen op te wach-

ten, vroeg hij me bijna nederig wat ik had besloten. Ik gaf aan dat ik bereid was aan zijn verlangen toe te geven mits Roos en de kinderen er niéts van zouden merken. Aan deze voorwaarde hield hij zich stipt, ook in zijn relatie tot Roos, die nooit iets heeft gemerkt, of ook maar vermoed (wat ik door omstandigheden een twintigtal jaren na dato uit haar eigen mond heb vernomen). En zo is het tot haar einde gebleven.

Wel was ik het die negen van de tien keer brokken wist te voorkomen.

Maar één keer, Ru en ik waren een paar uur alleen op het ‘erf’ en hij had mij overgehaald die gelegenheid niet voorbij te laten gaan, werden we bijna op heterdaad betrapt. We lagen op mijn bed ‘bij te komen’ toen Rudolf buiten stappen hoorde. Het was klaarlichte dag, geen deur op slot. In no time stond hij, broek vastsjorrend, hemd in één hand, boven op bed. Met de andere hand greep hij de stijl van het raam vast en sprong met een fikse zwaai naar buiten. Even later hoorde ik hem bij de voordeur met iemand praten. Stikkend van het lachen bleef ik nog even lekker liggen.

Rudolf was geen slecht mens. Integendeel. Naïef was-ie wel, is-ie gebleven zolang ik hem heb gekend. Ik had hem, zonder het te willen, zonder het ook maar te beseffen, voor altijd vlam doen vatten door mijn permanente aanwezigheid in huis. Zijn gevoelens zaten veel dieper dan ik in mijn onschuld kon vermoeden. (Pas maanden na afloop van de oorlog, nadat ik het gezin Barkhuijsen in Lhee had verlaten om mijn eigen leven in het westen in te richten, kwam hij mij opzoeken om mij dat onverbloemd te laten weten. Hij zou naar Nederlands-Indië (Indonesië) gaan en daar op mij wachten tot ik mijn studie had beëindigd en met hem zou willen trouwen).

Terugblikkend op onze vaak romantische escapades (bv. ’s nachts bij maneschijn, midden in het bos, terugkerend van Rudolfs zangavondje voor de jeugd bij de familie Keizer – de ene week begeleid door Roos, de andere door mij), wat milder geworden in de loop der jaren, wat objectiever ook, denk ik toch dat deze ‘uitstapjes’ mij het laatste halve jaar van de oorlog aanmerkelijk hebben verzoet. Tóén voelde ik mij vaak inwendig opstandig dat ik als bijvrouw fungeerde. Wat wist ik al van mannen. Rudolf gedroeg zich tegenover mij als een gentle-man, maar als een man. In de, in mijn ogen, meest absurde situaties trachtte

hij me nog over te halen de liefde te bedrijven. Maar altijd bleef hij 'gentle' tegen mij, altijd bleek hij verliefd op mij. Eén keer, midden in de winter, overviel mij de angst dat ik zwanger was ondanks alle voorzorgsmaatregelen. Al een paar weken voelde ik me constant misselijk, koortsig, zonder enige eetlust, zonder enige levenslust. En er was niemand om tegenaan te janken. Bij Rudolf wilde ik al helemaal niets kwijt over mijn schrikbeeld. Hem hield ik gewoon ver van mijn lijf met mijn onwel zijn. Geen ogenblik kwam het bij me op om bij de pil professionele raad te vragen. Maar even onverwacht als mijn angst was opgekomen, verdween mijn ellende overdag, mijn slapeloosheid 's nachts en bleek mijn vrees ongegrond. Ik voelde me letterlijk herleven en constateerde met enige zelfspot dat ik – als enige van de hele familie – zo negatief had gereageerd op onze vaccinatie (naar ik meen tegen tyfus). Sindsdien ben ik behept met een panische angst voor inentingen en niet ten onrechte.

De lange winteravonden kortten we met bezoeken over en weer, met name van 'onze' boeren aan de Bosrand. Voor de totstand-koming van zo'n gezellig avondje was wel een hele organisatie vereist. Omdat noch de boerderij, noch de jonge kinderen onbewaakt konden achterblijven stelde de 'club der jongeren' van de Bosrand zich gretig beschikbaar om in te springen. Hét vermaak op zo'n avondje 'oppassen' was met zijn allen, liefst luidkeels, zingen. Door mijn vriendschap met Geesje en kleine Jan beschouwden ze mij als een van hen en zagen ze erop toe dat Roos en Rudolf 's avonds werden uitgenodigd. Dan konden ze bij mij komen oppassen. Om de een of andere reden beschouwden ze 'oppassen in de Wigwam' als het summum van entertain-ment; misschien mede door de romantische wandelingen, heen en terug, midden door het dichte bos (omdat de Duitsers noch de NSB'ers daar bij donker durfden te komen) in plaats van langs de geijkte paden. Roos en Rudolf, bij thuiskomst door datzelfde donkere bos, werden dan al op afstand vergast op onze i.e. hun zanglust (echt zingen kon ik nooit). En dat bracht Ru op het idee van de 'zanglessen'. Gedreven door zijn eigen AJC-cultuur wilde hij die in zijn ogen onderontwikkelde boerenjeugd op een hoger plan brengen met zijn viool, zijn stem, maar bovenal door zijn eigen enthousiasme. De jongelui van hun kant vielen zonder meer voor een avondje extra vermaak, spotten goedmoedig onder elkaar met Rudolfs muzikale aspiraties en deden op hun manier hun best de leermeester niet al te zeer teleur te stellen.

Brief aan Ruth:

*21 november 1944 (verjaardag van mijn oudste zuster)
Geliefde zustermijne,*

Is dat nu weer toeval geweest, dat Janna vanavond je brief kwam brengen? Ik verwachtte eigenlijk wel wat vandaag. Gek, zus, wat jou betreft heb ik altijd een soort voorgevoel. Voor het eerst vanmiddag op het huusje dacht ik hoe het zou zijn als

je ineens aankwam. Een zesde zintuig? Ik weet niet. Je brief maakte me blij en treurig. Maar daar moeten we over praten, niet schrijven. (...) Als je zou komen, o, zus, doe het. Ik weet niet of het verstandig is. Dat kan ik niet beoordelen. Ik weet immers niet hoe je ervoor staat. Ik weet alleen dat ik het heerlijk zou vinden en dat het me dan weinig meer kan schelen wat er gebeurt. Het huisje, waar ik over schreef, is verhuurd. Maar ik slaap alleen in een tweepersoonsbed, wat natuurlijk betekent dat we bij de Ruro moeten blijven. Maar zus, wat hindert dat. We hebben de nachten samen, we gaan toch al vroeg naar bed, we hebben elke hele zondag. Als ik wist wanneer je zou komen, zou ik je op de tandem willen komen halen. Breng dan in elk geval een deken mee, die hebben we niet zoveel. Je moet met de Lemmer (boot) maar ik denk niet dat je er in A'dam op kunt komen vanwege de drukte daar. Zus, Didi had toch mijn fiets. Probeer met een fiets van hen hier te komen. Roos' moeder is met haar 56 jaar van Apeldoorn naar Den Haag in 2 of 3 dagen gelopen. Maar wees alsjeblieft voorzichtig. Ik vraag aan hen niet wat zij ervan denken. Het interesseert me niet. Als jij het met Moeke overlegt, dan komt het wel goed. Kan Geert je niet brengen? (Geert was bij de politie in Amstelveen). Je kunt het makkelijk in twee dagen doen. O, zusje, had maar nooit het idee geopperd. Het is te mooi om waar te worden. We hebben vanavond stiekem pudding gemaakt, Jan en ik. Jan blijft slapen bij Ru, want Roos is naar D.H. kleren halen. Had ik het geweten dan hadden jullie samen terug kunnen komen. Als je het doet, dan gauw, anders kan het niet meer. Ik kan aan niets anders meer denken. Het is mijn liefste wens geworden en wat mij betreft heb ik er alles voor over. Of je hier met het oog op verkoudheid uit de wind zit, dát mag ik je niet beloven. (Ik zinspeelde op minder gevaar van tegen de lamp te lopen, i.e. opgepakt te worden). De dokter heeft mijn aanleg ervoor al ontdekt en Roos ervoor gewaarschuwd, dat ik maar zo min mogelijk in het dorp moest komen omdat daar de meeste wind waait. (...)

*34

Uit brieven aan Ruth:

29 November 1944

Zusje mijne,

Ro is terug en hoewel ik niet wilde, was een van mijn eerste woorden dat jij ook wou komen. "Nou, ze komt maar," zei Roos hartelijk ondanks alles, dat is onze gespannen verhouding. Ze vindt mij een verwend mirakel en ik vind haar een berekenend kreng. Hoewel, sinds ze terug is ben ik blij met haar en krijg ik weer vlagen van hartelijkheid. Ik dacht er ineens over je te gaan halen, maar dat wil ze niet graag, mij alléén langs de weg, een meisje van die leeftijd, neen, dat wil ze niet. Zusje, ze zei, "Als Ro wil komen dan doet ze dat ook zonder jou, dan komt ze desnoods halflopende, half op paard en wagen of zo." Zusje, kom voor het te laat is. Nu ik van Ro heb gehoord welke ellende er in D.H. heerst, zijn alle bezwaren verdwenen. Als je kunt, moet je komen. Kon je Ag. met de kinderen maar meebrengen. Maar hoe moeten die hier komen? Plaats zou wel te vinden zijn. Zusje, is Geert er nog? En Leen en Ton (de man van het echtpaar met klein kind, waar Ruth nu in huis was) en allemaal? Ik werd er naar van, van het hele verhaal. (Blijkbaar had Roos verteld dat er zoveel jonge mannen in Den Haag waren opgepikt voor de arbeidsdienst in Duitsland). (...)

Vrijdagmorgen

Wat een hof dat die brief nog niet weg is, want, zusje, 'De Duif,' ons huisje (dat ik voor Ruth en mij had uitverkoren) is weer vrij. Hoera! Nu moet je alleen opschieten, want zonder jou kan ik het niet huren, dat zou tot een opstand in Dwingeloo en Lhee leiden. Zoiets gek. (Met het huren van de Wigwam voor de winter had Roos een precedent geschapen. Toen er meer en meer, door de honger in het westen verdreven, onderkomen-zoekers oostwaarts stroomden en er ook in de gemeente Dwingeloo schaarste aan woonruimte ontstond, had het gemeentebestuur beslist dat alle zomerhuisjes ook in de winter moesten worden verhuurd als er vraag naar was). Erik hangt binnen op het potje, Roos is voor Sinterklaas boodschappen doen, de kinderen zijn

naar de Bosrand en Ru is aan het aardappelrooien. Ik heb er gisteren de hele middag over nagedacht toen ik met Ru aan het rooien was. Maar vanmorgen bedacht ik ineens, dat het misschien beter was als Ag. met de kinderen hier kwam. Het lijkt misschien gek, maar het is niet onuitvoerbaar. Als het bij jullie net zo erg is (met het gebrek aan eten) als in D.H. is het toch de beste oplossing. Ze kunnen proberen met de Lemmer boot te gaan, Geert zal dat toch wel klaarspelen. En als ik precies weet wanneer ze komen, fiets ik er naar toe en kan Ag. met Ruurdje op de fiets hier komen. Dan moeten wij maar met de kinderen half lopende, half trampende of hoe je dat noemt. (Het woord 'trampen' van het Engelse to tramp was toen in voor de zeer ongeregelde wijze van vervoer, waarbij zoveel mogelijk gebruik werd gemaakt van 'meerijden', onverschillig met welk vehikel). Ze kunnen nu nog in De Duif. Er is net genoeg ruimte, maar ze moeten vooral "dekens" meebrengen, die zijn er niet. En warme kleding. Pannen en borden zijn er ook niet, maar die zouden we dan overal vandaan bij elkaar moeten scharrelen. Licht is er ook niet. Een carbid- of petroleumlamp is te krijgen, maar zonder de nodige carbid of petroleum. Hout is er in het bos genoeg om te stoken en een kachel hebben we hier nog wel over. Ag. moet er maar eens over denken. Natuurlijk zijn er nog tal van moeilijkheden op te lossen, maar dat weegt toch bij lange na niet op tegen de hongersnood, die in de stad niet uit zal blijven, die misschien hier ook nog eens komt, maar dat duurt nog een hele poos denk ik. (...)

6 december 1944

Geliefde,

Wat lag die brief lang bij mij! Dat komt door Sinterklaas. We hebben zo een leuke Sinterklaas aan huis gehad. Net echt. En we zijn nu weer geheel en al in vrede, Roos en ik. Beter dan ooit. Het kostte me moeite en haar ook. Maar ja, het is tenminste voor tijdelijk gelukt. Ik heb een mooi boekje met sonnetten van haar gehad en een doos voor mijn rommeltje. Haar heb ik een speld gegeven, net zo een als ik van Moe gehad heb. En Geesje heeft voor de Sint mijn rok gekeerd, hij is nu net nieuw, zo mooi glanzend. Haar vriend Gerard was de Sint en Janti Zwarte Piet.

Ik heb Roos uit naam van de Sint een verslag geschreven van de middag. Ik vraag het wel weer eens terug voor jullie. Hoe hebben jullie het gehad? Elke dag die om is zonder jou, zeg ik tegen de kinderen: "En nu is Ro nog niet gekomen." Marijke vanavond: "Dat komt zeker omdat ze denkt, dat Marijke nog in bed plast." Ik heb beloofd je te schrijven dat ze dat niet meer doet. Ze gaat nu 's nachts alleen plassen en mag daarom ook altijd bij mij slapen. De Duif is weer bezet. Dezelfde mensen zijn terug. Dan moeten we maar zien hoe het gaat. (...)

***35**

*13 december 1944, woensdagochtend
Zusje,*

*Joop uit Apeldoorn was één dag hier. Ik geef haar de brief mee, dan gaat het sneller. Luister eens, ik heb aan Moeke al geschreven dat vóór 15 januari Roos en ik naar Amersfoort fietsen en daar eten brengen, dat van 15 januari – 15 februari gehaald kan worden. Daarna – als niemand het komt halen – is het voor die mensen. Voor jou leg ik er een pak neer, als ik kan krijgen vooral rogge en spek. Je moet dan zelf zien of je het voor jezelf houdt of met Ag. deelt of zo. Het kan niet zoveel zijn, want we nemen voor zovelen eten mee en niet alles is zo lang houdbaar. Ik zou graag even bij jullie komen, maar Roos vindt het, denk ik, niet goed. Jammer, dat ik niet zeker weet welke dag we komen. Adres . . .
. Zus, Joop gaat weg, dus ik plak hem dicht. Een zoen met Elses verjaardag (op 1 januari), Vrede en Gezondheid in het Nieuwe Jaar.*

*Dag schattebout, duizend zoenen
Ellen*

De hier bedoelde toevoer van eten heeft nooit plaatsgevonden. Waarschijnlijk was de situatie op de wegen te gevaarlijk geworden.

16 december 1944, zondag
Geliefde Zuster mijne,

Eigenlijk heb ik helemaal geen tijd om te schrijven. Verleden week ben ik een brief aan Ag. begonnen, eergister een sprookje voor Else en dat moet ik allemaal nog afmaken. Het is al één uur, ik ben maar brutaal gaan zitten, want ik wil vanmiddag naar Roefje. Een vrouw van 43 jaar met een meisje van 13 en een jochie zo oud als Erik. Ze woont helemaal alleen, want haar kerel is verleden jaar verdronken, geen mens haast die naar haar toe komt. Nu heb ik beloofd vanmiddag te komen. Je snapt het niet, zus, maar overal langs de Bosrand kan ik vrolijkheid brengen. Ze zijn kwaad op elkaar als ik niet bij iedereen aanga bij mijn ronde van het melkhalen. Maar dat is onmogelijk. Ik ga immers nooit voor 6 uur hier weg en moet een half uur lopen. En weer een half uur terug én liefst om 8 uur binnen want de Landwacht (hulppolitie van de NSB) is weer speciaal daarvoor in actie (i.e. voor het toezien op het 'om 8 uur binnen zijn.') Als Roos komt vinden ze ook leuk, maar bij lange na niet zo, dat ze aan haar hoofd zaniken om gauw terug te komen. Weet je, we zijn tenslotte ook anders, zelfs ik kán geestig zijn als ik wil en dat vlotte, lollige daar zijn ze dol op. En ik houd ervan hen te plagen. Het is ook wel een beetje, omdat ik voel dat ze me mogen en dat dit mijn eigenwaarde streelt. Ook wel een reden, denk ik, waarom ik zo graag naar ze toe ga.

Op het ogenblik botert het niet best met de Ruro. Ik werk me dood, kom nooit klaar, maar geniet desondanks vaak van het idee dat alles eigenlijk op mij drijft. 's Morgens, al is het nog zo druk, en de ochtend zo om, dan kan ik ineens diep inademen en gelukkig naar de kinderen kijken, die met alles tenslotte bij me komen als Roos er niet is. Fijn lijkt het me, ondanks het onafgebroken moeten werken, om zo later in nauw contact te staan met je eigen kinderen. Moet je ze dan ook zo vroeg naar een kleuterschool sturen? Ik voel er weinig voor. Ik begrijp ook niet hoe Roos zo onnadenkend om kan springen met Erik. Hij groeit zo snel en nog maar een paar jaar dan is hij baby af. Ze blijft veel te weinig bij hem stilstaan, is er eigenlijk veel meer voor de andere twee.

We zitten nu veel 's avonds zonder licht en hoewel ik de tijd van niets doen betreur (ik lees op het huusje nl. zo'n mooi boek)

is het toch vaak fijn en harmonisch. Zoals het dikwijls in Den Haag was, bij hen thuis. Zus, ik heb al veel over hen geroddeld en gezeurd, maar ondanks alles geloof ik nooit dat ik het ergens beter had kunnen treffen en als ik het goed bekijk, zonder mijzelf te sparen, dan ligt het grotendeels aan mij. Niet dat ik het uitlok of zo, maar nog steeds, net als vroeger thuis, dat ik alles veel te veel afweeg. Daar word je gek van. Ik weet soms zelf niet hoe eraf te komen. Het is zo vreselijk moeilijk.

Zus, ik ben zo dik, afschuwelijk, je bruine jurk past me precies (thuis was Ruth zeker twee maten 'dikker' dan ik), hij staat me wel goed, hoor. Het vest, dat Ru's moeder heeft gebreid, is ook mooi geworden. Die groene trui – zo had ik het tegen Ro gezegd – was te leen voor Rudolfs moeder, dat heb je verkeerd begrepen. Is dat goed? Ze heeft zowat niks aan d'r lijf en ze is zo wat van jouw, onze, maat. Val je nu af? Zus, is er hongersnood bij jullie? Zijn jullie nog allemaal gezond? Als een van jullie kan en een fiets heeft en de tocht hierheen aandurft valt er hier nog wel wat te halen, als je iemand kent (hier). Er komen dagelijks mensen uit A'dam, D.H. en Rotterdam eten halen hier. Dus waarom jullie niet. Als iemand het mocht doen dan moet hij vooral textielwaren meebrengen, kleren, stopgaren e.d., daar zijn de boeren tuk op. En alles van zeep, handdoeken, tafelkleden, solutie. Al zulke goederen doen méér dan geld, onthoud dat goed. (Terwijl ik dit overschrijf, zie ik ineens Roos en mij letterlijk de boer opgaan met garen e.d. – nog meegenomen van ons thuis – om levensmiddelen voor de pakjes naar mijn moeder te bemachtigen. Maar dat was maanden voor de hongerwinter, maanden voor de mensen uit het westen hun honger in het oosten trachtten te stillen). Als iemand voor Ag. zou gaan, dan moet je voor dit doel van Henk wat laten halen om te ruilen. Vind je niet? (Henk, de loodgieter, bij wie mijn ouders het laatste jaar zoveel waardevolle dingen, intussen 'allang' onvervangbaar, hadden mogen 'stallen' tot na de oorlog). Denk er maar eens goed over. (...)

Het werd een strenge winter met massa's maagdelijke sneeuw in ons bos, hardnekkige ijsbloemen op onze ramen en een dagelijkse worsteling om alles draaiende te houden. Elke ochtend moest allereerst de pomp worden ontdooid. Wie van ons drieën het vlugst in vorm was, deed zijn uiterste best om met de in de

kamer opgestapelde, nog nauwelijks droge, houtblokken het fornuis te laten laaien voor de eerste ketel kokend water. Daarmee moest je dan zo snel mogelijk door de vers gevallen sneeuw naar de pomp waden, het zware deksel ervan oplichten en het hete vocht zo langzaam mogelijk in de diepte gieten. Maar al te vaak volstond één ketel hitte niet om de zwengel van de pomp weer in beweging te krijgen.

Ook in 'huis' moet het behoorlijk koud zijn geweest. Ondanks verwoed doorstoken na die eerste ketel kokend water – boomstammen leverde het bos onbeperkt, het dagelijks probleem bleef de blokken voldoende droog te krijgen voor het gebruik – begonnen de onderste ijsbloemen op de ramen pas tegen de middag te smelten, de bovenste pas tegen de avond.

Ons voedingsprobleem loste Roos voorlopig op haar manier op. Beu van het dagelijks, gekluisterd aan haar naaimachine, de oude plunje van de boeren in de omtrek verstellen, snakte ze naar wat leven buiten de brouwerij. Zo was ze het gerucht van 'goed geld te verdienen' gevolgd en terechtgekomen in Diever bij het hoofdkwartier van de arbeidsdienst. Daar zochten ze aardappelschilsters voor hun gaarkeuken. Weliswaar hield Rudolf zich nu, na het aardappelrooien, zoveel mogelijk overdag onzichtbaar om niet onverhoeds voor de arbeidsdienst – hulp aan de vijand! – ingerekend te worden, maar piepers jassen voor het warme eten van 'onze' arme jongens was toch heel iets anders. Je verdiende er f 5.- per dag mee, gratis vervoer van en naar huis en 'last but not least' mocht je elke dag het voor consumptie afgekeurde, i.e. te oud bevonden, kuch (commiesbrood) mee naar huis nemen, een voor ons toen ongekende en weldra onmisbare weelde.

Eenmaal in dienst wist Roos zo nu en dan nog andere etenswaardigheden mee naar huis te brengen.

Groente was die winter helemaal niet meer te bemachtigen, zodat we dagelijks als 'garnituur' bij de aardappels knollen verorberden die ik in de meest fantasierijke variaties enige 'bij'-smaak trachtte af te dwingen.

Het besneeuwde bos met zijn vaak adembenemende schoonheid schonk ons onverwacht een sanitaire luxe. Op een zeer stille, witte dag hoorde Rudolf met zijn gevoelig oor een vliegtuig neerstorten. De volgende dag liep hij dan ook op zijn speurtocht

tegen enige vliegtuigwrakstukken aan. Een daarvan sleepte hij mee naar huis, naar zijn werkplaats en toverde het om tot . . . een badkuip. Wel moest je voor het gebruik van deze aanwinst vele liters water oppompen en verwarmen, maar het resultaat bleek voor de ‘bader’ – althans naar mijn beleven – paradijselijk.

Het was Rudolf ook die voor elke badscène de kuip aansleepte, op de vrije ruimte tussen aanrecht en eethoek installeerde en de benodigde hoeveelheid water uit de diepte oppompte, naar de Wigwam sleepte en hielp bij het verwarmen ervan. Na afloop van het badgebeuren herstelde hij samen met Roos of mij het gezicht van onze woonkamer-keuken.

Met het oog op de voor ons volwassenen vereiste privacy en het toezicht op de kinderen moest de kuip dan wel tijdig worden besproken.

De sneeuw smolt, het voorjaar deed zijn intrede. Roos, die meer en meer de voorkeur gaf aan het buitenleven, slaagde erin drie kippen voor onze eiervoorziening op ons 'erf' te huisvesten. Ik had een hekel aan die kippen, aan hun gekakel, aan hun scharrelen, kortom aan hun hele gedoe. Maar omwille van de lieve vrede liet ik mij door haar overhalen om mijn medewerking te verlenen bij het realiseren van een haan, volgens haar onmisbaar voor het stimuleren van hun tot dan toe povere eiproductie.

Blijkbaar – dat weet ik door een van zijn hand bewaard briefje als vrijwilliger, in mijn herinnering kan ik er niets van terugvinden – bestond er nog contact tussen de appelkeunich en mij.

***36**

Wat ik mij echter goed herinner is dat Roos, nadat ze bij de haar bekende pluimveehouders vergeefs had aangeklopt voor de door haar zozeer begeerde haan, via mij de appelkeunich erom wilde aanspreken. Ze was ervan overtuigd dat hij mij zo'n levend bewijs van zijn affectie niet zou kunnen weigeren. Tenslotte was hij de stamhouder van een welvarende boer voor wie een haan niet zoveel meer vertegenwoordigde dan een paar kilo appels. En inderdaad – tegen mijn verwachting in – verscheen Henk enkele dagen na mijn vol schroom geuite haanwens blozend van blijdschap in de Wigwam, een struise haan vastgeklemd tussen zijn armen.

En nog eens kreeg Roos gelijk. Na enkele weken met hun viriele soortgenoot logies te hebben gedeeld, broedden onze drie kippen steeds meer eieren.

In een van de zomerhuisjes in ons bos woonde sinds enige tijd een NSB'er met zijn vrouw. Ze waren gevlucht, misschien zelfs officieel geëvacueerd, uit de omgeving van het toen militaire vliegveld Eelde (Drenthe). De dorpelingen, doorgaans goed op

de hoogte van de politieke kleur van hun naasten, bejegenden hen met verholen wantrouwen. Wij gedroegen ons als welopgevoede burens.

Op een dag passeerde ik hen fietsende op ons fiets-wandel-bospad en hoorde haar nog net angstig roepen: "Kijk toch uit, Absalom." 's Avonds aan tafel spuide ik triomfantelijk: "Ik weet nu ook hoe die NSB'er heet!" Rudolf, een en al oor, "Hoe dan?" Ik, met aplomb, "Absalom." Gelach. Roos, prozaïsch als altijd, "Welnee meid, hij bleef zeker met zijn haar aan een tak hangen." Vaag drong het tot me door dat Roos doelde op de bijbelse Absalom. Maar zo makkelijk liet ik mij die vondst niet afnemen. Niet voor niets stamde ik uit een gezin waarin moeder en dochters specialisten waren in het ter plekke toekennen van beklijvende roepnamen. "Geen sprake van, hij héét Absalom, past bij hem!" hield ik dus vol.

Weken later – Rudolf en ik waren alleen op het erf, Roos was wandelen met de kinders – klopte Absalom, voor het eerst sinds zij in het bos bivakkeerden, bij ons aan. Toen ik opendeed, vroeg hij meteen op plechtige toon: "Kan ik meneer Barkhuijsen even spreken?" Ik nodigde hem uit binnen te komen en te gaan zitten tot ik Rudolf rond het huis zou hebben gevonden. Gelukkig trof ik hem in zijn werkplaats aan. Lichtelijk gespannen – tenslotte was Absalom NSB'er en kon je nooit weten wat-ie in zijn schild voerde – maar ook benieuwd naar de reden van dit onverwachte bezoek, kwam hij met mij mee.

Na een korte begroetingsceremonie viel Absalom met de deur in huis. "Meneer Barkhuijsen, neemt u mij niet kwalijk dat ik zomaar bij u aanklop, maar ik heb geen keus." Zijn stem klonk geagiteerd met nauwelijks verholen gramschap. "Sinds weken word ik op verscheidene plaatsen in het dorp met 'meneer Absalom' aangesproken. Gister zei zelfs de vrouw van de bakker tegen me: 'Tot ziens, meneer Absalom.'"

Omdat wij slechts over één woon/keukenruimte beschikten en de kookhoek aan de andere kant van de zithoek was, had ik mij daar, met de rug naar de heren toe, tussen de potten en pannen teruggetrokken. De nu niet meer te onderdrukken grijns op mijn lippen bleef zo onopgemerkt.

"Toen ik haar daarop vroeg waarom ze mij 'meneer Absalom' noemde, reageerde ze bevreemd met "Zo heet u toch?" Verbluft door dit antwoord wilde ik natuurlijk weten van wie deze mare

afkomstig was. ‘De mensen uit het dorp plegen u zo te noemen, maar ook meneer Barkhuijsen, uw naaste buur.’”

Ik hield mijn hart vast. Hoe zou Ru deze bijna-uitdaging paretoren?

Toen hoorde ik hem effen zeggen: “Dina van de bakker heeft het bij het rechte eind. Ook ik, uw buurman, verkeerde tot vandaag in de veronderstelling dat uw achternaam ‘Absalom’ is. Meer kan ik daar ook niet aan toevoegen.”

Ik dacht: Rudolf, deze keer heb je jezelf overtroffen, ook door mijerbuiten te houden.

En Absalom, nu bijna verlegen, riposteerde: “Dan rest mij dus alleen nog mij aan u voor te stellen, mijn naam is . . .”

Die naam ben ik totaal vergeten! In huize Barkhuijsen bleef hij gewoon ‘Absalom’, met dien verstande dat Marijke en Folkert werd ingeprent dat ‘Absalom’ alleen binnenshuis bij name mocht worden genoemd.

Na de strenge winter met onze kleurloze warme maaltijden snakten we naar groene groenten. Rudolf, sinds enige tijd weer aan een nieuwe uitdaging toe, bedacht een meesterplan. ‘We’ zouden onze eigen groente gaan kweken met Roos als adviseur (vanwege de tuinbouwopleiding) en hemzelf als hoofd uitvoerder. Wel waarschuwde Roos met klem voor de onvruchtbaarheid van de zandgrond in het bos en in het bijzonder in Drenthe, maar Ru was niet meer te stuiten. Terzijde van onze Wigwam bakende hij een stuk grond af, daar waar volgens hem de combinatie van zon, wind en schaduw de beste vooruitzichten bood voor de groei van de gewassen.

Met frisse kracht begon hij de harde grond zo diep mogelijk om te spitten, op de voet gevolgd door Folkert met zijn miniatuurschop. Roos bleef sceptisch. Waar dacht-ie dan de onmisbare mest voor zijn moestuin vandaan te halen? De boeren in de omtrek, tevreden met een luttel stukje grond bij huis voor hun anderhalve groentezaad, zouden hem vierkant uitlachen om zijn moestuin in wording; zeker zouden ze hem niets van hun eigen onvervangbare mest daarvoor afstaan. “Die heb ik ook niet nodig!” gaf Ru deze keer lik op stuk.

Een paar dagen later – de kinderen waren naar bed, Rudolf naar zijn werkplaats en Roos en ik zaten vredig bij het raam te lezen – verzuchtte ik ineens: “Roos, ruik je dat? Het lijkt wel of ons huisje aan de wandel is.” Roos ademde even diep in en vloog gelijk naar buiten, ik in haar kielzog. En ziedaar, voor onze knipperende ogen Rudolf in overall, vloekend en tierend, een soort plank op zijn schouders en daarop de ton uit de diepte van ons toilet. Het was geen gezicht, des te meer geur. Gierend van het lachen bleven we op afstand als aan de grond genageld staan.

Het hoeft geen betoog dat deze ‘verse’, door Ru over zijn moestuin in wording verspreide, mest tot diep in de nacht onze neuzen bleef kwellen; om nog te zwijgen van Rudolf zelf die pas na een uitgebreide schrobbeurt bij de pomp, met achterlating van zijn overall in de werkplaats, door Roos werd binnengelaten. Gedurende een week of zo herhaalde hij deze voorstelling

met haar schier ondraaglijke luchtuitstraling om de andere dag. Doch het moet gememoriseerd: na luttele weken zagen we de eerste kiemen in zijn moestuin verrijzen en konden we weldra de eerste vruchten plukken.

***37**

De Canadezen

Mijn op 11 april 1945 opgeschreven eerste impressie:

Het is reuze warm. Echt fijn weer. Ik lig op bed te lezen. Droom een beetje. Voel me akelig. En dan komt Greet. Vrolijk, blij. En ik heb een beetje spijt dat ik niet ben opgestaan. Maar het kan me ook verder niet schelen. Nog iemand is gekomen. Beata, een oude jonge-juffrouw. En zo ontstaat er plotseling een opgewekt geheel van stemmen. Vanmorgen zijn er Engelse tanks gezien in het dorp. Het is net een sprookje en het is niet waar ook. We geloven het geen van allen. Toch willen we gaan kijken. Ik voel geen pijn meer. Ga mee. Stil, doodstil is het als we de dreef afrijden. Geen levende ziel te zien. Zouden dat de Engelsen zijn? "Welnee, meid, we zijn beduveld," zegt Greet. Niks hoor. Bij de bakker staan ze op een rijtje, gillen of we komen kijken naar de Tommies. Een korte spanning . . . een klein hoeraatje en daar zien we ze. De eerste pantserwagen op Nederlandse grond. Voor ons de eerste. We kijken achterdochtig. Houden ze ons niet voor het lapje, zijn het misschien moffen in een ander uniform. Nee, hoor. Ze rijden door en wij er achteraan. Bij de marechausseekazerne blijven ze staan. Een heleboel zijn het nu. Direct dicht omringd door mensen, die willen kijken, horen en . . . hebben. Het lijkt wel een bedelwijk in de stad zo staan ze allemaal hun handen op te houden voor het Canadese wonder. Snoep en . . . sigaretten. Het is gloeiend heet. Het lijkt wel alsof de vreemdelingen de zon hebben meegebracht, want zelf zijn ze allen donkerbruin verbrand. Het is een film, maar de sterren leven in werkelijkheid.

Niemand ontbreekt. Allen zijn ze gekomen om met eigen ogen het wonder te aanschouwen: de eerste Canadezen in Dwingeloo. Dit is het begin van het einde. Hoelang zullen we nu nog moeten wachten? Pantserwagens rijden heen en weer. Drommen mensen wandelen vooruit, terug. Het lijkt Zondag, maar dan een speciale, feestelijke Zondag. De bosrand ligt er stil en verlaten bij. Niemand denkt nog aan voeren of melken. 'De bevrijders komen,' is hét zinnetje, dat overal weer opduikt, net als de onderduikers, die op dit ogenblik hebben gewacht. Hoor ik er

zelf ook bij? Ik weet het niet, ik voel me nog niet veilig. Drie jaar angst zit erin, zou die in drie uur tijd verdwijnen? Ik ben bang. Als ze terugkomen, de moffen. Hun gruwelijk spel hervatten. Dan gaan we er allemaal aan. Onherroepelijk. Net als in Diever. Zijn ze nog steeds niet overtuigd van de wraak van die gewetenloze mannen. Neen, ik kan niet juichen, nog niet. En toch, er is een vlammetje opgewekt binnen in me. Een heel klein lichtje, wanneer zal het groter worden?

Het vlammetje werd groter en groter. De Canadezen brachten voor mij niet alleen 'de' vrijheid; ze deden mij als een fenix uit de as herrijzen. Plotseling voelde ik mij 'zomaar' jong, deed ik van harte mee aan de betovering van de naar 'meiden' hunkerende militairen. Ze hadden in een minimum van tijd op elke lege plek hun tenten opgeslagen. De brink in Dwingeloo was omgetoverd in een waar legerkamp. In Lhee en omgeving spoorden ze nog stukjes onbebouwd land op en streken er neer. Wij – Geesje met de grote Gees en twee vriendinnen, Greet, de zuster van een schoonzuster van Rudolf (die met twee kleine kinderen voor de honger uit Delft naar ons toe was gevlucht met achterlating van haar echtgenoot, leraar aan de hts aldaar) en ik – hadden gauw genoeg door dat de brink veel te veel bezoekers trok. Dus flaneerden wij Lheewaarts op zoek naar hun verspreide bivakken. Onwillekeurig, mede door de vrij smalle paden, hadden we ons verdeeld in groepjes van twee.

Zo belandden Greet en ik – toch nog onverwacht – bij een door korte palen omheind stuk grasland, getooid met drie legertenten. We bleven staan, tuurden geboeid over de afscheiding heen naar een paar jonge mannen met ontbloot bovenlijf die intensief toilet maakten. Greets prachtige, rood-gouden haardos trok al gauw de aandacht van een van hen. IJlings bedekte hij zijn bovenlijf met een hemd en kwam naar ons toe. Ons Engels, verre van perfect, volstond gelukkig voor de wederzijdse warme begroeting. Volgde al gauw een uitnodiging zijn tent van binnen te bezichtigen. Daar gingen we natuurlijk niet op in. Na een korte stilte vroeg hij of we misschien zin hadden in gebakken eieren met spek. Zij hadden plenty en wilden ons graag trakteren.

Onder de hakkelende, doch geanimeerde conversatie van onze kant, de veelzeggende blikken en opgetogen verhalen van onze

Canadese gastheren ontpopte dit gemeenschappelijk maal zich als het lekkerste, meest onbezorgde eten dat wij in tijden hadden meegemaakt.

Tot onze grote verbazing, die van Rudolf in het bijzonder, had zelfs Roos zich niet onbetuigd gelaten bij de tegemoetkomende ontvangst van onze Canadese bevrijders. Het eerste, zichtbare teken van Bill waar ze mee thuis kwam, was een pak echte koffie; geur en smaak van deze 'bevrijdings'koffie was voor klein én groot een soort mirakel. Van ons laaiend enthousiasme over dit cadeau maakte ze dan ook gauw gebruik om Bill in de huiselijke kring te introduceren. De Canadese officier bleek een zeer presentabele, in leeftijd bij Roos passende, vrijer. Zo te zien gewend met kinderen om te gaan werd hij voortaan – ook zonder verbindende taal – enthousiast door de onze binnengehaald. De onvermijdelijke plagerijen van Ru en mij onder zes ogen liet Roos stoïcijns over zich heengaan. Ik had zelfs het vage gevoel dat ze zich erin verkneukelde.

Waar en hoe ze Bill had opgeduikeld, wat hun relatie buiten de vier muren van de Wigwam inhield, daar ben ik helaas nooit achter gekomen. Maar met haar Bill-trofee steeg Roos wel enige graden in mijn achting 'van vrouw tot vrouw.'

Janti, een van de vriendinnen van Geesje, had een idee. Geesjes ouders moesten 'vandaag of morgen' Roos en Rudolf op bezoek vragen, dan konden wij – Geesje, Janti en ik – 's avonds in de Wigwam oppassen. Janti had namelijk ineens 'vaste' verkering met een beeld van een Canadees, die maar bleef aandringen dat ze hem eens mee naar huis moest nemen. Dat ging niet. Maar wat dacht Geesje ervan als-ie met twee kameraden, een voor Geesje, een voor mij, in de Wigwam zou worden uitgenodigd! Geesje reageerde niet afwijzend en slaagde erin ook mij op te warmen voor een 'avondje onze Canadezen over de vloer'. Natuurlijk polste ik de Ruro vooraf. Met wat extra gevoel voor die dappere jongens zo ver van huis, met vertrouwen in ons drie stoere meiden en met drie onschuldige kinders konden ze zich daar wel in vinden.

Bijgebleven is mij van die avond alleen dat ik op een gegeven ogenblik bij een mij totaal onbekende Canadees op schoot bleek te zitten, een fles wijn en een paar glazen voor ons op tafel,

tegenover ons Geesje, innig omstrengeld door een mij al even onbekende geüniformeerde jongeling en dat ik tot mijn verbijstering Janti met haar vrijer op de grond hoorde rollebollen.

Mijn 'partner' hield zich onledig met mij al aanhalende te ont-dooien, wat maar niet wilde lukken; letterlijk voelde ik er niets bij, figuurlijk – voor zover nog helder – niets voor. Het was best een aardige, toonbare jongeman wiens hart ik wel voor een paar uur had willen verwarmen, maar ook niet meer.

Lichtelijk gefrustreerd, nog steeds op en top gentleman, fluis-terde hij mij tenslotte in het oor: "Are you afraid for to do a little baby?" (dat althans waren de woorden die ik toen meende op te vangen en die zo voor mij jarenlang spreekwoordelijk zijn geworden). Deze mij totaal verrassende vraag werkte dermate op mijn lachspieren dat ik mij alleen nog sprakeloos, behoedzaam van hem kon losmaken en opstaan. Met uiterste wilsinspanning speelde ik het nog klaar om Geesje er vastberaden op te wijzen dat het uur was gekomen om onze gasten uitgeleide te doen.

Zaterdag 5 mei 1945

Een zonnige dag. Ik loop in mijn eentje langs het fietspad naar de brink. De klokken luiden, constant, anders dan anders. Tranen schieten me in de ogen, ik denk alleen maar: dit beleeft vader nu niet meer. Het stemt mij zo triest dat ik geen innerlijke bevrijding kan beleven.

Eenmaal in het dorp zie ik van alle kanten stralende, uitgelaten mensen toestromen. Ik voel me eenzaam, ontredderd. Dat gevoel verheft nog bij de aanblik van een paar open boerenwagens waarop weerloze jonge vrouwen, door baldadige boerenpummels omsloten, als trofeeën worden meegevoerd. “Duitse soldatenliefjes,” wordt er gemompeld, “ze brengen ze naar het politiebureau om ze kaal te scheren.” Moet dat nu, vraag ik me ontdaan af. Als je al je opgekropte woede en vernedering ter plekke wilt verlichten, waarom pak je dan niet allereerst de alom bekende NSB’ers op, kerels, in plaats van deze onnozele vrouwen? Het schouwspel verstoort me dermate dat ik me van de menigte afwend en naar de Wigwam terug vlucht.

Na dinsdag 8 mei (de algemene onvoorwaardelijke capitulatie van het Duitse leger in Berlijn) verspreidde zich in een ommezen het gerucht dat eind van de week in Hoogeveen ‘het’ bevrijdingsfeest van Drenthe van start zou gaan.

Omdat Geesje een goede vriendin in Hoogeveen had voor een eventueel pied à terre, vertrokken we die zaterdag met vier meiden, op de fiets – zorgeloos, overmoedig en vol verwachting – richting Hoogeveen. Kilometers voor de bebouwde kom werd het al druk op de weg. Maar die drukte bleek niets in vergelijking met de mensenmassa die ons opwachtte in het anders vrij stille, in mijn ogen saaie, dorp zelf.

Fietsen én bij elkaar blijven bleek hier ondoenlijk. Dus loodste Geesje ons eerst eens buitenom naar het huis van de vriendin. En alsof ze ons daar hadden verwacht werden we er met gejuich binnengehaald. Nog voor de vers gezette ‘koffie’ op tafel stond nodigde de vrouw des huizes ons uit bij hen te blijven overnachten. De vriendin, haar naam ben ik totaal vergeten, troonde ons meteen mee naar haar kamer. Die bleek heel licht en ruim te

zijn, althans in de ogen van 'ons' boerenmeiden van de Bosrand, gewend aan bedstee, weinig licht, weinig lucht en weinig privacy. Het meest markante meubel in het vertrek, haar bed, een twijfelaar, zou die nacht aan ons vijven plaats bieden.

Toen we dan ook, dik na twaalfen, thuiskwamen en uitgeput, giechelend, onze ledematen erop trachtten uit te strekken – hoofd naast voeten en vice versa, als haringen in een ton – leek ons de twijfelaar een hemelse rustplaats.

Helaas, helaas, na een korte, maar diepe slaap werd ik wakker van een ongewoon geluid; een verontrustend kraken begon tot mijn bewustzijn door te dringen. Seconden later voelde ik mijn lichaam op de grond ploffen en zag ik tot mijn bevreemding mijn vier bedgenoten half naast me, half boven me lig-hangen. Het bleef even doodstil tot we als één vrouw in een homerisch gelach uitbraken.

Van het feesten op straat de avond tevoren herinner ik me vrij weinig meer dan een zee van lichtpunten langs het water – oogstrelend, hartverwarmend na die lange duistere wintermaanden – en een onoverzichtelijke massa van hossende, zingende feestgangers. Ik onderging dat alles als in trance.

Zondagochtend, ondanks onze force majeure gekorte nacht, wilden we nog wel wat beleven. In het dorp bleek het weer, nog?, woelig, druk en feestelijk. Maar na een paar uur zwalken hadden we het wel bekeken en besloten we via ons logeeradres, waar we onze fietsen, spullen inclusief, hadden achtergelaten, geleidelijk naar Lhee terug te keren. Door de hier en daar ondoordringbare mensenzee op een gegeven ogenblik van onze feestgenoten gescheiden liepen Geesje en ik, stevig gearmd, al in de buitenwijken, toen een wildvreemde man mij staande hield met de woorden: "Ik heb nieuws voor u!" Verbouwereerd staarden we de man aan. Was-ie dronken? Dat was-ie beslist niet. Toch wilden we ongestoord doorlopen. "Geloof u me als-tublieft, het is echt belangrijk voor u," drong-ie aan, "ik zal u er heen brengen." Iets in zijn stem, zijn houding, raakte me. Ik kon niet meer gewoon doorlopen. "We hebben in een school, niet ver hiervandaan, lijsten voor u liggen," vervolgde hij overredend. Ik begreep er niets van. Waarom pikte hij juist mij uit deze mensenmenigte? Daar kon ik maar één verklaring voor vinden:

hij had mij als Jood herkend. Ik nam hem nu scherper op. Zo te zien leek hij mij niet Joods, maar misschien was-ie het ook wel. Hoe dan ook, mijn belangstelling was gewekt. We liepen met hem mee naar 'zijn' school. Daar, in het ruime gymlokaal, zat ergens halverwege een vrouw op een podium; voor haar een soort toonbank waarop verschillende stapels mappen. Ze begroette ons vriendelijk en omdat Geesje zich op de achtergrond hield (enige dagen na de bevrijding van Dwingeloo door de Canadezen had ik Geesje onder vier ogen verteld wie ik werkelijk was. Het had haar diep bewogen en vanaf dat ogenblik trachtte ze mij extra te beschermen), vroeg ze aan mij welke lijst ik het eerst wilde inzien, in de veronderstelling dat onze begeleider ons al voldoende had ingelicht. De mappen bevatten lijsten van door de Duitsers beheerde concentratiekampen in het Oosten met in alfabetische volgorde de namen, geboortedata en landen van herkomst van de in dat kamp gedetineerden.

Wanneer waren die lijsten opgesteld? Waren al deze namen op dit ogenblik nog in leven? Het duizelde mij. . .

Vóór alles wilde ik nu alleen zijn. Ik overreedde Geesje om alvast naar ons logeeradres terug te gaan en beloofde haar zo gauw mogelijk te volgen.

Met de lijst van het concentratiekamp Bergen-Belsen bovenop de stapel die ik op mijn verzoek van de mevrouw had ontvangen, zocht ik een alleenstaande, vrije tafel op en begon mijn speurtocht.

Moeders naam vond ik vrij gauw in de lijst van Bergen-Belsen, die van mijn zus Eva bleef, ondanks herhaald overlezen, onvindbaar. Was ze misschien als strafgeval (vanwege opgepakt zijn bij het onderduiken) naar een ander kamp doorgestuurd? Meer en meer terneergeslagen door worstelde ik alle beschikbare lijsten. Nada, niente.

's Avonds, nadat de kinderen naar bed waren, spuide ik tenslotte mijn belangrijkste belevenis van de afgelopen dagen bij Roos en Rudolf. Ze luisterden aandachtig tot het bittere einde. Na een lange stilte opperde Roos met een voor haar ongewone warmte: "En Els, als wij nu eens met z'n tweeën, jij en ik, op de fiets naar het kamp Westerbork gaan en proberen daar wat wijzer te worden over je moeder en je zuster!"

APPENDIX

*1

Nota bene:

23 mei 1943: Asscher en Cohen moeten de helft van de Joodse Raadgesperrden (degenen die vanwege hun functie bij de Joodse Raad gesperst waren, dat wil zeggen op grond van die Sperre van deportatie waren vrijgesteld) oproepen voor tewerkstelling.

26 mei 1943: razzia in Amsterdam-Centrum.

20 juni 1943: razzia in Amsterdam-Oost en Amsterdam-Zuid.

29 september 1943: de Joodse Raad wordt opgeheven. Asscher en Cohen worden naar Westerbork gevoerd.

Uit: Willy Lindwer 'Het fatale dilemma. De Joodse Raad van Amsterdam 1941 – 1943,' pagina 228/9 i.s.m. Johannes Houwink ten Cate/Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Sdu Uitgeverij 1995.

*2

Brief van Agaath aan mijn zus Ruth:

Amstelveen, 14 augustus 1943

Lieve dappere Ro,

Vandaag je brief, kaart en pakje ontvangen. Of de appeltjes welkom waren? Heerlijk en hartelijk dank. Fijn dat je zo geniet. Natuurlijk zijn daar dingen waar je je aan ergeren zult. Is het anders dan overal elders. Zo is het leven, meid. Maar let op. Het onaangename verflauwt snel en het aangename blijft er gegript zo diep in ons binnenste in, dat het lijkt of het enkel maar aangenaam was wat we beleefden. Als deze tijd voorbij zal zijn, ook al zal dan in je persoonlijk leven nog zoveel droefs passeren, staat een nieuw leven open en bouw je weer aan dat nieuwe en dat zal je zo in beslag nemen, dat je vaak niet zult kunnen begrijpen hoe die droefenis zo van je weg kon glijden. Lieve Ro, ik verloor m'n moedertje, die oneindig lief voor mij

was, op 20 jarige leeftijd. Ik wilde niet meer leven, want zonder haar zou het niet gaan. En men heeft mij op moeten beuren en bemoedigen met zoveel geduld dat het bijna onmogelijk leek. Tot plots ik wist dat ik moest. Er was iemand die veel van me hield en zich de toekomst met mij voorstelde. Maar dan altijd met een vrolijke jonge vrouw. En ik heb ja durven zeggen en ben verder gaan leven met me meedragend een schat van herinneringen die mij vaak nu nog, na 14 jaar, van onschatbare steun zijn. Ik hoop zo, Ro, dat ook jij je zo de toekomst zult kunnen voorstellen. Van harte hoop ik dat wat voor mij reeds lang herinnering is, voor jou nog werkelijkheid mag blijven. Maar eens komt die tijd toch, hoewel zich dan alles volgens natuurlijk bestel voltrekt. Ik heb dus nu gelegenheid gehad twee van jullie drietjes nader te leren kennen. Rest mij nog wat nader contact met jou te zoeken en ook jou, hopelijk, een steun te kunnen zijn. Zo van buitenaf gezien kun je je redden en ik ben daar heel blij om. Maar ook jij zult je momenten van eenzaamheid hebben en dan, Ro, zou ik je zo graag een steun willen zijn. Natuurlijk niet als je er geen behoefte aan hebt. Maar is die er wel, ik ben altijd tot je beschikking. Ik zie de zaak nu zo.

Marijke is wat flinkheid betreft de minste. Ze leeft en werkt momenteel bij de gratie van Jo en mij. Dat is afschuwelijk. Een mens moet zo veel wilskracht en idealen hebben dat hij zelf kan leven. En tegenslag in het leven mag je niet onmiddellijk in een hoek werpen. Albert Schweitzer zegt in één van zijn werkjes: Leeft U zo in Uw idealen in dat het leven ze U niet kan ontnemen. Begrijp je, Ro, wat dat zeggen wil. Een mens behoort zich een ideaal te stellen. Men moet zich een doel stellen, scherp omljnd. En als belangrijkste doel voor ieder zie ik de liefde van mens tot mens. Het leven is buitengewoon mooi en waard geleefd te worden. Alle droefenis ten spijt. Maar men moet zoeken en tasten naar de waarden en men moet zichzelf volkomen kunnen uitschakelen terwille van het grote geheel. Dan pas zul je zelf volkomen gelukkig kunnen zijn. Marijke is daar nog lang niet aan toe, maar geduld en liefde zullen veel kunnen bereiken. Angstwekkend ver in haar levensbeschouwing is jullie jongste zusje. Hoe iemand van deze leeftijd zo kan denken en praten is onbegrijpelijk. We hadden een goede veertien dagen samen en ik ben haar dankbaar voor haar vertrouwelijkheid. Samen spraken we over allerlei. Ze is nu weg en dikwijls denk ik, dat het te

moeilijk was, de richtlijnen die ik haar gaf. Maar een brief die ik kreeg vertelde me dat ze ondanks haar jeugd begrepen heeft wat ik bedoelde. Weet, Ro, dat ook wij tegenslagen hadden in ons leven, maar we zijn beiden zo sterk omdat we vertrouwen in de mensheid hebben. En bovenal geduld. Ik vertelde Els van onze jeugd en idealen en bracht ze in praktijk in ons huis en rondom ons. Natuurlijk maakt men grote fouten. Maar we doen ons best. Ieder naar z'n beste krachten. En Els heeft begrepen. De brief die ik kreeg is voor mij van zo onschatbare waarde. Als dit het resultaat is van ons werken, dit alleen, dan al ben ik tevreden. Els vertelde me dat jij eigenlijk altijd zo'n beetje tusschen hen instond. Marijke wat verwend en jij degene die nogal eens 'opdraaide' voor het één en ander. Daarom werd je misschien wat handigheid betreft de flinkste, Ro, en juist om dat doorzetttingsvermogen was jij mij vanaf het begin de liefste. En die kleine Els, met al haar wijsheid, is toch eigenlijk nog net een jong hondje, dat hunkert naar de warmte van het moederlijk. Ik heb haar lekker gekoesterd en beschouwd als m'n grote dochter. Ze is een dapper kind. We laten haar niet los. Ze is in betrekking nu en in buitengewoon goede handen. Een vrouwtje dat zich geheel opoffert voor haar kinders en Els als haar eigen beschouwt. Laten we er het beste van hopen. Ze laat je groeten. Je zult nog wel spoedig van haar horen. Voor Marijke zoeken we een andere oplossing, want zo gaat het niet. Die moet maar wat dichter bij me. Maar ik zal niet week zijn. Ze moet maar doorzetten, 't zal haar er niet minder om gaan.

Mijn lieve Ro, ik kan je niet beloven direct te komen. Hoewel ik m'n uiterste best zal doen. Daarom schreef ik je nu eerst maar opdat je weet dat ik je niet vergeten zal. Plotseling zie je me wel verschijnen. Doe vooral m'n groeten aan mevrouw (Jenny). Behandel haar met veel clementie. Ze is toch eigenlijk ontzettend eenzaam.

Ik moet nu stoppen. Schrijf wat je hart je ingeeft, ik ben altijd bereid te luisteren.

Van ons allen hier veel groeten, van mij in het bijzonder.

Een kus van je Agaath

Brief van Jo aan Ruth:

Amsterdam, 19 oktober 1943

Beste Ro,

Tusschen Marijke en Wim is het weer volkomen in orde. Wij hoopen van ganscher harte dat het goed mag blijven gaan. Hij voelde zich bij ons (Werner-Wim was nog steeds in Den Haag ondergedoken) best op zijn gemak en komt spoedig weer eens terug.

Woensdagmiddag vertrekken wij om 12.45 uur uit Amsterdam en komen dus 13.39 uur in Den Haag aan. Kom je ons afhalen? Gaat het niet dan breng ik Marijke even bij je. Tot woensdagmiddag.

Vriendelijke groetend, Jo

**4*

Hier volgen enkele fragmenten van de door mij voor 5 december (1943) gewrochte momentopnamen uit het dagelijks leven in huize Jenny:

*'s Morgens om zes uur vroeg
zet ik al het water op
en dan heb ik tijd genoeg
thee te drinken uit mijn kop.*

*Drie sneetjes zo dun en fijn
Dat slechts ik ze ontwaar
boter, jam, kaas met komijn,
een laagje vet, hup, klaar!*

*Jas aan, hoed opgezet
mijn reistas met brood;
jongens, half acht, uit bed!
mijn benen zijn lood.*

*Zo hol ik om de trein te halen
Zo ren ik door de gym-zalen
converseer in alle talen
probeer ik nooit te falen!*

*'s Avonds half lam
Henkie al bij de trap
"Bent u het Mam?
Jan gaf me net een klap."*

*Boven, op tafel verspreid,
liggen schriften en boeken
Jan heeft geen tijd,
Maarten en Henk zijn stukjes koek aan het zoeken.*

*En ik dan heel rap
haal mijn bordje pap
om te proeven met moed
of die niet is te zoet.*

*"Maar Ro nu toch weer
was het niet veel meer?
Zit niet te veel gort
juist weer op mijn bord?"*

*Ze moest toch dunner zijn
dan smaakt het juist zo fijn
en zó komen we er niet
dat je dat nu nog niet ziet!"*

Volgt nog een aantal coupletten over de eigen 'aardigheden' van Jan en Henk.

***5**

Het concentratiekamp Vught was zogenaamd een 'Arbeitslager'. De Duitse beheerder van de NV Oxyde, firma voor erts en metalen, waar mijn vader een functie bekleedde, had bewerkstelligd dat mijn ouders naar dit 'Arbeitslager' werden

afgevoerd in plaats van naar het ‘Durchgangslager’ Westerbork (in de nacht van 1 april 1943, zie mijn ‘Tagebuch’ Niet lesen Als ’t U blijft; Nicht lesen Bitte – Onuitwisbare herinneringen 1933-1943, Amstelveen 1999) ondanks de te hoge leeftijd van mijn vader. Toen hij dan ook in mei 1943 ziek werd, gingen mijn ouders toch op transport naar Westerbork. Van Westerbork zijn zij op 25.5.1943 met zijn tweeën in een gewone auto (sic!) naar Vught teruggebracht.

1. Transport aus Westerbork mit 2 Personen vom 25.5.43
Spezialist - Schwarzschild, Leo - 28.7.82 Keulen - Hac-
quartstr. 7, A’dam - in Erzen (50011) - (W’bork)
2. Rote Kreuz - Schwarzschild-Ehrmann, Paula - 5.2.94
Düdelsheim - Hacquartstr 7, A’dam - Helferin (50016)

NIOD Arch 2509, port. 33, map 19

Na het overlijden van mijn vader in Vught, 5 oktober 1943, werd mijn moeder wéér naar Westerbork getransporteerd en wel op 20.11.1943, één dag voor de 22e verjaardag van haar oudste dochter en luttele weken voor Eva’s aankomst in Westerbork.

Transportliste vom 19. Transport nach Westerbork am 20.11.43
Deutsch-Palästina Austausch
7. Schwarzschild-Ehrmann, Paula - 5.2.94

NIOD Arch 2509, port. 31, map 20

Wat de Palestinapapieren betreft waar Agaath in deze brief van december 1943 naar informeert, heb ik op mijn schriftelijke vragen in april 2001 van het NIOD een kopie van de volgende stukken ontvangen (zo ook de bovenaangehaalde gegevens over het transport van mijn ouders vanuit Westerbork naar Vught en van mijn moeder uit Vught weer terug naar Westerbork):

REICHSSICHERHEITSHAUPTAMT
Berlin S.W. 11, den 10. Oktober 1943
IV F 4 Nr. 3553/43-501-5-
Prinz – Albrechtstrasse 8.

SCHNELLBRIEF

An

Den Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des S.D.
für die besetzten niederländischen Gebiete
in Den Haag

Betrifft: Deutsch – palästinensischen Austausch.

— — —

Nach einer Mitteilung des Auswärtigen Amts
sind die nachstehend genannten Personen von
der Schweizerischen Gesandtschaft für einen
eventuellen weiteren deutsch-palästinensischen
Austausch vorgesehen worden:

207. Leo Schwarzschild und Familie Amsterdam,
Hacquartstr. 7

(De lijst bevat 228 namen alfabetisch, waarvan vele alleen met
stad van herkomst zonder adres).

Da die Angaben über die in Frage kommenden Personen sehr
genau sind, wird das Auswärtige Amt die Schweizerische Ge-
sandtschaft noch um Ergänzung der Angaben bitten. In dieser
Hinsicht bleibt weiterer Erlass vorbehalten. Soweit es jedoch
möglich ist schon jetzt die in Rede stehenden Personen zu er-
mitteln, wird ersucht, sie in Sicherheitspolizeilicher Hinsicht zu
überprüfen und über das Ergebnis zu berichten; ins besondere
auch darüber, ob und welche Passpapiere sie in Händen haben.

Von etwa vorgesehenen Evakuierungsmassnahmen sind die vorstehend aufgeführten Personen unter allen Umständen auszunehmen, damit sie für einen deutsch-palästinischen Austausch zur Verfügung stehen.

Im Auftrage:

Gez. Kröning

Beglaubigt:

NIOD Arch 2509, port. 30, map 9

*6

Vervolg brief van Agaath aan Ruth en mij:

Dat was ook m'n grootste verdriet toen ik in m'n hotel (het Oranjehotel in Scheveningen, i.e. de gevangenis) was. En dan om m'n kleine schatten. Maar die waren zo goed verzorgd. Dat wist ik. Maar jullie allemaal. Wat moest dat worden. Maar voor hen daar ben ik recht op gaan staan, heb niet gehuild, heb niet geklaagd, heb niets gevraagd. 'Etwas Unbegreifliches' zei die ene steeds. "Du bist keine Frau, du bist keine Mutter, ich weiss gar nicht was du wohl bist". Maar in z'n blik was diep begripen en respect voor me. Dat voelde ik en dat gaf me kracht. Ook Jo betitelden ze als een gevoelsmensch. Ze voelden dus niet zo gek. Dat is ook ons geluk, waardoor de zaak nog wel wat zal meevallen.

Wat ik jullie nu ga vertellen zal Wim nooit mogen weten. Dat beloofde ik m'n kleine schat (Marijke-Eva). Maar ik mocht het jullie wel vertellen. Ik wilde eerst wachten tot ik kwam, maar dat duurt nog wel een paar dagen. Er waren bij ons een Duitser en een Hollander (SS). Een fijne knul om naar te kijken. Ik zag onmiddellijk dat Marijke z'n aandacht trok, maar zij had het beslist niet in de gaten. Ze werd zeer correct behandeld en ook de andere dag in Scheveningen was goed voor haar. Wij werden 's avonds om 7 uur naar het hotel gebracht, zij om 9 uur. In de loop van de dag heeft ie haar gezegd welke indruk ze op hem gemaakt heeft en ook zij was verloren. Veroordeel niet. Hier is niets te veroordelen. Hij heeft haar gerespecteerd als getrouwde vrouw. Hij heeft haar gezegd dat er nu niets kon zijn, dat hij zou

zorgen dat ze in W. (Westerbork) achterblijft, maar ze moet hem trouw blijven. Al moest hij haar uit Palestina terughalen, hij moet haar hebben. 't Is fantastisch, maar wat mogen wij ervan zeggen. Ze is gek op hem. Maar heeft hem gezegd dat hij van ons af moet blijven, want dat wij alles voor haar betekenden. Ze bleef op haar post voor ons. Ik weet dat ik daarom zo gauw vrij kwam. Om haar ben ik gelukkig. Als ik in Den Haag kom zoek ik hem op. Ik sluit in een afschrift van Marijkes laatste brief uit Scheveningen, die mij via iemand bereikte. Het origineel bewaar ik als een laatste stuk van haar.

Liefste moedertje,

Dagen en nachtenlang zit ik te denken en probeer langs deze weg je nog eens te bereiken. Je moet toch maar aan Wim zeggen dat ik nooit met hem verder wil gaan. Hij zou me anders later verwijten, dat hij z'n beste jaren met wachten verknoeid heeft en dat wil ik niet. Zeg hem dat ik het jou als m'n laatste bewijs van vertrouwen zei. Maar dat andere mag je hem nooit vertellen. Dat vraag ik van je en vertrouw erop. Het één heeft ook trouwens niet meer met het andere te maken. Vanaf het moment, dat ik wist dat mijn beurt gekomen was om naar het front te gaan, heb ik geen seconde meer aan Wim gedacht. Mijn fout was om toen niet meteen alles af te breken. Gelukkig is het nog niet te laat. Hij moet wel later alles in het werk zetten om moeder en mij terug te halen. Dat is zijn plicht. Ik ben niet bang. Je weet waaruit, behalve uit jullie liefde, mijn kracht groeit. Lieve, lieve schat, nog eens en altijd weer vraag ik jou hem te helpen en hem te beschermen. Ik heb trouw beloofd en ik zal hem trouw blijven. Ik moet hem terugvinden.

Opsomming spullen die Marijke/Eva wilde hebben. Misschien heb je het al allemaal gedaan als je dit krijgt. Misschien ben ik ook al doorgestuurd. Ik zal vechten met m'n hele ik en ik heb goede hoop. Nog een wensch als het mogelijk is. Die foto van mij, die Wim jou moet geven, moeten jullie houden, en die ik aan jou gaf, als je er kans toe ziet, geef die aan hem. Weet je, ik pieker er nooit over waarom het moest gebeuren dat ik nu hier zit, soms begrijp ik mezelf niet. Ik aanvaard het zoals ik al het goede en jullie liefde ook aanvaard heb. Als jullie het

kunnen voorkomen dat na de oorlog bloedige wraak genomen wordt, doe het dan. Dat idee laat me ook niet met rust, want dan zou er nooit vrede komen. Het meeste wordt gedaan uit domheid en niet begrijpen. Volgens mij kan alleen een goed voorbeeld en heel veel geduld en menschenliefde deze wereld verbeteren. Wraak brengt geen doden meer terug en maakt geen leed en geen verdriet ongeleden. Je mag niet moorden. Line is een schat (Line bleek een vriendin van Agaath, die met Eva in de cel zat). Weer zoveel liefde om mij heen. Kindje – wees sterk – ik moet net zo worden als jij. Ik weet niet wat er met Jo is, maar ik had toch gelijk toen ik zei dat jij gauw naar huis mocht. Zullen jullie mij schrijven, zul je altijd met veel liefde en zonder verdriet aan mij blijven denken? Een zoen voor Rita en Else en Ruurdje van Aaik (zo noemde Ruurdje Marijke). Een zoen voor Rootje en Elseke. De groeten aan allen die van me houden en voor jou een heel lange en innige zoen.

Altijd Marijke

*7

Brief van Agaath aan Ruth en mij:

M'n beide grote dochters,

Dit is het afschrift van de brief, die Marijke me stuurde en die me heel erg gelukkig maakte. M'n innige wensch is dat ze heel gelukkig wordt, zo gelukkig als Jo en ik samen zijn.

Brief van Eva aan Agaath uit Westerbork:

Mijn liefste schat,

Wat met mij gebeurde toen ik je brief ontving – voor het eerst hilde ik. Je hebt me zo diep geraakt, ik dank je. Dat je kindje niet mag komen, ik kan nog niet aan die gedachte wennen. Jullie zijn nog jong – zal je verstandig zijn en dapper? Je moet veel eten en slapen en aan goede, gelukkige ogenblikken denken.

Je kinderen, je Jo en ik we hebben jou nodig, moedertje, je moet met heel je kracht. Alle liefde, alles menschzijn wat jullie in mij zaaiden groeit voor jullie en voor hem. Ik ben met Mutti samen, die een geweldige houding heeft en er heel goed uitziet. Ze is erg blij met me. De mensen interesseren mij niet, ik laat alles langs mij heen gaan, niemand mag in mijn binnenste kijken, niemand zou kunnen begrijpen dat ik gelukkig ben. Ik eet erg veel, dat moet wel. (Sinds een bovenbuurvrouw in ons huis in de Hacquartstraat, goede vriendin van de hele familie, zich tegenover Eva had laten ontvallen dat haar heupen te breed waren in verhouding tot haar bovenlichaam, lette ze angstvallig op haar lijn en at zo matig mogelijk. Rita bekende mij een veertig jaar na dato dat haar levendigste herinnering aan 'Marijke in huis' was dat ze aan tafel de aardappels van haar bord in een zak van haar schort liet verdwijnen en deze dan na het eten door de wc spoelde. Rita vond dat 'cool' onder het wakend oog van haar strenge vader en gezien de toen al heersende schaarste aan eten). Ik heb het erg koud. Wil je mij een handtas, mijn opmaakrommel sturen. Mijn kleren heb ik nog niet ontvangen, zal wel gauw komen. Moedertje blijf mijn grote, geliefde steun, omhels je 4 schatten van Aaik, vele lieve groeten aan allen, die van me houden en voor jou een innige zoen.

Altijd Marijke

Volgt nog een lijstje met wensen van Eva en van Agaath.
Mutti wist dat ze kwam. Ze was tevoren ingelicht. Ik wacht nu op post uit W. Vandaag nog schrijf ik zelf. Dag lieve dochters van mij.

Brief van Agaath aan mij:

*Maandagavond, 'n rustig uurtje
Liefvrouwkje,*

Eerder dan ik gedacht had is daar het moment dat ik aan het antwoord op je brief kan beginnen. 't Was goed gevoeld, ik verlangde naar iets van jullie en nu ligt die brief, die me meer zegt dan al die bezoeken van nieuwsgierige mensen, naast

me, ik las hem al drie maal. Waar moet ik beginnen. Ik weet het zelf niet. Je te zeggen hoe oneindig dankbaar ik ben dat ik jullie beiden bezit met zo'n grenzeloos vertrouwen in mij. Dat is het wat ik zo graag wil, iets betekenen voor iemand. Niet voor een moment, maar altijd. Wie zegt dat dat kan. Altijd is heel lang. In elk geval is het nu zo en dat maakt me gelukkig. Blijf zo m'n 'grote dochter' die heel haar hart voor me open wil leggen. Ik wil m'n uiterste best doen jou en je diepste gevoelens te begrijpen. En komt daar een tijd dat het niet meer kan of nodig is, dan denken we met vrede terug aan deze kostbare momenten. (...)

Inderdaad was het zo dat ik liever niemand had gezien en aan niemand had hoeven te denken die eerste, verdrietige dagen. Maar in mij was, en daarvoor ben ik ouder dan jij, het verstand, dat me onmiddellijk tot de orde riep. En ik begon direct bewust iets te zoeken dat me bevrediging gaf. Dat was allereerst hun beider foto's in m'n nabijheid te zetten. Hun trekken voor me te zien gaf me rust. Dan kwam het verlangen Jo te willen zien en daar alles voor te willen doen. Wat ik ook had, en dat was zeker niet het minste, mijn drie lievelingen die m'n steun zo zeer nodig hadden. Alles bij elkaar gaf me de kracht mezelf op te richten. En nu gaat het weer goed, ik zing, ik bak en braad en fantaseer dat het een lieve lust is, ik werk in m'n huis met volle energie en bij dat alles gaat het verlangen naar het beste, wat ik heb en wat ik tijdelijk af moest staan, altijd met me mee. Soms wel is het te machtig en gaat het even niet, maar ik wil dapper zijn, ik wil blijven jullie steun, die van mijn kinderen, die van allen die me nodig hebben. En ik dank God dat ik daarvoor de kracht terugkrijg.

Nog wat over m'n jongste schat. Hij zegt Moe in plaats van Mama met een hele lange uithaal. Vies en bah horen bij elkaar als de ramp geschied is. Hij is allerliefst m'n kleine kereltje. Jullie moesten hem eens kunnen gadeslaan. Wie weet hoe spoedig. 't Is kwart na twaalf. Welterusten.

Een zoen, een hand van je 'moedertje'

Ro moet wachten tot een volgend rustig uurtje en niet jaloersch zijn. Zeg haar dat.

Brieven van Leen ter Haar aan mij en Ro:

Beste Els,

Eindelijk bericht uit Am-veen, het heeft wel lang geduurd, maar dat komt omdat wij zondag een dochter hebben gekregen, Carla, die heeft heel de boel in de war gegooid. De hulp die ik krijgen zou in huis, mijn zusje, moest zelf naar het ziekenhuis om geopereerd te worden. Dus dat is ook weer pech. Ik speel nu voor kok, werkster enz. Maar verder alles goed met moeder en kind. Zeg Els, Agaath is ook weer uit het ziekenhuis. Ze ziet er wel slecht uit, maar dat zal wel weer komen.

Blijf jij nog bij je zuster? Schrijf ons even als je wilt.

Nu Els, ik moet weer eindigen want andere plichten liggen weer te roepen.

Hartelijke groeten van mij en mijn gezin. Daag.

Nel, Leen, Dicky, Carla

Beste Els en Ro,

Heden jullie brief ontvangen en meld alles oké. Els schrijft dat het haar meevalt dat ik het werk mag doen. (Nel was een onnavolgbaar Jantje secuur. Node liet ze haar tijdelijke onderduikers een deel van het noodzakelijke werk verrichten), maar het is zo dat ik het moet doen. Over het werk krijg ik niets dan lof. Je vraagt of ik tusschendoor mijn eigen werk moet doen, nu dat is niet zo. Ik heb van begin af aan mijn verlof laten staan, zodat ik nu 14 dagen vacantie heb. Je vraagt of mijn zus Bep nog in het ziekenhuis ligt. Dat is zo, voor een blinde darm.

Heel misschien is er voor jou iets gevonden, maar ik moet nog op uitsluitel wachten. Wat A. betreft, die moet van de dokter nog heel veel rusten anders gaat het weer mis met haar. Nu meisjes, verder geen nieuws, dus verder dan de hartelijke groeten en houd je goed en tot weerziens. Zeg ik spring wel van de hak op de tak, maar ik vergat te schrijven dat met moeder en kinderen

alles goed is. De kleine is de eerste week al 3½ ons aangekomen, dat is ½ ons per dag. Dat moet jij eens proberen (door het voor mij ongewone eten werd ik ondanks alles dikker en dikker tot mijn grote verdriet), je moet er niet aan denken. 365 x ½ ons per jaar, Els, als je dat voor elkaar krijgt ben je kampioen zwaargewicht. Nu lui, ik ben leeg geschreven, dus nog eens het allerbeste en gegroet van

Nel, Leen, en Dicky, Carla.

***9**

Etensparade:

28 december 1943

Het leven is één run om voldoende te bemachtigen. En ook hier vertoont het leven zich als overal elders. Jenny is een vis, koud, ongevoelig. Maar Jenny heeft toch de zin voor het leven, die zich bij haar uit in . . . eten. Een drang die sterker is dan zij zelf, sterker dan alles wat ze weet. Alles zinkt weg als ze eten ziet staan. Haar ogen verliezen het visachtige, haar mond opent zich van verlangen, haar vingers strekken zich uit om toe te tasten, te nemen wat haar treitert. Niets en niemand houdt haar tegen, geen zieke kinderen, geen woedende huishoudster, geen verontwaardigde vriendin. Wij hadden het gauw genoeg door. Bij elke maaltijd was het als een draadloze telegrafie, die door ons heen schokte, onze waakzaamheid in gang zette. Dan waren ook wij als omgedraaid. Taai, vasthoudend zwenkten onze armen naar het midden van de tafel, laadden hun buit op onze borden. We puften als het afgelopen was. En dat elke dag, vaak twee, drie keer. Het werd een zenuwoorlog, die geleidelijk onze weerstand aantastte, onze hardnekkigheid verstevigde. Jenny matte af, vergenoegde zich ermee in de beslotenheid van haar kamer haar zinnen te bevredigen. Ook mijn zusje voelde langzaam maar zeker dat er een ontlading voor haar moest komen. Dagen, nachten schrijnde haar hoofd, voelde het zwaar in haar lichaam. Tot er hulp opdaagde, dun maar hard. Ons oudste zusje. Samen word je vindingrijk, samen kun je begeer-

tes vergroten, verkleinen, stillen. 'Je neemt,' gebod het zusje. En Roberta nam. Eerst alleen om de dagelijkse hoeveelheid aan te vullen, dan iets meer ook voor de vrienden daarginds. En dan . . . werd het meer, meer en meer. Nu is de kring gesloten. Een vast tarief. Verstijfd zijn onze lichamen, los onze handen. En Jenny. Een drang, een kwellung om te graaien, te vullen, te verslinden. Tot de ontnuchtering volgt, voor haar, voor ons. Een spiegel in de huiskamer. Gouden lijst, langwerpige glas, koud glas. Het daglicht dat door de ramen naar binnen valt, helder, zonder de minste betovering.

***10**

Brief van Tiny van de melkboer met rode inkt geschreven en over de eerste regels heen de krabbel van Ida:

Beste Els,

Je zult wel denken dat we je vergeten hadden maar dat is 't geval niet, hoor. Ik heb het steeds druk gehad dat snap je, dus weinig tijd om brieven te schrijven.

In de eerste plaats nog bedankt voor je felicitatie voor Kees z'n verjaardag en de gelukwensen voor het nieuwe jaar. Ook hopen wij dat ook jou dit jaar zal brengen, waar we allen zo op hopen. Sinds 14 januari heb ik weer een meisje. Ze komt uit R'dam en is heel geschikt. Och iedereen mankeert wat, dus moet je wel iets door de vingers zien. Ze is ook aardig om te zien, want het oog wil ook wat. Ida is nog steeds druk en kletst de hele dag je oren van je hoofd.

Ze is nog steeds dezelfde druktemaakster en Kees maakt haar nog steeds wilder. Je weet wel hoe hij met haar doet. Ze zit juist je ook een paar krassen te geven (zie bovenaan). 't Is vandaag Zondag dus een fijne dag en 't stormt hier geweldig. Verdere koude hebben we gelukkig nog niet erg gehad, hè. Ben je nog steeds bij Ro of ben je al weer verhuisd. Bevalt het je daar nogal? Is je vinger al beter? Of dokter je nog steeds? ('Beter' was de vinger nog niet, maar ik ben in Den Haag nooit naar een arts geweest, dat was veel te gevaarlijk). 'k Ben zelf gelukkig nogal goed, wel erg moe 's avonds dat heb je zo als je de hele dag loopt

en iedere avond zowat mensen hebt. Maar ik sla me er wel weer doorheen. Nog twee maanden en dan is het weer gebeurd. Ida heeft het al telkens over haar broertje. Ze zal straks toch nog wel gek kijken, denk ik, als ze zo'n klein kindje ziet. Agaat komt zo nu en dan eens in de winkel en ik zal haar deze brief geven zo gauw ik haar zie. Ook een foto van Ida krijg je erbij die had ik je toch beloofd hè. Ze staat er leuk op vind je niet?

Net met St. Nicolaas is Kees een week ziek geweest. Toen heeft Jan Voorneveld z'n wijk gelopen. Je begrijpt dat was wat. Hij is een hele week op bed geweest en de Voornevelden liepen de deur plat. 't Is hier nog steeds iedere avond mensen, dat word je op de duur wel eens een beetje zat.

Nu Els, je weet zo weer eens wat van ons. Ik zal je wel weer eens pennen als de zoon of dochter gearriveerd is. Ik hoop dat je nog eens iets van je laat horen.

*Heel hart.gr. van je vrienden
Kees en Tiny en Ida.*

***11**

Brief van Nel ter Haar aan Ruth en mij:

Amstelveen, 30 januari 1944

Lieve Els en Ro.

Eindelijk krijg je weer eens een teken van leven uit Am. Van A. hoorde ik dat Els nog steeds in Den Haag vertoeft. Was die betrekking in Gelderland een misverstand? (Geen idee over welk aanbod Nel het hier heeft. Het waren er 'zoveel' in mijn herinnering). 't Is reuze moeilijk om in deze tijd iets behoorlijks te vinden. Je zal van Lies wel gehoord hebben dat Rita (van Straten) weer in de verpleging gaat in een tehuis voor ouden van dagen. Ik heb haar een paar dagen te logeren. Ze sluit hier een brief bij in. Ook Louis ('oom Juro') is hier gelogeed, 't werd in de polder te benauwd (te gevaarlijk), nou zit ik met hem, 't is wel een aardige vent maar erg bang, hij schrikt van iedere bel. Els

weet zeker wel hoe hij is, jij hebt hem ook meegemaakt (bij de Vissen op de Molenweg), hij vond jullie erg roekeloos. A. vertelde me dat jullie moeder verhuisd is (Nel doelt op de deportatie van moeder uit Westerbork naar Bergen-Belsen), maar jongens kop op en moed houden, ze is nog niet verloren. 't Is misschien nog maar voor kort. Als je d'r eens een weekend uit wilt kom maar hierheen, hoor, je bent altijd welkom. Dan kan je ook eens persoonlijk kennis maken met Rita (het contact tussen Rita van Straten en mij was vanaf het begin tot het einde per brief. Een vijfendertig jaar na de oorlog belde ze mij een keer in Haifa op om een afspraak te maken! Ze was uit Californië over om haar moeder in Beth Joles te bezoeken. Die afspraak ging helaas door force majeure niet door). Ze brengt hier haar weekends en vrije dagen door. Ook kan je dan mijn dochter eens bewonderen. Ik ben reuze trots op haar.

Zeg Els, mijn huis vervuult nu want ik heb geen tijd meer om tweemaal per dag te stofzuigen. Schrijf vooral als jullie komen, dan zal ik zorgen dat ik 6 pond garnalen in huis heb, dan kunnen we oma (de moeder van Hetty) ook een balletje sturen. Nou lui, ik eindig want het papier is vol en de bébé moet gevoed want dat kan Leen nog niet.

*Hartelijke groeten van Nel en Leen
Vele kusjes van Carla en Dicky*

Brief van Agaath aan mij:

Lieveling,

Wil je even uit dit kleine briefje voelen hoe goed je brief me gedaan heeft, hoe sterk hij mij maakte toen een dag begon die slecht dreigde te worden door m'n grote verlangen. Innige dank. Ik beantwoord de brief als ik alleen ben in m'n eigen gezellige huis en ik me heel dicht bij je voel. Ik probeer Donderdag bij Jo te komen.

Vrouwetje houd je goed.

Altijd je moedertje.

Uit een brief van Rita van Straten aan mij:

januari 1944

Over Jo kan ik ook niet veel zeggen. Dit kunnen wij met niks goed maken, wat hij voor ons deed. Laten we hopen dat hij het doorstaat en niet te veel hoeft te lijden. Geestelijk komt hij erdoor, want iemand die zo rustig is komt er absoluut doorheen. Hier ben ik niet bang voor, doch je weet nooit hoe ze er lichame-lijk voor komen te staan.

***12**

Brief van Hetty aan mij vanuit haar nieuwe onderduikplaats in Amstelveen:

6 Februari 1944

Beste Els,

Zojuist bracht Nel me je briefje, waar ik erg blij mee ben, wat je waarschijnlijk op kunt maken uit 't feit dat ik je meteen terug schrijf.

Ja, inderdaad soms zit er wel kracht in woorden en soms kunnen woorden ook echt goed en nodig zijn. Maar heb je wel eens de belevenis gehad van een handdruk van een vriend zonder woorden? Zo nee, dan hoop ik van harte dat je dat eens zal beleven! Els, dat is iets dat je nooit meer vergeet.

Hoe staat 't leven anders? Je hebt wel reuze pech, hé? Afschuwe-lijk! Je hoeft me niets te vertellen, ik weet wat 't zeggen wil, al is 't dan gelukkig in mindere mate dan jij. 'k Hoop vurig voor je dat er gauw een oplossing gevonden wordt en als je het dan zo treft als ik op 't ogenblik, nu Els, dan mag je dankbaar zijn. 't Gaat anders wel allemaal prima (daarmee doelde ze op de oorlogssituatie). Maar ja, de laatste loodjes wegen 't zwaarst. Is jouw geduld dan ook haast ten einde? Bij mij is er nog een microscopisch klein beetje over. Dus ben ik bezig dat overschotje in rantsoenen te verdelen en gaat 't ook op de bon! Misschien kan ik er dan mee toe! 't Is in ieder geval wel fijn dat 't weer voorjaar wordt, dan lijkt alles weer heel anders.

Nu Els, laat je weer eens wat horen? Dan stop ik! Doe vooral de groeten aan Ro.

Hart. Groeten en poot van Hetty

***13**

Brief van Agaath aan mij:

*Amstelveen, 19 februari 1944, Zaterdagavond halftwaalf
Lieve sterke dappere schat,*

Het is al laat, ik heb net de aard. en groenten voor de Zondag klaar (o degelijke huisvrouw), je brief nog eens rustig doorgelezen en moet nu antwoorden. De eerste keer vlieg ik altijd door je brieven heen, kan ik bijna niet wachten zo verlang ik naar ieder woord wat je me te zeggen hebt. Dan bij het herlezen dringt goed en diep de betekenis van je schrijverij tot me door. Lieve!ing, hoe goed doet het me dat je zo gelukkig bent nu. Ik heb eens voor je gebeden dat je toch eindelijk eens rust zou mogen vinden. Heeft het dan toch geholpen. Toch al dat heen en weer getrek heeft je geleerd en groot en sterk gemaakt en je oordeel mild. Schatteke dat dit nu voor lange, maar toch ook voor korte tijd is, je begrijpt waarom, is m'n liefste wens. Dat je zoveel van ons kan houden geeft me een warm gevoel. Ik ben zo sterk met je verbonden als ik nooit tevoren met een andere vrouw was. Dat van Marijke dat was iets anders. Dat was een koesterende tedere aanhankelijkheid. Dat van jou is een sterke geestelijke verbondenheid die me zeer dierbaar is. Bijna zo dierbaar als die met m'n liefste schat daar in z'n cel, eenzaam en toch weer niet. Dat ik niet altijd direct je brieven beantwoord komt misschien ook wel door Geerts aanwezigheid, die zonder dat hij het zelf merkt mij m'n eenzaamste ogenblikken doorsleurt door z'n aangename manier van converseren. Niet jaloers worden. Dat van jou is anders dan dat van hem en beiden weer heel anders dan dat van Jo, klein vrouwtje. Verwacht je antwoord op je brieven. Moet ik ze naast me nemen en lezen en alles beantwoorden. Dat bedoel je toch niet, hè. Je wilt enkel wat van mij en wat dat is doet er niet toe. Eén antwoord moet ik je geven en dat is dit. Vrees niet

dat onze vriendschap na de oorlog af zal breken. Ik hunker naar deze verhouding in volle vrijheid. Zo dicht als ik bij jullie vijven sta (Agaath bedoelt ons drieën en vader en moeder die ze nooit had ontmoet, maar over wie wij blijkbaar zo intensief spraken dat zelfs Rita klonk alsof ze hen persoonlijk kende) sta ik bij niemand anders in de kring (van onderduikers) en jij en Ro zijn geen vreemden meer, dat mag je nooit meer zeggen, jullie horen bij mij nu en altijd. Misschien krijgen we ook nog eens echte ruzie zoals dat hoort bij een groot gezin, maar dan altijd zullen we blijven voelen de grote verbondenheid. Kleintje, Mieke zou vadersje zeggen, laten we leven en werken volgens zijn gedachten, laten we mild zijn in ons oordeel. Hebt Uw vijanden lief als Uzelve. Heb ik eigenlijk zoveel misdreven bij het helpen van Marijke en haar liefde? Aan jou durf ik die vraag te stellen. Met niemand anders kan ik er nu nog over praten. Ik zwijg in alle talen. Mogen we dit woord gods tot waarheid maken en heulen we dan met de vijand? Volgens Wim wel. Ik kom er soms niet uit. Je hebt me met je woorden over Marijke zoveel steun gegeven. Toen ik bij jullie wegging had ik een onvoldaan gevoel, jullie gaven zo weinig antwoord in deze kwestie. Maar nu is het goed. Zo is het, kleintje, wat goed en lief was in Marijke dat bleef. En daar hield ik van en daar houd ik nog van en nu weet ik klaar en zeker dat als ze eens terugkomt ze mij haar 'grote geliefde steun', zoals ze het schreef, zal mogen blijven noemen. Nu is er vrede en innerlijke rust zonder dat ik de foto terug vroeg. Nu zal ik Wim duidelijk uiteenzetten hoe ik het voel. Aanvaard jij zijn vriendschap niet. Waarom ik jou bijna durf te verbieden die vriendschap te aanvaarden zul je later nog wel eens van me horen. Laat het nu maar zo. Bij mij is alles goed zo. Marijke staat nog steeds op de schoorsteen. Ruurdje zegt haar iedere dag goede morgen. 'Aikie,' zegt hij en knikt naar haar. Ze hield zo van haar kleine jongetje, wat zal ze veel aan hem denken. Zal ze voelen en Mutti ook hoe veel en warm onze gedachten altijd bij ze zijn. (...)

Waarom het me zo treft die ongezellige sfeer bij Jenny. Ik kan nu eenmaal niet met ongezellige mensen en dingen om me heen tot volle overgave komen. Daar is altijd iets dat me tegenhoudt. Daar kunnen jullie aan één kant niets aan doen, tot op zekere hoogte weer wel, maar dat is niet jouw zaak maar die van Ro, die ik daarover zal schrijven. Zonnetje, is het goed zo. Deze brief

*had je niet verwacht en hij zal dus een verrassing zijn. Ik wacht
weer op jouw volgende. Denk veel aan ons zoals ik altijd aan
jullie en aan jou in het bijzonder denk. Het is goed te leven zelfs
in een tijd als deze is het niet? (...) Een dikke zoen twee armen
om je heen. Dag m'n kleine.*

Moedertje

Bij deze brief ingesloten het volgende gedicht:

*Altijd heb ik dieper willen zien, dan
de tastbare dingen en uiterlijkheden;
steeds dreef de ziel van mijn ziel mij, te treden
langs wegen, waar ik ging als eenzaam man*

*Nu, op de lage duintop van dit heden,
tuur ik gespannen naar de randen van
land, zee en lucht, trachtende of ik kan
overschouwen de branding van verleden*

*En toekomst: of achter de vale kimmen
ruime zee is met rustiger gedein
van golven die komen en golven die keren. –*

*Maar ik sta te laag, en zal hoger klimmen
moeten, eer misschien ik in staat zal zijn
om de nieuwe zekerheden te leren.*

*Uit Verzen van Nu
Van Garnt Stuiveling, 1933*

***14**

Briefje van Lies' moeder aan Ruth en mij:

*Haarlem, 27 februari 1944
Beste Ro en E,*

Wat waren we verrast met de brief van Els, dat ze nu iets gevonden heeft en hoop ik vurig dat het haar in alle opzichten mag bevallen. Het zal voor jullie beiden wel vreemd zijn, maar 't is gelukkig de stad niet uit wat een hele troost is. Je kunt elkaar in tijd van nood toch bereiken. We zouden wel graag zelf eens komen, maar het reizen valt niet mee en dan is er nog altijd het huis vol mensen en voor Lies allerlei ander werk (o.a. als koerierster). Wanneer zal er een eind aan (de oorlog) komen? We snakken allen naar het einde. Mocht jij zelf nog eens deze kant op komen dan hoop ik je te zien. Groet vooral Els van mij en voor je beiden een stevige handdrukje

Toegenegen L.S.

***15**

Vervolg brief van Lies aan Ruth en mij:

Van Rita (van Straten) kreeg ik een sombere brief, haar engagement is verbroken en ze is erg in de put; nu dat was voor mij ook een heele slag, dat begrijp je, ik heb haar juist geschreven hoe dat zoo plotseling komt. 't Zijn toch vreemde tijden, die we beleven, niets is meer vast en bestendig! Maar trek het je maar niet zelf aan hoor, en verdrijf je pessimistische gedachten, en vertrouw op God en bid hem voor hulp, dan blijft alles goed. Jullie ziet elkaar zeker elke week hè, of heb je elken avond vrij? Ro, jouw mevrouw vindt het zeker ook wel fijn hè? Wil ze nog aard. bonnen hebben of niet? Zoo ja, dan zal ik ze nog wel eens sturen! 't Is wel goed om wat in voorraad te hebben, voor al die afschuwelijke Engelschen 't in hun gekke hoofd krijgen hier de boel plat te gooien, je weet dan niet of er nog aanvoer van levensmiddelen is als 't zover mocht komen, wat we niet hoopen. (Deze zin was bedoeld voor eventuele controle van de brief). Wat treurig van Nijmegen hè? Ik heb er gelukkig geen familie, jij ook niet, geloof ik? Maar ja, 't kan ons ook overkomen. Met ons gaat alles goed, druk, moe, maar opgewekt. Mijn band heeft het gisteren begeven, ik hoop dat hij nog geplakt kan worden want voor mij die zoveel op pad is, is het verbazend tijdrovend alles te moeten lopen. Verder wisselen tegenspoed en gelukjes elkaar

af, maar ik laat me niet ontmoedigen en doe mijn best. Hoe gaat het met de kleine jongen (Maarten), 't is toch zo'n aardig kereltje, hij heeft zo'n zacht karakter, praat hij al wat beter? Nu, meisjes, ik hoop gauw weer iets van jullie te horen, als 't kan, kom ik zelf nog eens kijken maar schrijf dan eerst nog wel. Veel hartelijke groeten en goede wenschen van je L.

P.S. Als ik iets voor jullie kan doen schrijf het dan alsjeblieft hoor.

***16**

Brieven van Rita van Straten:

Zondagavond 5 Maart 1944

Lieve Elske,

Je brief ontvangen waarvoor mijn dank. 'k Was er erg blij mee. Hetty was er ook net en ontving dus jouw brief (bij Nel en Leen ter Haar). Nel had jouw adres geschreven, waar ik bij stond en ik heb het onthouden en er gebruik van gemaakt. Vind je het erg? Neen, toch? 'k Was gisteravond bij moedertje. Ik had een lange brief van papsje en mamsie. Ze krijgen nu een kamer alleen (in Westerbork). Fijn hè. Kind, ik ben zo blij. (Rita's moeder heeft de oorlog in Theresienstadt overleefd). Ja, lieverd, 'k heb het hier reuze fijn, doch moet weer weg. Er zijn te veel. Reuze jammer. 'k Moet a.s. woensdag ter kennismaking naar Gelderland. 'k Vind het erg rot. Lies heeft ook nog wat. In Z.Holland. Misschien bij jullie. Zou reuze zijn. Dat andere is zo ver weg. En nu wat je vraagt over Wim. Ik ben altijd eerlijk, dus ook nu. Ik heb hem leren kennen bij Nel. Een aardige man, meer niet. Toen hij hoorde, dat ik een nieuwe baan moest hebben, is hij aan de gang gegaan en ben ik door hem in contact gekomen met iemand waar ik a.s. woensdag mee weg moet. Doch Wim heeft het niet geprobeerd met moedertje, o neen, maar met mij. Hij heeft echter geen schijn van kans en ik heb net een brief voor hem klaar, waardoor ik het contact met hem helemaal verbroken heb, omdat hij meer wil dan vriendschap (wat niet kan bestaan tussen man en vrouw), en zelfs bij Nel praat over "zijn meisje".

Vind je dat niet brutaal. Woedend was ik toen ik het hoorde. Agaat weet alles, doch schrijf niet dat ik jou heb geschreven, dat hij met mij wou beginnen. Zij zei dat jij aan haar vroeg of hij met haar begon. Ik moest jou alleen maar schrijven, dat ik niets wist, maar heb je nu alles eerlijk gezegd en weet je het nu. Hoe vind je het? Ik snap zo iets niet. 't Zal wel aan mij liggen. (Rita was van 1920).

Moedertje is reuze goed en erg dik geworden. Ze is over haar verdrietigheden heen en besteedt alle aandacht weer aan de kinderen. Dus vermoeiend was het niet dat ik er was. Ze vroeg het zelf en was er erg blij om. En wat je schrijft over R. (Rinus Hille) maar lieve kind, mijn oordeel over hem is altijd hetzelfde geweest van het begin af. Een slappe indruk kreeg ik van hem de 1^e keer en daar blijf ik bij. Hetty's oordeel is een 'fijne knul'. Dat van jou 'een indrukwekkend persoon'. Een verwijfd type vind ik hem.

En nu over behoefte hebben aan een vriend. Ook hierin wil ik eerlijk zijn. Ik heb zo ongeveer van mijn 15^e jaar af een jongen gehad. Van mijn 15^e tot mijn 18^e jaar, bijna 3 jaar, dezelfde. Doch het geloof was verschillend en dus altijd ruzie thuis om hem. Tot ik moest kiezen, hem of thuis. O, stommerd die ik was, heb thuis gekozen. Later heb ik pas beseft wat ik gedaan had en er reuze spijt van gehad. Toen leerde ik in A. mijn verloofde kennen, die gelijk stond aan die 1^e jongen, dat dacht ik. Dit is niet zo gebleken. Hij heeft de verloving verbroken, doch het was toch niet gegaan, want nu weet ik dat ik tot dusver nog niet iemand heb ontmoet, waarvan ik zoveel kan houden als van Roel. Het vorige jaar heeft hij zich verloofd, wat een reuze slag voor me was.

Ieder normaal meisje heeft zijn verlangens en zeker iemand, die altijd een vriend heeft gehad. Doch wat dat betreft kan ik me heel goed beheersen en zal ik er uiterlijk geen last van hebben. Misschien innerlijk wel. Doch het heeft geloof ik niet iets te maken met mijn type.

Lieve schat, wat fijn dat je nu eindelijk iets hebt. Ik gun het je van harte. Hopelijk blijft het tot het einde zo. En samen met Ro is heerlijk, niet?

Wat die mensen van je denken is helemaal niet gek. Je bent ook veel ouder. Vooral in je brieven. (In realiteit kon zij het ook niet weten. Wij hadden elkaar immers nog nooit ontmoet). Voel

me vaak veel jonger dan jij. Wat bedoel je, dat je niets weet. Ik begrijp dat niet. (Al sinds een paar jaar 'leed' ik eronder, dat ik veel meer niet wist dan wel).

Nu lieve meid, je hebt weer wat te lezen en te beantwoorden. Schrijf gauw terug, voor ik weg ben.

Een hele dikke zoen en sterkte, je Rietje

6 Maart 1944

Lieve Ro,

Ook een paar woorden voor jou. Mijn dank nog voor je brief. 'k Vond het erg leuk. Wat prettig, dat Els het zo fijn getroffen heeft, hè? Ze verdiende het wel, na dat lange zoeken. Ik moet weer een nieuw baantje zoeken. 'k Ben er mee bezig. 'k Was gisteravond bij A. (Agaath) Ze is reuze goed en verwacht Jo ieder ogenblik. Ik hoop toch zo, dat ze niet teleurgesteld wordt.

Lies had iets voor me in Z.Holland.

Misschien wel bij jullie (Den Haag). Zou niet gek zijn. 'k Moet echter eerst naar Gelderland. Een internaat voor jongens. Nu lieve kind, ik stop.

Wees hart. gegroet en een stevige hand, je Rita

Het contact tussen Rita en Ruth was via mij ontstaan.

Brief van Agaath aan mij:

Vrijdagavond half elf

M'n kleine warm levend meisje, zijn dit brieven waar ik op kan en moet antwoorden? Het is me niet mogelijk. Elke zin houdt een vraag in en het zou afgezaagd worden als ik op elke zin antwoord zou geven. Als ik wat ik diep in mij voel zo bij tijd en wijle voor je op papier zet dan zal daar ergens onbewust wel een antwoord op een van je vele vragen staan. Voor de rest . . . 't loopt wel zo het lopen moet. Je mag echter nooit zeggen dat je nog nooit je dankbaarheid hebt getoond. Zoveel dankbaarheid als ik

van jullie drietjes heb gehad kwam bijna nog niet voor. Eerstens hebben jullie me heel jullie liefde en vertrouwen geschonken, jij wel in 't bijzonder. Dan dat jij en Ro vooral zo buitengewoon goed aanvoelen door welke drang wij gedreven zijn dit werk te doen stemt ons en mij zeker tot grote tevredenheid. Jullie zijn geen mensen die zo aan de lijve de armoë gevoeld hebben als wij, dus konden jullie ook niet zo begrijpen hoeveel geestelijk leed wij al doorworstelden. Daarom rijpte bij ons de liefde, beloofden we ons leven te zullen inzetten om deze armoë op te doen heffen. Daarom begrepen we ook dit leed en kwamen tot jullie en boden onze hulp aan. En nu denken jullie na, lang niet allemaal doen dat, en alleen uit dit feit voel ik de dankbaarheid. 't Was een vraag voor jullie hoe vreemde mensen dit allemaal voor jullie konden doen. 't Waarom heb je begrepen, vrouweke, en nu gaan we verder. Bouw nu aan je eigen ziel, aan jouw leven en dat van anderen. 't Geeft veel teleurstellingen maar meer nog vreugde. Daarom werd ons vadersje zo sterk omdat in hem is dat eeuwige vuur dat je altijd verwarmt en koestert. Hij schreef in één van zijn brieven omstreeks kerst: Ik heb geen kaarsen nodig om te weten dat er licht is in de wereld. Het licht in mij is zo sterk dat het wel jaren zou kunnen branden zonder z'n kracht te verliezen. Zie je Mieke zo moet het zijn in je binnenste, zo licht en warm, zo ingeleefd moeten je idealen zijn, dat het leven ze je niet kan ontnemen. Altijd weer voel je de waarheid van deze woorden (Agaaths lijfspreuk naar Albert Schweitzer). Je mag nooit zeggen: Ondank is 's werelds loon. Ik doe niets meer, want wat helpt het je. (...)

Iedere tijd is groot en diep en rijk van inhoud. Later zullen we weten hoe goed het was nu te leven. (...)

Alles draait toch om de liefde, meisje, in kleine en grote zin. (...)

*'t Was niets van Wim tegen mij. M'n liefde voor Jo geeft me een pantser tegen alle mannen. Ze zijn bang voor me als het daarom gaat. Mijn ijzige blik stoot ze af. Gaat het om zuivere vriendschap dan kunnen we elkaar vinden. Wim weet niet wat vriendschap is. 't Is een groot zwijn. Later na de oorlog zal je alles weten. Hij mag nu van me kletsen wat hij wil, de huichel-
laar. (...)*

Jouw brieven en Geert dat zijn m'n steunpunten. Je moet blijven schrijven, elke post kijk ik uit en Geert zegt al: heeft je dochter

nog aan je gedacht en al is er dan geen brief zeg ik toch ja omdat ik weet hoe je toch altijd aan me denkt. (...)
Schatje toch m'n pen is leeg, ik moe. 't Is twaalf uur, ik ga slapen. Welterusten zoen van

moedertje.

Brief van Lies aan Ruth en mij:

Beste R en E,

Hartelijk dank voor je brief, die ik vanmiddag ontving. Moeder is er ook heel blij mee, dat jullie het goed maakt. Voor Els heb ik goed nieuws, ik ontving verleden week f 17,50. Voor je ontvangen voor de onkosten die je gemaakt hebt (de vergeefse treinreizen naar 'aanbiedingen' voor een baan), ik denk die zelf eens te komen brengen, of als R. (Rinus) hier komt en nog naar jou toe wil, geef ik het in enveloppe mee.

Fijn hè, nu heb je niet zo'n grote strop. We vinden 't heerlijk dat je zoo'n leuke baan hebt en bij aardige mensen beland bent, alleen kan ik er maar niet overheen dat ik dat niet heb klaargespeeld. Zeg hoe vind je het, nu heb ik iets aardigs, hoe is 't mogelijk hè? Enfin, liefhebbers zijn er wel. Als er nog bonnen zijn sluit ik ze hier wel bij. Die arme kleine Maarten, ik denk dikwijls aan hem, ik zou hem graag eens bij me hebben en een mestkuur willen laten doen, 't kind ziet er treurig uit. Ik wil later in een inrichting zooiets opvoeden en opknappen, dat lijkt me echt werk dat vol-doet. Fijn dat jullie bij elkaar kunt komen, dat zou je anders wel erg gemist hebben, denk ik. Houd vooral moed en vraag God om raad en hulp, dat doe ik ook. Gisteren ben ik bij Ag. (Agaath) geweest, ze was wat teleurgesteld want Jo is door naar Brabant (het concentratiekamp Vught), nu kan ze niet zoo meer naar hem toe, maar misschien ziet ze het wel te zwart in. (Dat zag ze niet! Nadat Jo begin maart 1944 naar Vught was getransporteerd, is hij op 24 mei 1944 met 700 andere gevangenen van daaruit doorgestuurd naar Dachau, waar hij de oorlog heeft overleefd).

Ze was voor jou erg blij, Els. Van Rita (van Straten) weet ik nog geen recent nieuws. Nu beste kinderen, de allerbeste wensen van ons beiden.

Je L.

Vervolg van mijn brief aan Ruth van donderdagavond:

Moedertje was dolblij van ons persoonlijk te horen en ze praatten heel gezellig over onze karakters (wat kon ik met geen mogelijkheid uit haar krijgen) toen Geert ten tonele verscheen en zij zich een bult schrok (omdat hij in politie-uniform was), maar aangezien A. gewoon doorpraatte het ook maar deed. Ze vindt hem erg sympathiek, zo behulpzaam had hij een trein voor haar opgezocht en ze vond hem zo aardig voor de kinderen. A. had haar ook gezegd, dat ze zoveel gezelligheid en steun aan hem had. Moedertje vroeg of hij geen sigaretten voor me had en direct haalde hij vier tevoorschijn, waarvan ik er gisteren al één op bed heb gedampt. Ag. vertelde nog dat ze misschien binnenkort hier zou komen om aan het Binnenhof de officiële veroordeling te horen. Verleden week (dat schreef ze mij) was ze een hele dag in V. (Vught) in de stromende regen om een glimp van vader te proberen te vangen, wat natuurlijk onmogelijk bleek. Tegen Roos zei ze dat ze mij moest zeggen dat ze weer helemaal fit en krachtig en vol energie was. Trouwens Roos zelf vond dat ook, uit haar brief maak ik het ook op. De brief had ze net af toen Roos kwam en al geadresseerd en wel met een heleboel enveloppen in een groot pak. Ze heeft het reuze druk van 's morgens 7 tot 's avonds 9 uur.

Natuurlijk kwam na een half uur Rien, de groentevrouw, met spruit en man zodat elk verder gesprek onmogelijk werd. Rita vond ze schattig om te zien, net zo vrolijk en hartelijk als A. van wie ze, dunkt me, erg verrukt is. Ag. dacht dat dat van jou (het verraadbrieftje) met haar samenhang, want toen, weet je wel, dat ze ons schreef, had zij ook een seintje gehad. (Die versie leek zeer onwaarschijnlijk, want wie kon Ruths adres weten?) Mijn photo's met portefeuille (nog steeds in mijn bezit!) heb ik terug en Marijkes groene jurk, die me zo leuk staat dat zelfs Rudolf zei "je wordt een dame" en haar zomerjas, die verre, verre van dicht gaat. Ruurdje vond ze een schat, hij is haast nog groter dan Folkert (Jo en Agaath waren beiden ook een stuk groter dan Roos en Rudolf) zegt ze en niet meer in de box. Dat is alles, jammer genoeg kon ze niet langer met Ag. praten. Vanmiddag hadden wij het over haar moeder en over standsverschil. Toen

zei ze, dat haar moeder zo een beetje uit de hoogte kon doen tegen dienstmeisjes, waarop ik direct, dat ik dat ook al had opgemerkt. Na het eten begon ze er weer over. Ze vond het naar, maar zei dat ze het tegen iedereen deed, dus je ziet mijn gevoel was juist. Roos vroeg direct of zij zelf het misschien ook had, waarop ik haar zonder meer gerust kon stellen.

*18

Vervolg van mijn brief aan Ruth van dinsdagmiddag:

Ik heb Ro net je brief voorgelezen, dat mocht toch wel, ze zat met hoogrode wangen te luisteren, vond dat je zo gezellig schreef. Intussen is het 23 uur en lig ik op bed, maar ik moest je vanavond nog schrijven. Moedertje schiet er wel bij in, maar ik kan er niets aan doen jij bent mijn beste kameraad en jou zal ik in elk geval schrijven. Weet je ik had zo'n zin om Ro je brief voor te lezen, ik kan niet meer zoals vroeger nergens meer over praten. Ik vertel dingen waarvan ik vaak nog hetzelfde ogenblik denk hoe kun je. Maar het is dan sterker dan ik en het komt eruit of ik wil of niet. Ik begrijp nu eigenlijk pas goed wat wij moedertjes kweb-zucht noemden. Het gaat mij nu net zo en ik geloof jou ook. Kijk alleen maar bij Jenny. (...)

Vanavond hebben we vakantieplannen gemaakt. Els moet beslist mee of naar jou of jij hier, want ik moet toch ook vakantie hebben. Hoe lijkt je dat? Ik zelf lach erom, het kan me geen barst schelen. (...) Donderdagmiddag onder het eten zei Ru ineens "Roos denk je erom zondag gaan we naar Carla." "Ja, natuurlijk, wat zou dat?" Ru "Ik wilde maar zeggen dat je erom denkt de kinderen bij mijn moeder te brengen." (Op een toon, die geen tegenspraak duldde). Ik zei ook niets, want ik zag er eerlijk een beetje tegenop de eerste Zondag zonder jou. Maar zin had ik helemaal niet, vooral omdat ik Ro's tegenzin merkte, de overwinning gunde ik haar ook niet en vragen naar de reden ervan wilde ik niet om geen gedoe te veroorzaken. Zondag dan heb ik langzaam op mijn gemak gedoucht, aan Nel geschreven (stiekem op mijn kamer) toen lamlendig afgewassen (we hadden alleen ontbeten, niet geluncht); intussen was het 12.30 uur en ging Ro de kinderen wegbrengen. Om kwart voor

twee stapten we op, Ru kwaad dat Ro zo had gezeurd, we zouden al om half twee weggaan, Ro kwaad omdat we de deur hadden dichtgetrokken en geen sleutel hadden. Toen vroeg ze wie op de tandem wilde. (Het was bij Roos en Rudolf dat ik voor het eerst ervoer hoe het 'voelt' op een tandem te rijden. Al bij mijn eerste proefrit op de duo bij Rudolf – en dat was echt doorzetten! – verloor ik er voorgoed mijn hart aan). Ik natuurlijk direct “ik niet,” want dat plezier wilde ik hun niet vergallen. We waren net op de Noordpolderkade, het was verrukkelijk weer, stralende zon, blauwe lucht, heerlijk warm, boven ons hoofd een sirene. Toen een uur in de zon gestaan en daarna doorgetrapt naar Wassenaar. Nou zus, ik was doodop. Kon gewoon niet meer. Het is meer dan een uur flink doorfietsen, want de tandem heeft een veel vluggere gang dan de fiets. Om vier uur arriveerden we in plaats van om half drie. Een prachtig groot huis in een kleine laan, helemaal buiten, heel chic, een Indische vrouw die open deed, schitterende trap, veel marmer, veel deuren. Een kamer, groot, ruim uitzicht. Aardig ingericht. Carla. Met geen mogelijkheid kan ik mij haar gezicht nog voor de geest halen, hoewel ik haar de hele middag heb aangekeken; kon het trouwens al niet meer op de terugweg. Weet alleen dat ze donkerblond haar had, een rol naar buiten, bruine ogen, bril, vrij groot. Haar kleding weet ik nog tot op de finesses, haar gezicht niet. We kregen een kop echte thee, een smal dubbel reepje bruin brood met boter ertussen (later nog een). Er was nog een meisje van zang. Het was precies zoals ik mij had voorgesteld (op grond van veelvuldige vertellingen van Rudolf over Carla). Mij niet sympathiek, uit de hoogte, gewild vriendelijk. Ik voelde me net als bij een dokter. Aan het eind vroeg ze of ze mij had geholpen, wat me woedend maakte en waarop ik maar mak van ja moest knikken. Tenslotte zat niet ik met die vragen, maar Ru en wat ze zei wist ik op de heenweg ook al, maar dat durfde ik niet te zeggen. Slechts één keer, tegen het eind, opende ik mijn mond en Ru straalde gewoon, waardoor ik moed vatte en doorging. Zij keek mij aan alsof ze wilde zeggen: “Och, kindje, wil jij ook eens wat zeggen, dat mag gerust, hoor, maar ik trek mij er toch niets van aan.” Ze praatte zelf de hele middag, heeft wel een heel sympathiek stemgeluid en veel van wat ze zei is ook onze innige overtuiging. Dat elk mens sfeer moet hebben om geest te scheppen en dat de wereld slechts verandert doordat ieder op zich

het goede in zich draagt en probeert uit te stralen. Ik zelf heb dat al eens tegen hem gezegd, maar ja van haar was het direct verlossing en van mij maar lekenpraat. Wat ik ook niet snapte, dat ze na één middag praten het conflict zagen opgelost en in haar richting, de tegenovergestelde, veranderd. Afijn dat kan ik vanavond onmogelijk allemaal schrijven. In elk geval toen ik op de schitterende tegelvloer van de W.C. zat schatte ze mij op 17 jaar. Gelukkig eindelijk eens juist. Ik kwam half dood thuis en om 21.30 uur lagen de kinderen op bed.

Lieve Schnurzie, mijn rib is gekneusd van het lange liggen, ik vind Mams en Paps snoezen, de kinderen ook. Ro vond het ook zo aardig, dat ze er onder hadden geschreven. Zusje, houd je taai, word netjes, ik moet gaan slapen, het is 0.00 uur, elke avond weer hetzelfde.

*Dag schat, maf ze, een dikke zoen
je kleine Schnuppi*

Lieve Mams, Paps en kinderen,

Heel hartelijk bedankt voor jullie lieve groeten. Uit Ro's brief las ik op elke regel de vreugde met jullie kennis gemaakt te hebben, wat op mij is overgesprongen en ik hoop van harte, dat ik het persoonlijk nog eens zal kunnen doen.

Hartelijke groeten en tot ziens, Els.

De door Rudolf zo geadoreerde Carla, toen nog Carla Kohnstamm (1911) was een dochter van de bekende Philipp A. Kohnstamm (Nederlands natuurkundige, wijsgeer, theoloog en pedagoog), hetgeen haar in Rudolfs ogen nog eens extra autoriteit verschafte. Ze was in 1933, direct na de machtsovername in D., zeer bewust lid geworden van de AJC en nam met hart en ziel deel aan het muziekwerk. In jaargang 1936 van Het Signaal schreef ze boeiende artikelen over volksmuziek (Rudolfs stokpaardje). In de oorlog bleef ze groepen leiden.³ Ik denk dan

³ Uit 'Onze jeugd behoort de morgen . . .' De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd, Geertje Marianne Naarden, Amsterdam 1989

ook dat zij het koor waarin Rudolf zo trouw meezong, leidde en daardoor mede ‘schuldig’ was aan zijn toenemende aspiraties in de volksmuziek.

*19

Een door mij spontaan vastgelegde impressie:

Toen Folkert 3 jaar en 8 maanden oud was, verscheen er een ster aan zijn hemel. Aan de zijne en aan die van zijn vader. En wel in de menselijke gedaante van een bijenkoning. De bijenkoning bracht niet alleen bijen aan huis, o neen. Hij bracht een waas van steken mee. Steken, die diep in kleine harten prikken, onzichtbaar voor het oog, maar des te heviger.

Folkert was weg in de bijenhemel en Marijke begon al haar aantrekkelijkheden in te zetten. Het leek zo wel een fijn stelletje, maar wij hadden er een probleem mee, want de hevige storm, die de verering te weeg bracht, uitte zich in allerlei kinderkuren. Mijn jongetje droomde 's nachts van zijn koning en nauwelijks brak de ochtend aan of een geklater van ‘mijn Kouwenberg’ brak los. Het muizenkind (Roos noemde haar donkerogige – donkerharige dochtertje gewoonlijk ‘muis’) straalde in een slavische schoonheid en probeerde door een ver doorgevoerde wilsinspanning ouder te lijken om dichterbij haar Henkie te komen. Er was geen ontkomen meer aan en ik voelde me beslist eenzaam worden. Want ook papa bleek vol van de bedwinger der kleine beestjes. Maar . . . Kouwenberg van zijn kant deed ook zijn best. Hij sjouwde met het jong overal naar toe, lachte met mijn Marijke, liet papa een volk verknoeien en . . . bracht mij rode rozen mee. Vol spanning wachtten wij op de dag, dat ons stelletje niet meer thuis zou komen, maar verblijf zou houden bij Henks kippen, konijnen en bijen. Hij eet hier nu 's middags en dan brabbelt mijn boeffe dat dat ‘aambeien’ zijn, die hij van Kouwenberg heeft gekregen en dat er zóóó een grote sloot was daar en dat de haasjes zo schattig deden en Muizerientje gebaart heel druk met haar armen naar hem uitgestrekt en Cherubijntje (Erik) verdraait charmant zijn ogen en gilt, gilt dat het een ware lust is.

Ongecorrigeerd Den Haag, voorjaar 1944

Vervolg van mijn brief aan Ruth:

's Avonds op bed hebben wij nog tot 12.30 uur gepraat ofschoon ik doodmoe was. Rietje sliep in mijn bed en ik naast haar op de grond, net als jij toen. Ze zei zo treffende dingen over vader, over Marijke, sprak zo schattig over Mutti, die ze zo graag eens wilde zien, maar ze wist niet hoe ze haar aan moest spreken. "Zie je," zei ze "ik weet als ik haar zie dan ben ik niet verlegen, neen verlegen ben ik eigenlijk nooit, maar dan is het alsof ik haar allang ken en je vader ook. Ik zou dan maar 'mevrouw' moeten zeggen." Ik verontwaardigd: "Ben je gek." Zij "Maar hoe dan?" Ik "Mutti." Zij "Dat kan toch niet. Weet je wat? 'Oude zus', dat zeiden jullie immers altijd." Vind je het niet enig? Ze is gek op Marijke. Ik had haar groene jurk Maandag aan en die jas en ze zei maar steeds: je praat net als Marijke, precies joh en dat vind ik zo fijn, nu is het net alsof Marijke er ook bij is. (Zelfs mijn moeder lukte het niet altijd om door de telefoon onze stemmen te onderscheiden). (...) Natuurlijk goot het Zondag pijpestelen, maar Rie wilde er toch uit en dus togen we samen naar Delft voor de Prinsenpoort, die dicht was. Toen weer terug en door het Zuiderpark voor de speeltuin, die ook dicht was. Dood, dood op 's avonds. Moesje was niet meegekomen, want natuurlijk konden ze op het laatst Ruurd niet kwijt en werd het te laat. Ze is meteen met Else door naar Haarlem, Else naar haar zuster brengen en zichzelf naar Len, die jarig was. Maar ze zal gauw bij me komen, hoewel ik daar nog niet zo op reken. Maandag zijn we met zijn allen naar het Wassenaarse dierenpark geweest. Al om 10 uur van huis, de hele boel laten liggen.

's Avonds Rie en ik nog door de stad om de laatste photo te halen en tot 7 uur te wachten (voor Rita's terugreis), omdat het anders zo druk was. We slenterden door de Bijenkorf, Rie tracteerde op ijs met aardbeien, verrukkelijk gewoon, nog veel lekkerder dan met kersen. Wat denk je wie ineens voor mijn ogen opdoemde? De zielige zalige Pit in persona grata, onopgemaakt. Ik natuurlijk meteen een duw tegen het zusje en wij samen minstens 4 keer om haar heen gestapt om haar van alle kanten te begluren. (Die scène zie ik nog voor me). We stikten haast. (De

zielige zalige Pit was mijn eerste mevrouw op mijn eerste onderduikadres, mijn kwelgeest, die ik na vijf dagen beproeving op eigen initiatief ben ontvlucht. Zie De Vuurdoop, het laatste hoofdstuk van mijn 'Tagebuch'). *Rietje wilde zo graag nog blijven, had helemaal geen zin naar huis te gaan, terwijl ik direct met haar had willen ruilen. Node namen wij afscheid, maar Ro heeft gezegd ze moest maar gauw terugkomen met Pinksteren of van de zomer. (...)*

***21**

Vervolg brief aan Ruth van woensdagavond:

Ik ben zo ontzettend druk weer bezig, erg gewoon. Voor Ruurtie heb ik van dat tafelzeil een bal gemaakt, met aan elke kant een stuk geel zeil, op de ene kant een visje genaaid, op de andere een jongetje RuuR zó dat zijn ogen, oren en neus Ruurd vormen, snap je? Hij is echt leuk, de bal en nogal groot ook voor zo'n prul. Het zijn 12 vijfdes aan elkaar genaaid. En nu heb ik gisteravond een kabouterijtje van wol gemaakt, echt lolliig, als cadeau van Marijke (Ruurd werd op 1 mei 1944 2 jaar). Vind je het goed zo, zus? Ro helpt zo lief en is nog veel enthousiaster dan ik bij elk deel dat afkomt. De wol is natuurlijk van haar. Wat heb ik weer een massa te vertellen. Belachelijk gewoon, terwijl ik toch nogal veel schrijft weet ik bij jou nooit van ophouden. Dan kan ik tenminste brabbelen zoals ik wil.

***22**

Vervolg brief aan Ruth van woensdagavond:

Ru plaagt me aldoor met mijn poeder en met de knecht van de melkboer, die Jan heet en die ik schattig vind. (...) Die bewuste poeder-morgen komt Jan, opgewekt als altijd "Dag juffrouw." Ik "Jan, de yoghurt heb je nog vergeten." Hij "Die breng ik straks dan kom ik fijn nog een keer." Tien minuten later, ik was net de kamer aan het zuigen, hoor ik hem in de keuken scharrelen, dan loopt ie langs de kamer en juicht weer "dag juffrouw," dat doet

ie anders nooit. Ik natuurlijk niet gekikt. Soms stikken we van het lachen (Roos en ik) als Ru mijn voogd speelt. Heeft me al beloofd, dat we later een hele boel films gaan zien (goede natuurlijk). (...) Maandagavond waren Ro en ik even weg. Terug gelopen, een uur lang en gisteravond gezellig gekletst over de opoes en haar tantes. Zondag waren we weer in Wassenaar in Oma's huis (Roos' moeder). Zelig in de zon gezeten en gelezen 'Het geslacht Björndal.' Een heel mooi boek, heb alleen nooit tijd en het is zo dik. Ik had een fiets geleend en vlak voor Oma's deur toen we aankwamen was ie lek dus ik met Folkert terug in het treintje. Griezelig want niemand wilde de fiets erin zetten en in Den Haag lieten ze hem stiekem staan, dachten dat ik hem pas in Rotterdam of zo moest hebben. Natuurlijk had ik direct aanspraak van een lelijke hockey-jongen, type Walter R., Minnies zoon, stapte jammer genoeg al Laan v. N.O.I. uit. Laatst zei Ru, jammer dat Herbert (Ru's jongste broer) nu getrouwd is, anders zat hij elke avond hier sinds jij er bent. Dat is die met die 13 meisjes, een half jaar getrouwd, nu 25 jaar, vrouw 21 jaar, nog een heel jong reuze leuk kind. (...) Vaak als we over iets lachen, Ro en ik, zegt Ro "Dat moest Ro horen, die lachte d'r eigen een bult." Ze is werkelijk gezellig en lief nu. (...) Ik heb het ontzettend druk nu, maar het lijkt wel alsof ik daardoor nog meer dan anders kan denken. Over Ro en Ru, hun huwelijk, over zo veel. Soms voel ik het zo goed van binnen, maar je stuit altijd weer op de conventies, die je verbieden ongevraagd je mening te uiten, al zou er misschien veel kwaad door verholpen kunnen worden. Van Hetty had ik ook weer een briefje. (...)

***23**

Vervolg van mijn brief aan Ruth van woensdag:

Bij Roos' moeder woont een gediplomeerde verpleegster, groot, slank, wel aardige trekken met een snoes van een kind van drie jaar, type Ireentje, alleen levendig en knap. Dat kind is de dochter van een getrouwde man met drie zoons van 13, 18 en 21 jaar. Een man van ca. 52; zij is 36 en geeft de vader van het dochttertje altijd uit als haar man. Hij ontbijt 's morgens bij zijn

wettige vrouw en kinderen, 's middags eet hij bij haar en 's avonds weer thuis. Dit alles weet de wettige vrouw. De verpleegster zegt, dat de vrouw ongeneeslijk krankzinnig is, wat absoluut niet waar schijnt te zijn. Is dat niet een drama, zoals er erger haast niet bestaat? (...) Gisteren praatte ik er met Oma over, die het ten strengste afkeurt onder het motto 'je moet kiezen niet delen.' Zoals ik uit haar woorden opmaak geeft ze hem de schuld. En toen moest het er wel uit. "Mevrouw, ik geloof dat het uiteindelijk toch de vrouw is." Wat ze haast niet de moeite waard vond om op in te gaan, "Want," zei ze "als weduwe zijn er altijd mannen die je willen troosten." Ja, dat zal wel, maar uiteindelijk ligt het toch in de hand van de vrouw of het wel of niet doorgaat. We praatten er verder niet over, want ze had zo echt het air van 'ach kind, wat weet jij daar nou van.' Het is zo een typische vrouw, zo geheel en al vervuld van zichzelf, dat het moeilijk is met haar samen te leven. Je weet, dat ik van begin af aan een antipathie had tegen haar, vanwege haar uit de hoogte doen, hoewel ik haar tegelijk aardig vond. Zo is het denk ik: ze is aardig in de omgang, vriendelijk, beleefd, gezellig, maar ontzettend zelfingenomen en daardoor vanzelf tegenover iedereen uit de hoogte. Ze praat zo ontzettend vlug, veel en hard, dat ik haar nooit kan volgen en steeds hoofdpijn krijg. Natuurlijk gaat het altijd over haarzelf. (...) Als ik een enkele keer uit beleefdheid ook iets zei viel ze me óf in de rede met gauw, gauw een eigen verhaal of ze luisterde helemaal niet. Maar met mijn gezwollen voeten en het bedorven boek (het was gelukkig water) was ze toch reuze belangstellend. En haar fiets, die ze me uit zichzelf heeft aangeboden. De eerste dag, Zondag, ging ik hem in Wassenaar halen, fietste toen het dorp in en kwam bij een bord met Noordwijk, maar nauwelijks een meter verder een lekke band. Toen met de lekke band helemaal teruggedreden naar het viaduct waar ik hem kon laten repareren. Vandaar uit naar Rijswijk, daar langs een mooie weg de hele middag rondgetoerd, toen even in het Zuiderpark een kijkje en naar huis. Weet je, dat was toch wel fijn, die dag en als ik weer naar huis ging, had ik ook echt het gevoel ik ga naar huis, het eten is klaar (hoewel het altijd nog in de maak was). Ik voelde me net zo onbezwaard als vroeger thuis. Nu heb ik ook gemerkt hoe zwaar de verantwoording van zoveel hier op me drukt, want Roos draagt haar niet meer alleen, een groot

*gedeelte heeft ze op mij afgeschoven. Maar dat is wel gezond.
(...) Elske moet toch ook eens komen logeren, ze is toch net zo lief
(als Rita), anders krijgt ze nog het idee minder te zijn en dat wil
ik niet want het is ook niet zo. (...)*

Dag doddekop, duizend zoenen van je Schnuppi

Roos' moeder paste op het huis, de kinderen en mij als Roos en
Rudolf samen op vakantie gingen.

*Maandagavond, 1 mei 1944
Geliefde,*

*Ik schijn toch trouwer te zijn dan jij, schattebout, want ik
schrijf maar zo veel mogelijk uit pure angst, dat jij zou moeten
wachten op een brief (daar klopt Frans om hen hier op te halen.
Gezellige avond bij kennissen, zoals af en toe) die eventueel
verloren is gegaan. Vanmorgen kreeg ik een hele lieve brief van
Bep (uit Oud-Beijerland), Ireentje was gister jarig, ik had haar
gefeliciteerd. Ze heeft het zo druk Bep, de kinderen veel ziek,
vooral Ireentje sukkelst zo. Zielig hè? Ze hebben laatst 's morgens
om 8.30 uur huiszoeking gehad. Groene (Grüne Polizei) heel
beleefd en vluchtig gekeken. Er was niets natuurlijk, wat zou er
ook moeten zijn. Maar het schijnt daar in de buurt vaak voor
te komen op het ogenblik. We hebben vanmiddag in de machine
gewassen, kind, een gedoe maakte Roos ervan, ik vond het de
moeite niet. Nu hebben we afgesproken, dat zij de hele week
nááit en ik de huishouding doe. Dat vind ik heerlijk. Dan erger
ik me niet over haar geleuter en kan lekker mijn gang gaan.
Het zal wel vermoeiend worden, maar dat is juist fijn. De hele
dag hard werken en 's nachts droomloos slapen. Een haast
onbereikbaar ideaal. Gistermorgen waren de kinderen op ver-
jaarsvisite en 's middags naar Oma, waar ik ze met Erik ging
halen. Voelde me zo echt toen ik met hem, leuk opgetooid, door
de straten zwierf. (Ru en Ro waren naar Oma in Wassenaar). Ze
had nog gevraagd of ik het niet vervelend vond want volgende
week gingen ze ook weg. Dan gaan ze al Zaterdagavond tot
Zondagochtend 12 uur 'dauwtrappen' met een hele troep. Ik zei
natuurlijk, dat ik het niks erg vond, dat dacht ik trouwens ook.*

Maar het was zo eenzaam. Eerst dolblij de hele middag in het geslacht Björndal te kunnen lezen en toen ik zo ver was, was ik zo moe, dat ik een uur op de bank in diepe slaap zonk. Toen Erik aangekleed en in de wagen en naar Oma. Daar was het ook zo stil. En thuis de kinderen direct in bed, want ze hadden allebei in hun broek geplast. Eten deed ik maar zo onderdehand. En toen ging ik bibberend van de kou zitten lezen. Maar het was niks. Mijn gedachten gingen aldoor zwerven terwijl ik uren kan doorlezen als één van hen ook in de kamer zit. Het was zo eenzaam en ik dacht aldoor aan onze Zondagen die nu zo ver weg liggen en toen kreeg ik zo een Sehnsucht. En aan Agaath dacht ik en aan Mutti en aan Vader. 's Zondags thuis. Het is net als de vleespotten van Egypte vaak, vind je niet? Toen ben ik maar om 21 uur naar bed gegaan, het was nog licht en de jongens (op straat) gilden zo voor mijn raam en een kwartier later kwamen ze thuis. Hun eerste woorden "is Els er niet?" Vanmorgen alleen een toespeling van hem dat ik nú toch zeker uitgeslagen was. Ik begrijp het niet, maar alleen zijn kan ik niet meer. Tenminste niet lang. Ik snapte Marijke niet, die doodongelukkig avond aan avond zat te wachten tot vaders of moeders thuis kwam (in de Bors van Waverenstraat in Amstelveen), terwijl ik toen smachtte om alleen te zijn, zonder de spiedende ogen van de melklieden (Kees en Tine). Gelukkig dat ik zo vaak mogelijk naar haar toe ging, wat dat betreft heb ik mij dus niets te verwijten. (...) Ik denk vaak, ik moet denken onder het werk, want anders leef ik niet. Er zijn zoveel gedachten, gedachten die je rijk en gelukkig maken in het besef, dat ze er zijn. Weet je, zus, je moet nog verder, nog hoger, naar dat wat je niet kunt bereiken, want zolang je zoekt in het tastbare, is het slechts een oefenen, maar geen kunst. Bep (uit Oud-Beijerland) schreef, ze snapte niet hoe ik zo flink kon zijn onder die omstandigheden. Het is geen flinkheid, het is eenvoudig het ritme van het leven, dat je meesleept. (...)

Het vervolg is weggeraakt.

Vervolg van mijn brief van zaterdagavond 13 mei 1944:

Is dat niet toevallig, ik schreef je in No III toch, dat ik van Moeke een brief had gehad samen met een van jou. Ze schreef erin ze zou vandaag komen en tot Maandagochtend blijven. Het kwam me helemaal niet zo lekker uit vanwege de beloofde fietstocht, maar ik schreef natuurlijk dat het goed was. Dat zou dan dezelfde dag geweest zijn waarop jij om Roos vroeg. En nu schreef Roos gisteren ze zou Maandag bij je komen (let wel 15 mei 1944) en Agaath vanmiddag ze zou ook Maandag komen, want de kinderen vonden het zo sneu als ze er op Moederdag niet was. Is dat nou toeval of niet? Ik verheug me erg op haar, al ben ik er ook een beetje huiverig voor, want ik weet beslist niet wat te zeggen. En dan moet ik zo achter de kinderen en het eten aandraven. Dat wordt zo ongezellig. Toen ik Donderdag dapper aan Ru vroeg of hij goed vond, dat A. Zaterdag kwam, was zijn eerste reactie dat ik dan vooral de lakens moest verschonen zodat A. en ik in hun kamer konden slapen. (...) Zus, je schrijft zo fijn, je weet zelf niet half hoe echt je brieven altijd zijn. Ze staan zo midden in het leven en toch ook meer dan dat.

Vervolg brief van 13 mei 1944:

Laatst had ik met mijn held een heel gesprek. Die schat denkt, geloof ik, dat ik er trots op ben zo'n oud stuk te zijn. Maar daar heeft hij het toch mis. Ik merk aan alles dat wij feitelijk niets van elkaar weten. Hij vertelt altijd dezelfde verhalen, waar je iebel van wordt (uitdrukking van Agaath) en dezelfde flauwe grappen, waar Roos en ik hem ook geducht mee plagen. Ik begriep het niet hoe een man zo oud en zo jong tegelijk kan zijn. 's Zondags op de fiets is hij een stralende jongen, glad geschoren, knap, jong;

's Maandags in de werkplaats en aan tafel een oude, afgeleefde, gerimpelde, lelijke man. Het verschil is zelfs zo sterk, dat het ook tussen ochtend en middag voor de dag komt. Trouwens

vanmorgen was hij al om 7.10 uur klaar, terwijl anders niet voor 7.50 uur. Sinds Ro weg is staat hij veel vroeger op, toch wel aardig vind je niet? Met Ro had ik laatst ook een heel gesprek naar aanleiding van je verzoek om te komen. Ik zei haar dat ze je maar moest zeggen waarom niet en vroeg haar wat zij er van dacht. En toen kwam het er eindelijk uit, wat ik allang voelde, dat ze ons zo véél gevoeliger vinden en denken dat het aan onze nationaliteit (!) (ik bedoelde: ons Joods zijn, maar durfde dat niet te schrijven vanwege 'ontdekkingsgevaar') en niet aan hun soort mensen ligt. Want neem nu Jo en A. Die zijn toch ook zo gevoelig. Ze begrijpen niet (Roos en Rudolf) dat we zo in angst zitten om elkaar, dat we zo aan elkaar hangen, maar ze begrijpen ook geen tiende van wat ons verbindt. En dat maakt me vaak zo droevig. Het beseftussen twee koude luchtstromen te leven terwijl ik haast zeker weet dat de warmte ook hier veel gezonder zou zijn en ook in het binnenste van hun hart welkom zonder dat ze het zelf misschien weten. Ro heeft gister een brief geschreven. Je snapt het niet, zo leeg en nietszeggend. Er staat boven 'Lieve . . .' en dan al onze namen, en aan het eind 'hartelijke groeten en een zoen voor Papa en de Kinders.' Zou zo een feiten-brief het enige zijn wat je je man te vertellen hebt? Als ik dan denk aan de brief waarvan ik weet dat Moeke hem toen uit A'doorn aan vader tjef heeft geschreven. Het is intussen 23 uur. Als ik puf heb schrijf ik nog aan Nel. Ik zelf heb nooit een brief van jou aan F.(Frans) en C.(Cor) gezien. Die zal wel niet aangekomen zijn, want ik krijg altijd de dichte envelop. Engel mijnes harten duizend zoenen van je Schnuppi.

*Woensdagmiddag, 1.30 uur
Geliefde Schnurzie-murzie,*

(...) Mijn held zit in de zon te lezen, Folkert bonkt vergeefs tegen zijn bed, Erik hangt over het zijne. De kamer is netjes, want Ru heeft afgedekt zoals hij aldoor voor mij doet. Vanmiddag alleen nog afwassen, keuken en W.C. en dan was tellen en stoppen (het laatste wordt vanavond natuurlijk). Geliefde ik geniet van mijn huishoudelijke plichten. Ze zijn ook allemaal even lief de drie jongens (want Ru is er toch ook een, ondanks alle wijsheid met rimpels) en zo makkelijk. (Voor het ogenblik)! Ik ben blij dat

Folkert hier is, zo is het veel beter dan Marijke. (Mijn mening daarover veranderde al snel). Gistermorgen kwam 'die Hufter' aanwaaien en toen hij mij in de gaten kreeg gaf hij mij 2 brieven. Neen, zus, dat was haast te veel van het goede. Één van jou en één van moeke. Ik heb ze op de W.C. gelezen. Eerst de jouwe. Zusje, dat je mij dat allemaal hebt geschreven dat vind ik fijn. Nu weet ik dat je mij net zo vertrouwt als ik jou. Ik heb erover nagedacht. Maar nog niet goed, want al mijn gedachten heb ik op het ogenblik voor hier nodig. Ik ben het er niet mee eens dat wij onze kinderen moeten scheiden als ze ruzie maken, evenmin geloof ik, dat God denkt laat ze het maar uitvechten. Mijn innige overtuiging is dat elk leven zijn plan heeft volgens welk het zich ontwikkelt om zo goed mogelijk tot bloei te komen. De daden, gedachten en gevoelens van al die levens moeten samen gaan, in elkaar grijpen om in orde en regelmaat te kunnen leven. Is dat niet mogelijk dan mankeert er wat aan of er is een teveel, hetgeen zoals alle tekortkomingen het beste verholpen kan worden door het in zichzelf te bestrijden. Zo zie ik de oorlog. Een noodzaak om onszelf uit de geestelijke neergang weer op te heffen al gebeurt dat ogenschijnlijk door er nog dieper in te raken. Onze kinderen moeten vechten en ruzie maken willen ze ooit het verschil tussen ruzie en vrede leren kennen. Als wij hen uit elkaar halen, voelen ze niet diep de betekenis van het doorleefde. Het grote probleem: je kinderen niet te veel te laten vechten met zichzelf, uiterlijk en innerlijk, maar in godsnaam ook niet te weinig. Lossen we elk probleem voor ze op, dan zullen ze later nooit in staat zijn op het juiste ogenblik het zelf te doen. Je laatste brief was niks bitter, hoor. In opstand kom ik nooit, dat kan ik heel eerlijk zeggen. Evenmin als ik in opstand kom dát ik eenzaam ben, kom ik in opstand dat Vader zo vroeg heen moest gaan. Dat ik zowel over de eenzaamheid als over zijn dood verdriet heb, dat spreekt vanzelf. Hij móest sterven, dat voel ik goed, misschien wel juist voor ons. Ook hier geldt zo sterk: wat eerst lijkt door het kwaad nog erger te worden, wordt juist beter. We weten het alleen niet direct, vaak zelfs nooit. En toch, tenminste mij gaat het zo, dat ik nooit meer over hem in angst zit zoals over Mutti en voor hem zelf niets meer hoeft vrezen, is dat niet al een groot pluspunt? Geliefde, dat je denkt nog van Dicky te houden (Dicky was de jongste zoon van onze naaste burens. Omdat onze balkons de ideale gelegenheid boden voor de

jonge geliefden om afspraken voor hun fietstochten te maken had mijn oudste zus het steeds plagend over Romeo en Julia), je zegt het zelf, is alleen maar het gemis aan een man en ik geloof ook hier bij jou een gróót deel erotisch gemis, géén geestelijk. Heb ik het toch zelf, 's Zondags buiten als ik zie hoe de natuur zich opent en ik diep, heel diep inadem, dan adem ik ook een lokkend verlangen in dat bij de natuur hoort, dat voor ons mensen de kleuren aan de bomen en de bloemen betekent. Lieverd, ik moet uitscheiden, het is twee uur, misschien vanavond verder. Er is nog zo een bende te verstellen.

Zoentjes, je Dickie

***26**

Donderdagmorgen, 12 uur

Ik ben klaar, ongelooflijk vroeg. Ik ben kwaad. Weet je, echt van binnen en ik ben het nog niet met mezelf eens wat te doen en jou kan ik het niet vragen. Ik wou maar dat het begon te regenen, dan was ik van het hele gezeur af. Ik had je toch al geschreven dat we eerst Zondag zouden gaan fietsen, maar dat hij ineens moest werken en toen het buitengewone voorstel deed als Roos er was zouden we elke week samen gaan fietsen. Een idioot als ie dacht dat ik het verband niet zou snappen. Ik had direct door dat hij bang was voor het geroddel en ik weet zeker voornamelijk dat bij zijn moeder thuis. En wel zijn broer. Want het hele probleem ligt in het wegbrengen van de kinderen daarheen. Nou en vanmorgen was ik toch al kwaad, want F. ging me vreselijk op de zenuwen en toen ik binnenkwam om te ontbijten zat hij (Rudolf) nog te wachten, wat me meeviel. En terwijl wij aten, hij "We moeten Erik naar mijn moeder brengen, dan gaan we vanmiddag met Folkert fietsen." Ik onverschillig "Best." Hij "Of heb je geen zin?" Ik "Ja dat wel, hoor." Pauze. Hij "Dan moet jij maar alleen met de kinderwagen gaan." Ik kijk hem niet begrijpend aan, had ik me toch niets anders voorgesteld. Hij "Ja anders krijg je zo een geroddel." Ik argeloos "Hoe bedoel je? O, ja, ik begrijp het al." Hij "Daarom moet Roos maar gauw terugkomen. Niet dat ik me er wat van aantrek, maar ik wil toch

liever geen geklets hebben daarover." Nou vraag ik je, zus, dat is toch de grootste onzin. Want dat wist hij toch al van te voren en hij is ook al een keer twee maanden met een meisje alleen in huis geweest en toen kon het hem niet schelen. En als ie niet met mij met de kinderwagen wil lopen, moet ie vooral niet samen met me op de tandem gaan, want dan kletsen de mensen nog veel meer. Dus het ligt alleen aan zijn moeder. Wat laf, hè, om mij er dan opuit te sturen. Nou ik bedank ervoor. Dat zij kletsen kan me geen klap schelen, maar dat hij zich zo aanstelt en slechts aan zijn eigen eer denkt, dat maakt me gewoon woedend. Hij wist van te voren dat de kans bestond dat de burens zouden roddelen, want dat hebben ze toen ook gedaan. Dus wat is er nu ineens veranderd dat Roos gauw terug moet komen, terwijl hij van de zomer eventueel 2 maanden met mij alleen moet zijn? Zusje, ik geloof dat ik het wel begrijp en ik mag het jou wel zeggen. Volgens mij is hij bang dat hij verliefd raakt. Dat is geen inbeelding of zo. Maar bekijk het eens logisch. Geklets stoort je alleen dan als de oorzaak niet helemaal onjuist is. Nu moet je niet denken dat hij ooit iets tegen me zou zeggen of me ook maar aan zou raken. Maar ik voel dat het dat is, dat hij naar Roos snakt om zijn evenwicht terug te krijgen. Maar evengoed mis-selijk zo kinderachtig als ie nu doet en ik heb helemaal geen zin meer met hem te gaan fietsen. Ik weet ook zeker dat hij zal zorgen dat het te laat wordt. Ik smeer hem straks met briefpapier en boek naar het Zuiderpark en dan kan hij dobberen met het spul. Zus, ik zou er echt om kunnen huilen. Als ik nou iemand wist waar ik naar toe kon, zou ik gaan. Daar offer je je hele rust uit naastenliefde op om het hun zo aangenaam mogelijk te maken en dan dit. Alleen omdat hij een man is en ik een vrouw. Ik zal je eerlijk zeggen, als ik ooit iets meer in hem heb gezien dan is het zeker door dit afgelopen en vind ik hem een slappe egoïst. Zijn de mannen dan zo karakterloos dat ze zich alleen in bedwang hebben als vrouwlief achter hen aan tolt. (...) Het was heerlijk met Ag. De dag vloog gewoon om en ik had helemaal niet het gevoel haar 3 maanden niet gezien te hebben. Wat een toeval net op 15 Mei en dat jij precies een jaar later er naar toe gaat (Ruth en ik waren op 16 mei 1943 vanuit Amsterdam in Den Haag ondergedoken). Ik vind het zo geweldig dat jij nu ook eens bij haar bent en ik weet zeker dat Ag. reuze veel aan je zal hebben en jij natuurlijk ook aan haar. Weet je, zusje, je vroeg

me eens wie op de eerste plaats stond Mutti of moedertje en nu heb ik het haar ook geschreven hoe ik het voel. Mutti is Mutti, de enige echte Mutti die helemaal bovenaan staat. En Ag. voel ik als mijn liefste oudere vriendin, niet meer als moedertje. Misschien komt het omdat ik nu uitgegroeid ben boven het afhankelijke snakken naar een moeder. Het is niet meer het voornaamste. Ik geloof dat het de 'endgültige' scheiding is van moeder naar man. Begrijp je dat, zusje? Ik zoek nu een man, kameraadschap, geen afhankelijkheid. Maar ik ben Ag. erg dankbaar dat ze mij zolang ik ernaar tastte dit heeft gegeven, want tot nu toe moest ik het hebben. Daarom houd ik ook zoveel van jou, omdat je mijn kameraad bent. Geliefde, als ik een keer bezig ben is er geen uitscheiden meer, maar ik word alweer moe en daarom zoen ik je

en omhels je met hartdruk, je Schnuppi

Schrijf gauw uitvoerig alles

De man van één van de met mijn ouders bevriende echtparen in Keulen, de arts Dr. Roseno, werd door ons drieën ook zeer gewaardeerd. Wij vonden hem alle drie erg knap om te zien en 'streden' om zijn gunsten. Als hij de deur binnenkwam, drukte hij de vrouwelijke leden van het gezin met veel warmte tegen zijn hart met de woorden "das ist der Herzdruck für Dich für heute." Zowel woord als gebaar maakten wij kinderen ons eigen.

*Zondagmiddag
Geliefde*

(...) Ik geloof onze grootste hinder is ons 'ik'. Dat is zo sterk, zo alles overheersend dat het al het andere doet vergeten. Als ik gelukkig ben is het in het besef van eigen innerlijke vrede. Jij? Daar zit iets verkeerd in. Begrijp je wat ik bedoel? Het is niet dat je iets kunt verbeteren als je de fout ontdekt hebt bij jezelf. Je moet er naar toe groeien en je moet het nog een heleboel keren fout doen. Daarom worden wij ook nooit volmaakt, omdat steeds de menselijke oerkracht of liever gezegd de dierlijke trekt, trekt met een kracht, waartegen haast geen goddelijke bestand is. 'Führe mich nicht in Versuchung.' ('Breng mij niet in verzoeking').

Heb je er wel eens over nagedacht hoe diep daar de menselijke zwakheid in opgesloten ligt? Waarom führe mich nicht in Versuchung? Omdat ik niet de kracht heb om elke Versuchung te weerstaan. En toch is alles in het leven, alle strijd en alle liefde Versuchung. (...) Zusje, wat een woorden op zo een middag. Maar ik denk zoveel, ik hang zo met mijn hele ik (daar heb je het weer dat ik) aan het leven, aan zijn verzoeken, zijn beproeven, zijn strijd en zijn vreugde. Net zoals ik de donkerte van de nacht zonder leven niet zou kunnen missen kan ik zonder de verzoeking. (...) Ken je 'De stille lach' van Nico van Suchtelen? Ik ben het nu aan het lezen en misschien, al ben ik pas begonnen, dat dit ook een stempel drukt op deze zinnen. Je moet het ook lezen. 'Jij klein menskind' heb ik net uit. Het bevalt mij heel erg. Daarin lees je ook hoe diep dit levensgevoel erin zit. En als de massa dit niet mee zou kunnen voelen, zou het nooit verkocht worden. En als ze het niet in hun eigen binnenste ook wisten konden ze het nooit meevoelen. Het is ondertussen 3 uur, we hebben net gegeten, hoewel ik het eten al twee uur lang gaar had.

Toen ik nog maar een paar weken in huize Ruro was, zei Roos op een middag, 'out of the blue,' tegen me: "Ik ga Marijke nu van school halen en daarna een paar schoenen met haar kopen, die ze hard nodig heeft. Maak jij intussen het eten klaar." Ik schrok me wild. Daar had ik nooit eerder alleen voorgestaan. Roos was de kookster, ik op zijn mooist helpende hand. Maar ze vertrok zonder één enkele aanwijzing. Later aan tafel – ik vatte het niet – geen enkel commentaar op 'mijn' eten. Van die dag af werd ik geacht het eten op eigen kracht te kunnen klaarmaken.

Er zijn zoveel gewone dingen gebeurd (zus, vóór ik het vergeet: het is "ik vind" zonder t) die ik je allemaal graag zou willen vertellen. Niet omdat ze zo belangrijk zijn, maar omdat ze tenslotte ook allemaal uitingen zijn van ons levensgevoel. (...)
Zus, je lacht je naar, wat denk je wat me verleden week is overkomen. Ik heb me eerst doodgelachen en toen bijna gehuild. Ik was bij mijn juffrouw ('mijn' juffrouw is de studente Duits, die me intussen regelmatig les gaf bij haar thuis, in een buurt bijna buiten de stad. Frans was op een dag aan haar adres gekomen). geweest en wou daarna, jouw wens gedachtig, mijn haar laten

knippen. Ik naar de kapper. Stampvol. Ik moest voor knippen maar bij de herenkapper, d'r echtgenoot, waar ik niet mocht zitten, wachten, want dat stond zo gek als er heren kwamen. Afijn ik wacht een hele tijd en eindelijk aan de beurt. Wou het laten knippen tot onder mijn oren, in geen geval verder. Nou dat zwijn knipt, ik kijk en het is héél, héél kort, maar nog slechts 2 cm geknipt. Ik zeg laconiek "dat is veel te kort," hij "U zei tot onder uw oren." Ik "niks aan te doen, knipt u maar verder." Klaar, zet ik mijn bril op en lach, lach me dood. Een heel dik opgeblazen snoet met een paar korte piekharen en een speknek. Ik was van achteren geschoren, voelde me zo kaal als een luis en dood-, doodongelukkig. Holde naar huis om Roos mijn leed te vertellen. Zij was er niet, alleen Ru, die op mijn jammerkreet slechts zijn schouders ophaalde en laconiek beweerde dat ik er stukken jonger uitzag. Ik durfde niet meer in de spiegel te kijken, mijn stemming was 10° onder nul, ze troostten me wel, Roos en haar moeder, maar ik voelde dat de kinderen zelfs iets vreemds aan me vonden. Toen de bijenkoning (Henk) kwam kreeg ik natuurlijk heel hatelijke opmerkingen, Ru deed ook mee, dat doet ie altijd als Henk er is. Nou vooruit dan maar, nu zijn we er aan gewend en het staat me beslist niet slecht, maakt me inderdaad veel en veel jonger en gauw genoeg is dat stukje wel weer gegroeid. Maar ik was blij dat ik zo niet thuis had hoeven komen, dat was me wat geweest. (...) Donderdag was ik bij mijn juffrouw en toen verkletste ik mijn kostbare les en nog een uur erbij en toen ik wegging had ik een leuke band zodat ik in plaats van om 5.15 uur om 7.15 uur thuiskwam. Ik merkte direct dat ze blij waren, waren al ongerust geweest. Marijke vroeg heel kwaad waarom ik zo lang was weggebleven. De volgende ochtend vertelde Ro me dat Marijke toen niemand van hen erover had gesproken, aan tafel ineens vroeg: "Waar blijft Els nou? Is ze nou weggelopen? En ik vond d'r net zo lief." Zus, je voelt hoe warm me dat maakte, want Marijke is geen kind dat gauw zoiets zegt en nog minder gauw je in d'r hart sluit. F. is wat dat betreft veel vlugger, maar ontzettend berekenend. Weet je, dat ik aan Wim via Moeke een dienst had gevraagd? (In verband met het sturen van pakjes naar Bergen-Belsen, naar moeder en Eva). Nu heeft hij geschreven, om je dood te lachen natuurlijk. Dat ie na ons gesprek in januari niet had verwacht dat ik na 6 mnd. zou schrijven, dat ons daarom minder bond

dan een gewone kennismaking, dat hij dus niet genegen was zich mij te herinneren, maar dat zij (i.e. de groep ondergrondsen waar hij zich bij had aangesloten) natuurlijk hielpen waar geholpen moest worden zonder aan privé zaken te denken etc. Je snapt wel.

Geliefde, ik scheid er mee uit, misschien tot vanavond.

Duizend, duizend zoenen, je Schnuppipuppi

***27**

Vervolg van mijn brief van 14 juli 1944:

Ik schrijf nu ook even aan Ag., want Roos heeft een schattige jurk voor Rita, organdie met gaatjes. Van haar schoonzusje voor Marijke gekregen. Maar de jurk is te groot en ze vond het zonde haar te verknippen en peinsde aan wie ze haar kon geven. Ik dacht natuurlijk direct aan ons zusje en voelde dat ook zij aan haar dacht, maar ik wilde het niet het eerst zeggen. Natuurlijk vroeg ze toen ineens: "Zou het niet wat voor Rita zijn?" Ik gretig "Ja." Het is reuze aardig van haar, want Ag. heeft niet eens geschreven of ze die schoenen heeft gekregen of niet. Dat is toch wel een beetje raar, vind je niet? (...) Ik moest laatst zo lachen, schreef zo gek aan mijn juffrouw. Mijn laatste zin was "Nächste Woche fahren wir also zu unsern adeligen Kühen" omdat ze, toen ik haar van het idee afbracht dat we naar een hotel gingen, direct had geopperd bij het woord boer "Maar dan zeker een hereboer!" 2 pukken liggen op bed en ik was net bij Marijke om haar wel te rusten te zeggen en zei: "Je hebt me helemaal vergeten, Muis," boog me over haar heen om d'r een zoen te geven. Ze stootte mijn hoofd plagend weg en keek me lachend aan, maar toen ze mij droevig zag, zei ze teder: "Nou, kom dan maar," trok mijn hoofd omlaag en gaf me een zoen. Net brult Erik, hij was door zijn bed gezakt, van die houten plankjes naast elkaar en Marijke riep me, ze had al een paar keer gepoogd ze recht te leggen, maar dat lukt niet meer. Nu is ie kwaad dat ik weer weg ben. Laatst hapte ie van puur plezier in mijn mond. Marijke zei eens tegen me: "Els, moet jij nog kindertjes krijgen?" Ik "Ja, hoor!" Zij "Nou, je zal vast nog een heleboel

nodig hebben, hè?" Schattig van zo'n puk, vind je niet? F. is voortdurend in oppositie. Heeft alweer in zijn broek gepoept omdat ie niet wilde slapen. Wat is het moeilijk de goede lijn te houden tussen toegeven en streng zijn. Ik kan het absoluut nog niet. Ik denk dat Ro nog minstens één kind krijgt. Daar is ze echt het type voor. Ze zal het lichamenlijk wel niet aankunnen. (Ik bedoelde: de lichamenlijke verzorging van vier kinderen). Geestelijk waarschijnlijk wel. Ik zou het best hier mee willen maken. Maar er is nog niets te bespeuren. Geliefde ik pen nog even aan Moeke. Dááág. Vrijdag over 14 dagen (28 juli, vaders verjaardag).

Zoentjes van je Zusje

P.S. Denk er alsjeblieft om die slaapzak met die tulband (een brede band over je haar à la Deanna Durbin, toen zeer in de mode bij jonge meisjes) op te sturen. En als je éénparige (ik bedoelde één van een paar) zijden kousen hebt. Je kunt bij Bata nieuwe voeten laten aanzetten, maar alleen als je zelf een kous ervoor geeft. Wil je het zo gauw mogelijk doen? Dank je. Ik stuur morgen jouw pak weg.

Op de 'Mallemolen'

6 augustus 1944, Zondagmorgen 11 uur

(...) Om half acht kwam Geesje gisteravond, ik zat met Erik op schoot hem te voeren. Roos nam het over en we konden vertrekken. Op de tandem. Gees, die pas twee keer erop had gezeten en dat verleden jaar, achterop, ik voorop, zo gingen we. Geesje lachte zo ontzettend hard en veel en aanstekelijk dat we er haast afrolden. Ergens op een hoekje kregen we een aanhangster, 'Rheina,' een NSB-dochter. Zo ging het voort tot het begon te gieten en we ergens onder de bomen gingen staan, waar we brutaal in waren gefietst. Nou in het dorp, op de beruchte brink, waar hier in Drenthe elk gat omheen is gebouwd, zagen we al iets zweven. Rheina dacht dat er niet veel volk bij de weg was, maar ho maar. We moesten nog even bij de bakker zijn, waar de knapste knecht zich op straat in een emmer stond te poedelen. We reden de tandem bij de bakker op de deel en vertrokken gedrieën gearmd. De zweefmolen bleek zo een opgekalefaterd, met papier beschilderd, tamelijk groot ding met aan kettingen van die zitjes voor twee tegenover elkaar die, als het geheel draaide, slingerden als ik weet niet wat. Massa's groepjes meisjes en ook groepjes knullen, meest niet bij elkaar, stonden er omheen, maar het leek gewoon onmogelijk om één van die bakjes, zoals ze dat noemen, te bemachtigen. Natuurlijk speelde er een deuntje in het ding en liepen er jongens, meisjes en oude vrouwen rond om het geld op te halen, 20 ct per keer. Wie een keer een bakje heeft laat het niet meer los, draait liefst 10 keer achter elkaar, dus wel f2 in misschien een half uur tijd. Nou, ik had weinig zin om te staan ginnegappen en straks verlegen thuis te komen en er niet in geweest te zijn. Dus stookte ik Geesje op iemand aan te roepen. Na een poosje zaten we dan ook, met de ruggen tegen elkaar aan, en ging het hoei de lucht in met veel draaien en golven en vaak nog jongens die ons een zet gaven dat je hals over kop zwaaiend rondдарde. Toen ik daar boven hing en dan ineens weer met een draai naar beneden ging, wendelden zich mijn ingewanden, werd

het zwart voor mijn ogen en dacht ik te moeten krijsen en anders doodziek te worden. O, wat was dat ontzettend. Weet je die beruchte rukken in een lift, maar dan langer en veel hoger. Ik ging er direct uit toen ie stilstond, duizelig, misselijk, wankel op mijn benen, vast van plan er niet meer in te gaan. Maar toen Gees en Rheina nog een 2 keer hadden gedraaid, moest ik toch ook nog eens. En toen ging ik wel 3, 4 keer achter elkaar en vond het best leuk daarboven, ver van alle mensen en toch zo dichtbij dat ik op ze neer kon kijken en hen kon onderscheiden. Doch daarna was het gebeurd met me en was ik straal-, straal-kotserig in mijn keel. Ik keek een beetje rond of er geen leuke Anschluss was, maar we stonden net in een lelijke buurt, daar vond ik geen klap aan de mannen. Geesjes verkering Geert, een zwarte opgeschoten jongen met slingerende ledematen, kwam ook nog. Ze hadden eerst even zwijgende ruzie, maar het eindigde toch ermee dat ze samen in een bakkie belandden. Om even voor negen verschenen 2 beeldige agenten en gaven teken tot stoppen, wat prompt werd opgevolgd. Geert kwam eraan met nog 2 jongens, waarvan de ene vroeg of hij geen verkering voor hem had. Geert wees op mijn buik, maar het jong had geen zin en ik nog minder. Ik gluurde stiekem naar de agenten die ik geweldig vond en vroeg Geesje er eens met mij langs te flaneren. Maar Geert week niet van onze zijde, dus kwam er niks van. De agenten stapten op en ik had een strop. Wij gingen de tandem weer halen. De bakkersvrouw zat voor de deur met haar vriendin te kleppen en ze wilden graag, graag kijken hoe we nou opstapten. Ik gaf Geesje nog goede raadgevingen en hup, hop we gingen. Maar het was mis, hoor. Een vriendelijke jongen had zich al achter ons geplant om ons op gang te helpen, maar ik bedankte hartelijk. We probeerden nog eens. Weer mis. Tot we eindelijk, eindelijk zaten en wegspoten. (...) Vlak bij huis passeerden we Marinus Emming, de boer die tegenover Geesje woont met vrouw en twee kinderen, met een prachtig, heel groot, dik, lichtbruin paard. We maakten een praatje en toen vroeg ik hem of ik erop mocht. Nou, dat was best, hoor. De jongens in de buurt tilden mij erop, het was ontzettend hoog en daar ging Els boven in de lucht. Ik zat heel stevig, legde mijn benen tegen het warme paardenlijf en genoot. Zo nu en dan een woord tegen Marinus en zo ging het voort tot we er waren. Marinus gaf me een hand en ik sprong eraf. (...)

Over de vrijage-usus

15 augustus 1944, dinsdagmorgen 7 uur

Roos en de kinderen slapen en ik zit hier in het stookhokkie te wachten tot mijn water heet is, dan ga ik me wassen. Zondagmorgen begon ik weer aan jou te schrijven, maar dat duurde niet lang en 's middags kwam Geesje me direct halen naar d'r vriendin Janti, die ook 's avonds zou komen (op Gees' verjaardag). We gingen weer op de tandem onder veel gegiechel. Bij Janti kregen we een zalig kopje echte thee met twee boterkoekjes en kletsten we over verkering, hoe het hier gebruikelijk is en hoe bij ons. Hier vraagt de jongen meteen de eerste keer het meisje, of ie met haar mee mag gaan. En dan gaan ze 's avonds het bos in of hij komt zo tegen 10 uur, als de ouders naar bed zijn, in het stookhokkie vrijen. En eigenlijk hangt het van de kunst van het vrijen af of je de jongen of het meisje aardig vindt. Je loopt altijd met een jongen die je allang kende, want je kent elke jongen hier. Geesje gaat 4 maanden met de hare, wat voor hier erg lang is. Haast vast. Maar ze heeft hem nog nooit gezegd dat ze hem aardig vindt, want als het nou weer uitraakt! En hij heeft alleen wel eens tegen haar gezegd: "Ik zou het niks erg vinden bij jou altijd te moeten blijven." Verder niet. Liefdesverklaringen zoals bij ons bestaan eenvoudig niet. De jongen wandelt soms 's avonds met je of komt nog liever bij je. Maar b.v. Zondagmiddag wandelen of fietsen dat hoort niet. Dan gaan de jongens alleen en de meisjes alleen. Behalve als je verloofd bent. Dan mag het. Geesje heeft een reuze behoefte aan vriendinnen ondanks Gerard. Dat komt omdat ze niet met elkaar praten. Helemaal niet. Ze zei gisteren nog tegen me: "Een jongen die zomaar bij je zit en praat of zwijgt daar vind ik nou niks aan. Zo saai. Ik moet een tedere aanhalige jongen hebben." Daar heeft ze het met Gerard buitengewoon getroffen, maar ze wil toch liever niet met hem trouwen omdat ze niets voor het boerenbedrijf voelt. Als je met een boer trouwt dan weet je van te voren dat je je hele leven slaaf wordt van de bouw op het land. En de man net zo goed van de vrouw, want er zijn maar weinigen die zoveel hulp

kunnen betalen dat ze de vrouw niet nodig hebben. (...)
Ik vertelde wat van Marijke en de bij ons gebruikelijke zeden die ze toch véél prettiger vond, nl. dat je de jongen zo gauw mogelijk thuis voorstelt, wat hier niet bestaat, omdat ze gewoonlijk pas om 10 uur 's avonds komen.

Geesjes verjaardag:

16 augustus 1944

Ik maakte gauw voort om bij Geesje te komen. Plukte nog een bos bloemen en vertrok even voor acht uur. Johannes en grote Gees, haar neef en nicht van 18 en 23 jaar, waren al langs. Ze zaten opzij van het huis, niet aan onze kant, onder de bomen. Twee tafels naast elkaar geschoven, in het midden bloemen en opzij ook. Jan, de broer in de rolstoel, zat er ook bij en ook die vriendin Janti Benting waar we 's middags waren geweest. Geesje was nog in de keuken met grote Gees en Janti was haar haar aan het kammen. Ik weet niet of ik je al heb verteld dat de keuken hun enige kamer is. Het was er best gezellig, een heleboel foto's, twee hele grote kasten net als hier (weet je van die bruine zoals opoe ze vroeger ook had), een kachel en veel ramen. Geesje gooide de anderen eruit en wij bleven nog even kletsen en toen begonnen wij koffie te zetten en in te schenken.
(...) Ik maakte gekheid en gebood niet meer dan 2 kopjes te schenken. Eindelijk, eindelijk begon Johannes te spelen op zijn mondharmonica en gingen de meisjes zingen. Tijd om je te vervelen was er niet, maar er was ook niks leuks of aardigs. En toch, toen ze zo uitbundig zongen werd ik zo droevig, zus. Ik dacht ineens aan vader en dat wij nooit tijd hebben gehad hem zó te betreuren als zijn dood ons aanleiding gaf. En ik dacht aan Mutti en Marijke en ik werd steeds weemoediger, wilde weg, want ik voelde het als iets onechts dat ik hier zat, tussen zingende, echt vrolijke meisjes in. Toen schonken we een borrel met weer 2 koekjes (bessensap, zelf gemaakt, zalig) en giechelden nog een beetje. (...) Om 10 uur gingen we pandverbeuren. Natuurlijk werd alles verloot tegen smokken. Ik kreeg er één van Johannes, die ik niet mag en moest met Gerard twee keer om het huis wandelen. Hij sloeg zijn arm om me heen en was heel teder.

Ik voelde weer, als je nu wilt, maar ik wilde niet, want hij is van Geesje. Hij poogde mij over prikkeldraad te tillen, maar ik was te zwaar. We hadden die avond elkaar al geplaagd en vaak aangekeken. Toen we weer zaten was er iets weg, een avondlijke bekoring. Ik voelde me verloren, verlaten. Ik snakte ineens naar liefde, naar zoenen, naar een arm om mijn middel en een tedere stem. Toen kwamen haar ouders en gingen we nog een beetje op de deel hopsen. Ik moest met Gerard, maar het ging niet. Ze dansen hier anders, ik weet niet hoe. (...)

***30**

De appelkeunich:

Ik bleef even praten, amuseerde me met Johannes en Jan, die allebei erg leuk kunnen zijn. Hendrik deed verliefd, gaf me een sigaret, ging naast me zitten, dan weer staan en vroeg bedekt of ik eens mee wou gaan zwemmen met hem, waar ik niet op reageerde. De jongens vroegen of ik Zaterdag mee turf wou halen, dan kwamen we langs hem en dan kregen we wat. Hij wimpelde af, hij zou 's avonds ergens komen met een heleboel appels en die mocht ik allemaal hebben. Ik zei: "Zo, leuk, kom je ze hier brengen?" Hij verontwaardigd: "Neen, jij komt ze wel halen, je zal wel zien waar" en daarmee vertrok ie. (...) Nou moet je weten dat een paar uur geleden Jan me riep en zei: "Moet je nou toch eens kijken, onze Janna heeft nu al afspraken, die is jou ook vóór" en hij liet me dit kaartje zien (ingeplakt een ansichtkaart: Kipeloo in de Staatsbosschen bij Dwingeloo met eronder:) z.o.z.

Liefste,

Voor Zaterdagavond voor in Kronkelpad,

*Aan de jonge juffrouw Elze,
p.a. etc.*

Gegroet, Afz. 8.4.11

*Hier heb ik het overgeschreven, want het verkleurt misschien.
Boven dat liefste zat de postzegel, die Janna eraf gehaald had.*

Ik plaagde haar natuurlijk ook met 8.4.11 en Jan maakte zich al een beetje ongerust van wie die kaart wel kwam. Janti had meehelpen gissen en nu ik daar zat fluisterde ze hardop “die kaart was voor jou, Els, niet voor Janna.” (...) Ik kwam thuis, erg moe, buiten zaten ze bij elkaar te smoezen, Albert was er ook. Ik vertelde alles en we lachten ons dood. Toen verscheen Gees met oudere Gees of ze me even alleen kon spreken. Ze was H. tegengekomen en hij had haar bezworen Zaterdagavond samen met mij te verschijnen. Dan kreeg ze de helft van de appels en was ze een engel. Alleen moest ze hem en mij dan gedurende 5 min. alleen laten, dan kon hij een afspraak maken met mij voor de Zondagmiddag. Gees beloofde grif, dolblij met de beloofde appels.

Zaterdagavond hadden we nog moeite om hier weg te komen zonder de jongelui, want die had ik het toch eigenlijk beloofd. Ik zelf vond het ook sneu, maar Geesje joeg me op en met een list ontvluchtten we naar het kronkelpad. Dat griezelige paadje waar we toen paddestoelen hadden gezocht en waar we met Marijke en Janna op de tandem doorheen zwoegden. Reuze mooi, maar reuze donker. Het was bij negenen, Geesje reed voor, ik gnuivend, toch een beetje benauwd, erachter. Ja, hoor, een gil van Geesje, ik schrik me een ongeluk en daar staat ‘Hendrikus’ weliswaar nog op een afstand, maar toch binnen gehoorgrens. We grijsden alle drie, Geesje heel geagiteerd: “Toe joh, schiet nou op, de jongens komen ons achterna.” Hendrikus pakt mijn fiets, slingert zich erop, hij heeft volgens mij beslist kalverbenen, en nodigt mij uit achterop te gaan zitten. Ik sprong dapper, mijn handen knellend in zijn dierbare botten en floep de woep vliegen we over zand en geulen, gil ik aanstellerig en gromt hij mannelijk. Geesje instigeerde eindelijk af te stappen, het benauwde haar zo ver het bos in. Gedrieën, ik achteraan huppelend, weken we van het pad af en kozen ergens onder de vertrouwde bomen een passend minneplekje. Hij zeeg het eerst neer, dan ik ernaast en dan Geesje. Griet had me al gezegd wilde ik nog een keer appels krijgen, dan moest ik vooral een beetje lief glimlachen en nog méér (dat bedoelde ze). Hij kwam met zijn appels voor de dag, een stuk of 12, we bewaarden één voor haar moe en één voor Roos, omdat ze ziek was. Een sigaret kreeg ik ook en toen alles op was en ik hem een paar keer liefderijk in zijn ogen geglimmerd had, vroeg hij verlegen aan Geesje of ik nou even

met hem alleen mocht. Gees knikte moederlijk, ik opoeachtig en hij zwaaide omhoog, reet zijn oren opzij en sloeg zijn hengel om mijn gevoelig middel. Zo verdwenen we, ik hem bezwerend niet zo ver te lopen en hij direct aan me vragend of ik verkering met hem wilde. En ik stommerd, denkend aan Griets raad, lijmde “ja” en zijn arm perste nog stijver en zijn gezicht kwam nog dichterbij. Hij vertelde dat hij al 3 x een meid had gehad en alle 3 hadden hem bedrogen en dat mocht ik toch niet doen. Ik troostte zijn teleurgestelde hart, beloofde trouw en grijsde inwendig om zijn gestotter. O ja, zus, denk eens hij stottert, wel niet altijd en, zoals onze goede oude Gold zei, alleen als ie praat, maar hij doet het. Intussen liep hij alsmaar door, hele verhalen vertellend tot ik plotseling heel aards opmerkte dat we niet zover konden gaan, dat mijn prinsessevoetjes dan pijn gingen doen. We belandden bij een rotplekje, echt in der haast gezocht en vielen neer, hij trok me naast zich, steunde, zuchtte “Schat, liefste” en zoende me, die griezel. Ik voelde heel duidelijk een geur van appels om me heen en hield mijn mond stijf dicht. Maar dat hielp niets, want toen vroeg ie of ik de Parijse zoen wel kende. Hoewel ik wist wat hij bedoelde zei ik “Neen” en hij voelde zich verplicht hem mij te leren. Ik dacht heel koud: nou weet ik het tenminste precies bij de volgende, maar ergerde me over dat gelijk, waar ik zelf geheel buiten bleef, alleen mijn mond mechanisch meewerkte. Ik deed zo onhandig mogelijk om van hem af te komen en hij stotterde verliefd “Schat, weet je wel dat de eerste appel altijd het zoetst is?” Ik knikte lieflijk van ja, luisterde nog even naar zijn aanstellerig “Liefste, weet je wel dat je een schat bent” en duwde hem toen energiek van me af. Gelukkig riep Gees ook net, zodat we wel op móesten stappen. Bij G. kon ik mijn lachen niet meer inhouden, beduidde haar dat ze hem gauw weg moest sturen, dat ik anders stikte. Het lukte, we stapten op in het bos, zoekend naar de grote weg om naast elkaar te fietsen en te vertellen. G. had hem gevraagd of ie zondagavond wilde komen oppassen, dan kwamen Gerard en ik ook en waren haar ouders weg. Hij wilde natuurlijk. (...)

***31**

Over 'Dolle Dinsdag' in Westerbork:

De Amerikanen drongen Parijs binnen op 25 augustus 1944, de Engelsen Brussel op 3 september en Antwerpen op 4 september 1944.

'Men bedenke, dat Westerbork ook zijn 'Dolle Dinsdag' beleefde (5 september 1944) en wel, doordat nu horden NSB-ers uit het zuiden en westen des lands het kamp binnentrokken, oververmoeid, ongelukkig, bepaakt. . . Zij moesten zich ook aan de registratie onderwerpen, maar weigerden dit te laten doen door de daarin geoefende Joden; toen zij dat zelf in orde gingen maken, liep alles in het honderd. Hun neerslachtigheid verried zich daarin, dat velen bij aankomst hun partij speldjes vertrapten en zeiden: 'Waren we er maar nooit aan begonnen.' Bitter beklagden zij zich over het gebrek aan kameraadschap in deze tegenspoed. Een groot deel hunner had luizen, hetgeen krachtig ingrijpen van de Joodse medici in het kamp vereiste.'

Uit: Presser, 'Ondergang' deel II, p. 305.

***32**

Aan Griet Keizer

Van de koestal naar de Wigwam

*Griet, dit is privé
helemaal alleen voor jou.*

*Het valt niet mee
om weg te gaan nou.*

*Ik was graag nog wat gebleven,
want ik voelde me thuis hier.
Jullie hebt me meer gegeven
dan een paar weken plezier.*

*Er is een tijd van komen
en er is een tijd van gaan.
Dat valt niet weg te dromen,
daar moet je je doorheen slaan.
Wat weten wij in deze dagen,
hoe alles nog zal draaien.
Wat de vrede zal vertragen,
hoeveel ellende men zal zaaien.*

*Ik heb eens in een boek gelezen,
dat ook in gewone tijd
je met je hele wezen
moet uiten iedere dankbaarheid.*

*Omdat het wel eens blijkt te laat,
geen woord meer kan voldoen,
dan weet je met jezelf geen raad
en denkt waarom niet toen.*

*Daarom wil ik het je nu zeggen
hoe innig dankbaar ik je ben.
Ik kan het niet in woorden leggen
de blijheid ook dat ik je ken.*

*Gelukkig dat we in de buurt
nu het huisje hebben gehuurd,
zodat we misschien de vrede
met zijn allen maken mede.*

*Het is mijn liefste wens
dan als een ander mens
nogeens een hele poos zo
hier te komen met zus Ro.*

PUPPI

Een sprookje

Ergens in een diep hol zit een klein meisje. Ze zit daar al zo lang, want eigenlijk wacht ze op iets. Ze wacht op de winter, die toch eens zal moeten komen en haar mee zal nemen naar het land van ijs en sneeuw. Waarom moet dat nu zo lang duren. Verleden jaar, toen vader er nog was, toen was het ineens gebeurd. Toen stond ze op een zonnige ochtend op, gekleed en wel liep ze naar buiten en vlak, vlak bij de ingang, daar kwam koning Winter al aan, niet statig, o, nee, heel gewoon veerkrachtig. Wel met een stok in zijn hand en een licht van zon en lucht in de ogen. Ze had hem aangekeken, ze had opgemerkt dat hij jong was en blij en dat hij iets verstopt hield onder zijn wijde loden jas. Hij zei niet veel, keek slechts met zijn heldere ogen naar haar.

En nu zat ze hier op hem te wachten. Kwam hij niet omdat papa er niet meer was? En juist nu had ze hem zo nodig. Deze keer wou ze met hem praten over Wurmpie, Pietstaart en over datgene wat onder zijn jas had gezeten.

Puppi hield de ogen wijd open en toen voelde ze plotseling iets van binnen kloppen. Boem... boem... boem. Eerst zacht, toen harder en harder tot het suisde in haar en om haar heen. Ja hoor, ze zag iets, een witte stip in de verte die al dichter en dichterbij kwam en toen veranderde in een stofwolk. Kleine grijze draden spinden naar buiten, vingen de takken der bomen in hun net en holden tot aan haar verblijf, waar ze neerzegen in de schaduw van de aarde. Puppi stond op, deed een paar passen en viel toen, zodat haar kleine neus zich in de grond boorde en haar mond het zwarte zand raakte.

“Puppi, ik ben het maar.” Het was alsof de stem van haar vader haar omving en meevoerde. “Sta op, kleintje, je zal zien, horen waar je naar verlangde.” Puppi richtte haar lichaam weer op, glimlachte tegen de onzichtbare stem en bleef stokstijf staan tot een heel klein kereltje aan haar hand rukte en brulde: “Ga mee Puppi.” Het was Gert, broertje Gert, die nu haar droom kwam verstoren of juist... “Ja Gert, ik kom al” en hand in hand liepen ze het bos in tot bij de grote Dondereik. En daar stond koning

Winter. Nog even jong en welgeschapen als verleden jaar en toch droeviger, minder opgewekt. Puppi vergat de tijd van wachten, de tijd van eindeloos verlangen. Met haar kleine hand zachtjes over zijn cape strelend vroeg ze hem naar zijn verdriet, zijn droefenis. "Puppi," zei hij vriendelijk, "jij mag mij wel vragen. Je hebt iets van me te goed, je hebt op mij gewacht, je houdt van me. Luister goed, Puppi. Elk jaar om dezelfde tijd begin ik te trekken. 'Mijn gang om de aarde' noem ik het. Overal blijf ik even staan, kijk ik naar binnen en wordt mij meestal gevraagd om te gaan zitten. Dan neem ik een stoel en ga bij de tafel zitten en luister naar de belevenissen van mijn vrienden en dan voel ik, dat ik leef om jullie allemaal zon, sneeuw en ijs te brengen. 's Zomers ben ik ver weg van jou, dan bewandel ik de andere kant van de aarde. En daarginds heb ik haar ook gevonden, mijn prinses, mijn eigen, kleine schoonheid. Ik voelde allang dat ze daar moest zitten en ik ging haar zoeken en ik vond haar. Zittend bij de kachel, beide handen diep in haar haar omdat ze mij zocht. Ik nam haar mee, zij vroeg het me. Ze wou zo graag. Zo liepen we samen verder. Als we bij de mensen kwamen, verborg ik haar onder mijn cape. Waren we buiten alleen dan leefden we voor elkaar en in elkaar. Maar Puppi, dat duurde maar een paar jaar. We kregen samen kinderen, lieve, stralende kinderen, lichtblonde, flinke, levendige kinderen. We poogden hen mee te nemen op onze tochten, maar dat lukte niet. Ze waren te klein, of wij juist te groot. En de laatste keer toen ik weer afscheid van hen nam, toen lag ze ziek, mijn vrouw, mijn meisje. Ze ijlde in hoge koorts en niets kon haar vrolijk maken. Ik vroeg haar of ik moest blijven, maar ze knikte neen met haar hoofd en stamelde "Ga, ga, je moet gaan." Met angst in mijn hart vertrok ik, Puppi, ik joeg langs de wegen en voor het eerst van mijn leven liet ik me verleiden een paard te gebruiken. Ik kwam bij haar ouders, die voor mij de deur niet wilden openen. Want, Puppi, er was daar oorlog. De mensen poogden elkaar te verdringen uit hun huizen en steeën. Pas na lang kloppen openden ze de deur en ontving haar oude, oude moeder mij. Haar vader was gestorven met als laatste groet haar naam op de lippen. Haar moeder trachtte mij al het verdriet, alle ellende, te vertellen, maar ik luisterde maar half; ik begreep het immers niet. Hoe was dat mogelijk. Was dat toeval tegelijk met mijn meisje? Ik nam afscheid en trok verder. Doch overal hetzelfde

wangedrag. Geen levende ziel meer grootmoedig. Ik bad, bad God om verlossing, terwijl ik vluchtte, rende om weer bij mijn liefde komen en haar alles te vertellen. Ze lag nog thuis, haar ogen gesloten terwijl ze naar mij luisterde. "Ik dacht het wel," fluisterde ze angstig, "het komt ook hier." Maar ik lachte die woorden weg, aaide over haar gezicht en speelde tussendoor met de kinderen. Niet lang, Puppi, ik dwaas. Ja, het kwam, het stortte zich ook over ons huis, het beroofde mij van haar en het bracht ellende voor ons allen. Het heette óók oorlog, Puppi. Het onheil was toch gekomen en ik schrok er zo van dat ik wegijsde om de rest van de mensheid te redden voor deze ramp. En zo sta ik hier voor jullie met mijn verhaal van liefde en verdriet. Ik wilde tegen jullie zeggen: "Vlucht, vlucht," maar ik kan het niet, ik weet geen plek meer waar het onheil niet al spookt."

Puppi had aldoor geluisterd en Gert had gekeken, meer wist hij niet te doen. "Koning", zei Puppi, "kom bij óns, in ons hol onder de grond. Daar kan geen oorlog de weg heen vinden, daar is geen plaats voor slechtheid en valsheid". "Dat zou ik wel willen, Puppi, maar ik kan niet, ik heb geen rust, ik moet verder, ik moet kijken naar dit wilde spel, kijken en pogen ondanks alles vrede te stichten, waar het nog niet te laat is." Hij strekte zijn hand uit, legde die op Puppi's hoofd. "Zal je niet vergeten, meisje, wat ik je heb verteld, het kwaad komt, het komt ook bij jou, ook ónder de grond, net zo als in mijn goed vergrendeld huis. Hier, lief klein meisje, heb je een ring van mijn schoonheid, ze gaf hem aan mij op haar sterfbed voor haar bij wie ik voor het eerst weer mijn hart zou uitstorten."

***34**

Brief van Agaath aan mij:

Amstelveen, 28 november 1944

Meisje,

Ik schrijf omdat ik behoefte heb jou te schrijven, omdat het een rustig uurtje is in m'n huis, omdat ik wat met je kletsen wil. Ik heb me een voorstelling gemaakt van jou daar in je boschhut. Weet je, ik benijd je een beetje omdat jij ergens woont in een

huisje in een bosch, één van m'n liefste dromen. Misschien zou het me vreselijk tegenvallen. Je kunt er nu niet over oordelen, omdat jij er onder zeer bijzondere en niet zo heel prettige omstandigheden bent. Maar toch, Els, er moet iets leuks, iets romanties in zitten. Vertel me daarover eens wat. Zo midden tusschen de boeren en burgers uit die streek. Het leven is daar zo heel anders, niet? De grote stad heeft zeker z'n grote aantrekkingskracht en zal van grotere betekenis zijn voor onze opvoeding, tot op zekere hoogte dan altijd, maar het zal je toch achteraf nooit spijten dat je daar ook bent geweest, meisje, dat weet ik heel zeker. Later beseft je pas welke waarde een zekere periode in je leven had. (En dat is maar al te waar gebleken). We hebben weer contact samen, al schrijven we elkaar niet zo dikwijls. Komt er een brief van je dan wordt het blij van binnen bij me en waar ik ook mee bezig ben, ik moet dat gekrabbel eerst lezen. Er staat altijd iets in je brieven, je beleeft zoveel intens. Dat stemt me altijd goed. Men mag in het leven niet zo over de dingen heen glijden. Dat is het wat je zo bitter stemt tegen de Ruro.

Eerst een tafreeltje uit de kamer, de carbidlamp met lekker helder licht midden op tafel, Rita en Else in een boek, Roberta met jouw brief, die vanmiddag kwam. Ik moet eens met haar praten, maar het is hier altijd zo bedrijvig, tot een rustig gesprek kom je nooit. Ze is nu net weer weg, een kwartiertje waren we samen en kwamen we even tot kletsen.

Ook met jou moet ik praten. Je brieven zijn nog altijd van jezelf, een enkele keer uitgezonderd, als je moe bent of de Sehnsucht te sterk wordt. Wat me hindert is dat je manier van je uitdrukken terugloopt. Een goed opgevoed meisje praat niet over 'schijten' en 'rotzooi' enz. Zouden ze dat bij je thuis gedaan hebben, Mieke, wees eens eerlijk. Je moet jezelf boven deze dingen stellen, ze je niet zo eigen maken, want het is heel moeilijk later er van los te komen en één of ander moment schaamt je je ervoor. Schlus dus wat dat betreft, vrouwke. Misschien voel je je gepiqueerd en denkt bij jezelf wat gaat jou dat aan. Dat zou ik jammer vinden. (Geen moment dacht ik zo, integendeel. Ik bewonderde, bewonder nog, de warme toon waarop ze mij tot de orde riep. En . . . ik schaamde me een beetje). Als Jo niet weerkomt, op hoeveel schoons kan ik terugzien van diepe vriendschap tusschen hem en mij, met als resultaat drie blonde schatten met mee zijn

goede karaktertrekken, kinderen die er, al zeg ik dat dan zelf als moeder, best mogen zijn, meisjes die al goed begrepen waar het om ging, die jong leerden elke vorm van egoïsme uit hun leven te bannen, die dapper en lief dit leed dragen, want verdriet hebben ze afen toe toch en er vergaat geen dag of vader wordt genoemd. Nooit zal Jo's leven vergeefs geweest zijn. Nooit zal ik in m'n leven zo'n warme kameraad weervinden. Denk nu niet dat ik niet geloof in z'n 'Heimkunft.' Meer dan ooit. Ben zelfs heel, heel optimistisch gestemd, nadat ik 14 dagen geleden weer twee brieven kreeg, de laatste gedateerd 10 september Ik schrijf hem voor je over, zodat je zelf vadersjes woorden en gedachten kan lezen. Altijd nog dapper en vol goede moed. 25 november was een rare dag. We beleefden alles opnieuw en ik denk nu terwijl ik je schrijf hoe ik verleden jaar om deze tijd in de petoet zat. Ook vijf dagen die ik m'n leven lang niet vergeet. En altijd in m'n gedachten Jo's lachende snoet toen ie voor heel lang afscheid van me nam. De dagelijksche arbeid vraagt momenteel zoveel van onze geest en handen dat ik bijna geen tijd heb om aan hem te denken. Maar zoals nu, nu ik over hem schrijf, knijpt mijn hart ineen en moet ik haastig slikken. (...)

Kindje, nu nog veel lieve groetjes van m'n kinderen. Van m'n kleine jongetje, m'n trots, gek ben ik van dat kind, Els. Trouwens Ro is ook dol op hem. Als om ± 7 uur de deur achter opengaat zegt ie in zijn taaltje: daar komt Roberta. Je moet hem dat eens horen zeggen. Schattig. Met Ri speelt hij en fietst hij en Ri is ook dol op hem. Wij hebben een fijn ploegje thuis en het maakt ons leven heel wat lichter. Hoe we het hier leven. Bij ons nog goed, we hebben voorraad dank zij Geert en m'n vrienden die me niet laten zitten. Hoe het rondom ons is, kindje, over al dat leed wat in de stad geleden wordt wil ik niet praten, dat is te erg. Slaap lekker, groei lekker en auf Wiedersehn Mieke,

Je Agaath

***35**

*Lhee-Dwingeloo, winter 1944
Voor mijn zussie,*

*Elke dag begint heel koud,
want dan is er nog geen hout,
de was moet opgehangen en gespoeld,
zodat je wel je vingers voelt.*

*Maar dan, o heerlijkheid, o deugd,
komt het wassen van de jeugd.
De boterhammen fijn gesmeerd,
in recordtempo verteerd.*

*Bedden luchten, weer opmaken,
de gewone etenszaken.
Dan het uurtje in mijn dromen
op het huusje zonder zomen.*

*In gedachten Rootje op het paadje,
een brief van lieve kleine Gaathje.
Een man met teedre armen vast,
dat is wat dan wel bij me past.*

*Toch moet er afgewassen worden,
opgeborgen lepels, borden.
Erik op het potje gauw,
tot hij ziet een beetje blauw.*

*De was op de kachel om te trekken,
de pan naar buiten die wil lekken.
Langzaam aan maar weer de kinderen,
want dat wordt zo gauw weer hinderen.*

*Vlug wat brood in hun mond gestopt,
uitgekleed, toch heel beknopt.
En eindelijk het lichtje van de dag,
als ik naar de bosrand mag.*

*Want daar trekt zoveel mij aan,
naar Moe en Geesje wil ik gaan,
een praatje nog bij Jantje maken
en gauw afdoen onze melkzaken.*

*Weer wat in mijn dromen leven,
voor zijn huis een beetje beven.
Daarna, liefst blij en welgemoed,
in het donker naar huis te voet.*

***36**

**Brief van de appelkeunich uit het vrijwilligerskamp, najaar
1944:**

Beste Vriendin of Els,

*Omdat ik straf heb zal ik U een briefje schrijven ik mag helemaal
niet schrijven als ze er mij bij snappen dan ben ik er bij. Ik ben
goed gezond en hopende dat van U liefste. Wij hebben Woens-
dagmorgen velddienst gehad en Woensdagavond zijn wij om ½
twaalf met de auto's weggebracht 3 kwartier lang, en moesten
we toen maar zien dat we in de kazerne kwamen. We hadden
10 uur Donderdagmorgen Appel. Donderdagmorgen was ik om
7 uur in de kazerne – Om tien uur Donderdags hadden we een
marsje van 22 km naar . . . (onleesbaar, evenals de volgende
twee regels) ik droom nog wel eens van U ja Hoor, ik kom Zondag
niet want ik moe geloof ik op wacht en ook kamerwacht, als je
een brief heb stuur hem maar hierheen en 2 enveloppen er om
doen als ik de eerste erom weg doe dat de andere erom blijft en
zo weggestuurd kan worden.
Nu de rest vertel ik wel*

Groeten, HJKS

*ik . . . van jou
als . . . niet vandaag
dan . . . ik niet
dus . . . van jou
ook . . . Hoor.*

Brief van Agaath aan mij:

Amstelveen, 13 maart 1945

Mieke,

Morgenochtend gaat Nels vader terug naar Steenwijk en kan een brief meenemen. Ik profiteer er dus van. Er is wel is waar bezoek maar ik wil toch proberen even contact met je te krijgen. Alles is hier nog bij het oude. Van Jo hoor ik niets meer. Z'n tijd is om en we wachten nu maar rustig af. Of niet rustig. 'k Heb juist m'n evenwicht weer wat teruggevonden. Zo af en toe is het mis maar dat heeft ieder van ons op z'n beurt. We eten nog behoorlijk, maak je geen zorg. De jongens hier vergeten me niet. Ik heb weer manvolk in huis. Geert z'n broer blijft een tijdje. Hij kan hier werk krijgen bij de Centrale keuken. Dat is dus weer wat gezelligheid in huis. Af en toe komt z'n meisje dan ook hierheen zodat we dan weer wat drukte om ons heen hebben. Toch kan ik het gemis van de beide andere mannen slecht verwerken. (...)

Wat je moeder en haar vrienden en vriendinnen betreft zijn de berichten niet ongunstig. Een collega van je vader in de Wateaustraat (omdat zijn vrouw niet Joods was wist hij de oorlog in Amsterdam te overleven) wist Ro een brief te tonen van een familie die in Berlijn zat en daar wachtte op uitwisseling en zo kreeg ik meerdere, gunstige berichten. Dat stemt werkelijk hoopvol. Ik was nog in Den Haag en sprak daar Kapteijn. (De Nederlandse SS'er die hen op 24 november 1943 had opgepakt en die na de oorlog in Nederland ter dood veroordeeld is). Hij vroeg toch naar Marijke en hij beloofde alles te zullen doen om Jo vrij te krijgen. Hij was zeer correct, nu is het afwachten. We zullen blij zijn als we dit alles achter de rug hebben. En als hij (Jo) eens niet terugkomt. Je weet waarachtig niet hoe je dan verder moet. Soms gaan m'n gedachten heel ver, dan weer gooi ik alles met geweld van me af. Je moet nu toch ook leven al is het dan alleen om de instandhouding van je body. Gek hè, Els, dat je zo vecht om te blijven leven, terwijl dat leven zo bitter is soms. Maar de lente komt weer en houdt opnieuw een belofte in, belofte van komende vrede, al is ze dan wel heel, heel duur gekocht.

'k Heb vanavond een wandeling gemaakt door de polder, weet je waar ik aan dacht, Els. Alle bomen zijn bij ons weggestolen. Waar moeten nu toch de vogels wel heen. Ze moeten toch nestjes bouwen en zingen in de hoge bomen. Alles en alles wordt toch wel getroffen. Maar het einde nadert toch. Er vloeit veel bloed, er is groot leed. Maar het leven roept en lokt en we luisteren vol aandacht. Vrouwke, 't was geen diepzinnige brief, toch was ik heel even dicht bij je hoewel m'n visite met elkaar zit te praten en ik toch af en toe afgeleid word. Houd je goed. Veel liefs van ons allen hier, 't kleine jongentje is een wonder en onze grote troost. Je moest hem eens even kunnen meemaken. Zonnig en schattig en levensblij. Mijn grote rijkdom, Els. En die twee blonde dochters worden zo groot en zijn zo dapper. Wil je Roos, die een goed moedertje voor je is, heel hartelijk van me groeten. Ook Ru en de kinders.

Je vriendin for ever